

10

КИЇВ-1975

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Організаційне зміцнення колгоспних парторганізацій в умовах розвинутого соціалізму
- Діяльність Компартії України по комуністичному вихованню молоді (1959—1970 рр.)
- Торжество марксистсько-ленінських ідей рівноправності жінок
- Формування суспільно-політичних поглядів декабристів

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXV съезду КПСС*. В. П. Шкварец, Э. Т. Соломко. Организационное укрепление колхозных парторганизаций в условиях развитого социализма. В. Ф. Литвиненко. Деятельность Компартии Украины по коммунистическому воспитанию молодежи (1959—1970 гг.). *К Международному году женщины*. В. П. Сидоренко. Торжество марксистско-ленинских идей равноправия женщин. *К 150-летию восстания декабристов*. Н. Ф. Закревский. Формирование общественно-политических взглядов декабристов. Сообщения. *К 70-летию первой русской революции*. М. И. Горбунова, Т. Н. Степаненко. Октябрьская политическая стачка на Украине. Л. Г. Чиговская. Работа большевиков Украины среди демократической интеллигенции в период подготовки и проведения октябрьской политической стачки 1905 года.*** Б. В. Попов. Некоторые вопросы теории социалистического соревнования. А. А. Кондрацкий. Интернациональные связи рабочего класса Украины в период развитого социализма. Р. К. Бутенко. Роль местной печати в распространении передового опыта в сельскохозяйственном производстве в годы восьмой пятилетки. И. В. Хмил. Формирование революционных отрядов в селах Украины в конце 1917 — в начале 1918 г. В. А. Смолий. Антифеодальные движения на Правобережной Украине во второй половине XVIII ст. В. И. Гусев, А. А. Шевченко. Против буржуазной фальсификации истории Великого Октября. Заметки. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 25th Congress of the CPSU*. V. P. Shkvarets, E. T. Solomko. Organizational Consolidation of the Kolkhoz Party Organizations Under Conditions of Developed Socialism. V. F. Litvinenko. Activities of the Communist Party of the Ukraine Aimed at Communist Education of Youth (1959—1970). *On the International Year of a Woman*. V. P. Sidorenko. The Triumph of Marxist-Leninist Ideas of Equality of Rights for Women. *On the 150th Anniversary of the Decembrists' Revolt*. N. F. Zakrevsky. Formation of Social and Political Views of Decembrists. Communications. *On the 70th Anniversary of the First Russian Revolution*. M. I. Gorbunova, T. N. Stepanenko. The October Political Strike in the Ukraine. L. G. Chigovskaya. Activities of the Ukraine Bolsheviks Among Democratic Intelligentsia in the Period of Preparation and Conducting of the October Political Strike in 1905. *** B. V. Popov. Some Problems of the Theory of Socialist Competition. A. A. Kondratsky. International Relations of the Working Class of the Ukraine in the Period of Developed Socialism. R. K. Butenko. The Role of the Local Press in Popularizing Progressive Methods in Agricultural Production During the Period of the Eighth Five-Year Plan. I. V. Khmil'. Formation of Revolutionary Detachments in the Villages of the Ukraine Late in 1917—Early in 1918. V. A. Smoly. Antifeudal Movements in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 18th Century. V. I. Gusev, A. A. Shevchenko. Against the Bourgeois Falsification of the Great October History. Notes. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (175)

ЖОВТЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXV з'їздові КПРС

- Шкварець (*Тернопіль*), Е. Т. Соломко (*Тернопіль*) — Організаційне зміцнення колгоспних парторганізацій в умовах розвинутого соціалізму 3
Литвиненко (*Ворошиловград*) — Діяльність Компартії України по комуністичному вихованню молоді (1959—1970 рр.) 13

До Міжнародного року жінки

- І. Сидоренко — Торжество марксистсько-ленінських ідей рівноправності жінок 21

До 150-річчя повстання декабристів

- М. Ф. Закревський — Формування суспільно-політичних поглядів декабристів 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя першої російської революції

- І. Горбупова, Т. Н. Степаненко — Жовтневий політичний страйк на Україні 39
Чиговська — Робота більшовиків України серед демократичної інтелігенції в період підготовки і проведення жовтневого політичного страйку 1905 року 47

* * *

- В. Попов — Деякі питання теорії соціалістичного змагання 56
А. Кондрацький — Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в період розвинутого соціалізму 65
К. Бутенко — Роль місцевої преси у поширенні передового досвіду в сільськогосподарському виробництві в роки восьмої п'ятирічки 73
В. Хміль — Формування революційних загонів у селах України в кінці 1917 — на початку 1918 р. 82
А. Смолій — Антифеодалні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. 96
І. Гусев, О. О. Шевченко. Проти буржуазної фальсифікації історії Великого Жовтня 103

ЗАМІТКИ

- О. І. Задніпровський (*Донецьк*) — До питання про розвиток радгоспів Донбасу в 1959—1970 рр. 108

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

О. І. Шокалюк (<i>Івано-Франківськ</i>) — Співробітництво радянських республік у підготовці кадрів з вищою освітою (1951—1958 рр.)	111
В. О. Шийчук (<i>Луцьк</i>) — Участь студентів Чернівецького університету у вивольній боротьбі трудящих Північної Буковини (1875—1940 рр.)	116
І. Д. Коміренко — Зародження і розвиток демократичного руху в середовищі алжирської трудової еміграції у Франції (1925—1954 рр.)	122

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. Я. Сіментов (<i>Чернігів</i>), М. С. Чуприна (<i>Чернігів</i>) — Використання краєзнавчих матеріалів при викладанні в школі теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу»	129
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

С. В. Кульчицький — Перша Всесоюзна нарада робітників і робітниць — стахановців	134
Л. О. Усик — Всесоюзний староста (До 100-річчя з дня народження М. І. Калініна)	136
Б. С. Зрезарцев — 25-річчя II Всесвітнього конгресу прихильників миру і створення Всесвітньої Ради Миру	139

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. М. Шейко (<i>Харків</i>) — Організація культурно-освітньої справи на Україні	142
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Н. В. Комаренко, А. В. Лихолат, Ф. П. Шевченко — Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие	150
П. М. Шморгун — Н. Н. Маслов, З. В. Степанов. Очерки источниковедения и историографии истории КПСС	152
М. О. Буцько — В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	153
П. Л. Варгатюк — Д. М. Щербаков. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом (1894—1904)	155
М. А. Литвиненко (<i>Харків</i>) — А. К. Волощенко. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст.	156
В. С. Шиловцева (<i>Харків</i>) — А. С. Шофман. Федор Герасимович Мищенко	158

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. М. Гамрецький — Всесоюзна наукова сесія	159
<u>Леонід Дмитрович Алексєєв</u>	159
<u>Іван Дмитрович Кундюба</u>	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лешенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.
Відповідальний секретар В. І. Кузнецов.

Адреса редакції: 252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4.
Телефон: 29-62-34.

Статті

Назустріч XXV з'їздові КПРС

В. П. ШКВАРЕЦЬ, Е. Т. СОЛОМКО

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ КОЛГОСПНИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Всесвітньо-історичні успіхи Комуністичної партії обумовлені насамперед тим, що вона будується і працює на непохитній основі марксизму-ленінізму, ленінських ідейних та організаційних принципів і норм партійного життя, найтісніших зв'язків з масами. Тільки Комуністична партія, яка має найбагатший політичний і організаторський досвід, підкреслював В. І. Ленін, може «керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами»¹.

Свою керівну, спрямовуючу роль КПРС здійснює через первинні парторганізації, і робить все для того, щоб вони функціонували особливо живо, активно, регулярно. Організаційно-політичне зміцнення первинних парторганізацій, згуртування їх рядів, удосконалення внутріпартійного життя, підвищення на цій основі активності комуністів завжди були предметом найпильнішої уваги Центрального Комітету КПРС.

Успішне здійснення розробленої партією аграрної політики залежить насамперед від неухильного вдосконалення партійного керівництва господарством, підвищення ролі сільських партійних організацій, їх цілеспрямованої діяльності, уміння мобілізувати маси на розв'язання важливих соціально-економічних проблем. Значна робота у цьому напрямі проведена Компартією України.

Ця проблема широко висвітлена в історико-партійній літературі².

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 84.

² В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму. (Організаторська робота партії в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України між XX і XXIII з'їздами КПРС), К., 1966; Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села (Колгоспи і радгоспи партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС), К., 1968; С. М. Зверев. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.), К., 1969; В. Орлов. КПРС — організуюче ядро радян-

У даній статті розглядається маловивчене питання — організаційне зміцнення колгоспних парторганізацій України в умовах розвинутого соціалізму.

Розв'язуючи важливі завдання дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, партія особливу увагу приділяє зміцненню сільських первинних парторганізацій, піднесенню активності комуністів колгоспних парторганізацій. Керуючись рішенням ХХ—ХХІV з'їздів партії, ЦК КПРС, ЦК Компартії України, партійні комітети проявляли постійну турботу про організаційне зміцнення первинних організацій, розширення сфери їх діяльності, підвищення активності комуністів.

ЦК Компартії України, дбаючи про дальше зміцнення існуючих і створення нових первинних парторганізацій, зобов'язав обкоми і райкоми партії приділяти особливу увагу відбору в партію кращих передовиків виробництва, направляти на село працівників промисловості, державних установ, які мають організаторські здібності і досвід роботи. 1956 р. Центральний Комітет відрядив в 10 областей республіки відповідальних працівників апарату з метою подання допомоги парторганізаціям. У вересні—листопаді того року питання про регулювання росту партійних лав і розстановки партійних сил обговорювалися на обласних семінарах секретарів райкомів партії і первинних організацій³. Тільки за період між ХХІІ і ХХІV з'здами КПРС ЦК Компартії України розглянув роботу 35 первинних організацій, заслухав 164 звіти партійних комітетів з питань організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи⁴.

Партійні організації республіки докладали чимало зусиль по втіленню в життя настанов партії. Так, у 1956—1959 рр. Вінницький обком партії обговорював питання прийому в КПРС, давав рекомендації первинним парторганізаціям щодо удосконалення форм індивідуальної роботи з вступаючими в партію, залучення їх до внутріпартійного життя⁵. Ці питання стояли на порядку денному семінарів секретарів райкомів партії, первинних організацій, партконференцій.

В результаті повсякденної роботи парторганізацій зростали їх ряди за рахунок кращих виробничників. Так, готуючи передову колгоспницю О. Пенишкевич до вступу в партію, партбюро колгоспу ім. Мічуріна Вороновицького району на Вінниччині призначило її агітатором. З своїм дорученням вона справлялася добре, працювала серед односельчан, знайомила з новинами, брала активну участь у громадському житті села. У січні 1957 р. на зборах комуністи одностайно висловилися за прийом до лав КПРС передової трудівниці. Пізніше О. Пенишкевич була обрана партгрупсргом бригади, депутатом сільської Ради, одній з перших їй було присвоєно звання ударника комуністичної праці. У 1956—1957 рр. парторганізація колгоспу прийняла в партію Г. Зверховського, М. Кравця та інших передовиків виробництва⁶.

В деяких районних партійних організаціях Вінниччини недостатньо приділялась увага росту рядів партії. У постанові Вінницького

ської суспільної системи, К., 1972; В. П. Хижняк. Комуністичне виховання трудівників села (З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій України на селі в 1959—1970 рр.), К., 1973; Аграрна політика КПРС на сучасному етапі, К., 1973; П. Ю. Котлов. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951—1958 рр.), Харків, 1974, та ін.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 218, спр. 323, арк. 175.

⁴ «Комуніст України», 1971, № 12, стор. 46.

⁵ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 42, спр. 4, арк. 4; оп. 44, спр. 44, арк. 9; оп. 18, спр. 114, арк. 9; оп. 49, спр. 3, арк. 10.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 374, арк. 34; «Вінницька правда», 3 лютого 1957 р.

обкому Компартії України «Про прийом в партію і виховання молодих комуністів в обласній партійній організації», прийнятій наприкінці 1959 р., відзначалися серйозні упущення в цій справі і вказувалися заходи щодо їх усунення (зміцнення малочисельних парторганізацій за рахунок прийому в партію кращих трудівників, поліпшення виховної роботи з молодими комуністами, залучення їх до активного партійного життя, виховання в дусі суворого дотримання партійної і державної дисципліни, підвищення їх авангардної ролі на виробництві). У 1960—1961 рр. первинними парторганізаціями області в члени КПРС було прийнято більше 4,5 тис. чол., з них 65% складали робітники і колгоспники ⁷.

Серйозні недоліки в справі росту рядів партії були і в роботі Тернопільської обласної парторганізації, на що своєчасно вказав Центральний Комітет Компартії України. Партійні органи Тернопільщини, проаналізувавши стан внутріпартійної роботи в низових ланках, розробили заходи по усуненню недоліків, акцентувавши увагу комуністів на індивідуальній роботі з вступаючими у партію. Наприкінці 1957 р. в усіх колгоспах діяли первинні парторганізації. Всього в області працювало понад 14 тис. комуністів, з них 46% в колгоспах, а 1960 р. цей показник зріс до 60% ⁸.

Аналогічний процес відбувався і в інших парторганізаціях. За період між XX і XXI з'їздами КПРС партійні організації республіки прийняли до своїх лав 56 тис. трудівників села, на постійну роботу в сільське господарство прибуло майже 30 тис. комуністів з числа спеціалістів, досвідчених організаторів промислового виробництва. Велику роботу по прийому в партію провели парторганізації МТС, що мало в майбутньому велике значення для зміцнення колгоспних організацій, так як після реорганізації МТС понад 21 тис. комуністів, переважно механізатори, перейшли на постійну роботу в колгоспи. Якщо в 1959 р. в колгоспах і радгоспах було 27 тис. комуністів-механізаторів, то в 1966 р.— 103 тис., від загальної кількості комуністів, що працювали у сільськогосподарському виробництві. Майже кожний шостий механізатор був членом КПРС. Всього в сільському господарстві УРСР на початку 1959 р. працювало 245 тис. комуністів. 1974 р. їх кількість зросла до 480 тис., що на 100 тис. більше, ніж у 1965 р. Третину з них складають механізатори ⁹.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про поповнення своїх лав за рахунок передової молоді, партійні організації республіки вели роботу по залученню членів ВЛКСМ в партію. Тільки за період між XXII і XXIII з'їздами Компартії України в партію прийнято більше 157 тис. комсомольців ¹⁰.

Для поліпшення роботи з молоддю велике значення мала постанова ЦК КПРС «Про роботу Красноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом» (травень 1968 р.) ¹¹. У вересні 1968 р. питання про подальше поліпшення керівництва комсомольськими організаціями республіки обговорювалося на пленумі ЦК Компартії України, а згодом його розглянули обкоми, райкоми партії респуб-

⁷ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 46, спр. 3, арк. 3.

⁸ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 1—2, арк. 41; оп. 32, спр. 1, арк. 45; спр. 13, арк. 28; спр. 152, арк. 32; спр. 1—2-а, арк. 44.

⁹ «Правда» 27 листопада 1959 р.; Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України 16—17 січня 1959 р., К., 1959, стор. 69; «Коммунист» 1966, № 9, стор. 33; «Комуніст України», 1975, № 3, стор. 22.

¹⁰ Матеріали XXIII з'їзду Компартії України, К., 1966, стор. 67.

¹¹ Справочник партійного работника. Вып. 9, М., 1969, стор. 346—354.

ліки¹². Все це позитивно позначилось на поповненні партійних лав з числа кращих комсомольців про що свідчать дані нижче наведеної таблиці¹³.

Роки	Прийнято членів ВЛКСМ в кандидати КПРС	
	В абсолютних даних	У процентах до загальної кількості прийнятих у кандидати партії
1966	22823	32,7
1967	30786	32,8
1968	33148	36,0
1969	30834	42,2
1970	35624	45,7

Значну роботу по залученню кращих виробничників проводила парторганізація тракторної бригади колгоспу ім. Леніна Рокитнянського району Київської області. За 1965—1967 рр. її лави зросли з 5 до 19 чол. Кожен четвертий механізатор артілі став комуністом.

Парторганізація колгоспу «Октябрь» Мар'їнського району на Донеччині за роки восьмої п'ятирічки збільшилася з 58 до 78 комуністів. Поповнення її відбувалось в основному за рахунок кращих механізаторів. На Харківщині в 1967 р. з 24,7 тис. комуністів, зайнятих у сільському господарстві, 2,7 тис. становили агрономи, ветлікарі, зоотехніки та інші спеціалісти, більше 8 тис.— механізатори, решта — колгоспники, що працювали в рільництві і тваринництві¹⁴.

Велику увагу партійні організації приділяли роботі з молодими комуністами. Це мало особливе значення, так як в складі Компартії України в 1956 р. було 475 тис. членів КПРС з стажем до трьох років і кандидатів в члени партії, що становило четверту частину всіх комуністів¹⁵.

Значну роль у справі поліпшення регулювання складу партії відіграла постанова ЦК КПРС про недоліки в роботі партійних організацій Харківської області по прийому в партію і вихованню молодих комуністів (липень 1965 р.)¹⁶. Постанова ЦК КПРС зобов'язувала партійні комітети, первинні організації краще аналізувати стан прийому в партію і займатися вихованням молодих комуністів.

Партійні організації розглядали поповнення своїх лав як важливу ділянку виховної і організаторської роботи з безпартійним активом. Відбираючи в партію кращих людей, вони зміцнювали зв'язки з масами, підвищували свою боєздатність. Безпартійні активісти запрошувалися на відкриті партзбори, масові політичні заходи, залучалися до роботи в громадських організаціях і виконання доручень, з ними проводилися індивідуальні бесіди.

Внаслідок проведеної роботи поліпшився якісний склад Компартії України. Якщо в 1956 р. робітники і колгоспники становили 49,2% від загального числа комуністів республіканської парторганізації, в

¹² «Комуніст України», 1968, № 10, стор. 13—14.

¹³ Таблиця складена за даними: ЛКСМ України в цифрах і фактах. Довідник, К., 1974, стор. 26.

¹⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 143, оп. 15, спр. 16, арк. 68—69; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 135, спр. 14, арк. 24; ф. 31, оп. 34, спр. 477, арк. 5; Боевые звенья партии. (Из опыта руководства первичными партийными организациями), Донецк, 1972, стор. 116—117.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 227, спр. 984, арк. 29.

¹⁶ Див. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, М., 1970, стор. 511—514.

1965 р.— 56,7, 1971 р.— 58,5%. Значно зросли сільські парторганізації. 1974 р. в колгоспах і радгоспах республіки налічувалось майже 10 тис. первинних парторганізацій¹⁷.

На основі рішень XXIV з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС робота по зміцненню сільських партійних організацій республіки набрала ще ширшого розвитку. Як зазначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький на Пленумі ЦК Компартії України 20 травня 1975 р., серед усіх заходів, які вживались і вживаються по згуртуванню партійних рядів, удосконаленню всього внутріпартійного життя, проведений за рішенням XXIV з'їзду КПРС обмін партійних документів займає надзвичайно важливе місце. «У нас є всі підстави сказати, що провівши обмін, наша партія ще більше зміцніла, ще згуртованішими стали її ряди, на нову висоту піднісся її авторитет у масах»¹⁸.

Якісне і кількісне зростання лав КПРС, поліпшення розстановки комуністів на вирішальних ділянках сільськогосподарського виробництва обумовили необхідність удосконалення структури і форм внутріпартійної роботи сільських первинних парторганізацій, зростання кількості цехових парторганізацій і партгруп. Тільки в 1958 р. в бригадах і фермах було створено 4535 партгруп, а 1959 р.— 6874¹⁹. Своєю постановою «Про створення партійних комітетів у великих парторганізаціях колгоспів і радгоспів» (1959 р.) ЦК КПРС дозволив у колгоспних парторганізаціях, де налічувалось 50 і більше комуністів, і в радгоспах з кількістю понад 100 членів і кандидатів партії, створювати парткоми з наданням парторганізаціям бригад, ферм і відділень прав первинних. У тих, які мали менше 50 комуністів, дозволялося створювати партгрупи в бригадах, на фермах, відділеннях²⁰. Ці положення були закріплені в Статуті КПРС, прийнятому XXII з'їздом і в доповненнях, внесених до нього XXIII з'їздом партії.

За 1966—1970 рр. майже в 2,5 раза зросла чисельність колгоспних парторганізацій з кількістю 50 комуністів і більше. У Ворошиловградській, Донецькій, Запорізькій, Харківській областях понад 70% усіх колгоспних парторганізацій мали до 70 і більше комуністів. Все це вело до поліпшення їх структури. Якщо в цілому по республіці парткоми були створені в 30—35%, то в названих областях — 40% колгоспних парторганізацій²¹.

Введення нової структури колгоспних і радгоспних парторганізацій ліквідувало існуючу невідповідність між застарілою, віджилою організаційною формою і новими умовами розвитку колгоспно-радгоспного виробництва, зрослими завданнями організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі.

Вдосконалення структури колгоспних і радгоспних парторганізацій сприяло прискоренню процесу формування цехових парторганізацій і партгруп. Так, до кінця 1961 р. в усіх колгоспах Харківської області були парткоми і партбюро, кількість партгруп збільшилась до

¹⁷ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 60; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 58; «Комуніст України», 1975, № 3, стор. 22.

¹⁸ «Радянська Україна», 23 травня 1975 р.

¹⁹ «Комуніст України», 1959, № 7, стор. 85.

²⁰ Див. КПРС в резолюціях и рішеннях..., М., 1970, т. 7, стор. 370.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 82, спр. 710, арк. 4—5; оп. 208, спр. 2474, арк. 77, 139; спр. 2479, арк. 95; оп. 214, спр. 543, арк. 3; оп. 230, спр. 1689, арк. 57.

667, або в три рази. В Дніпропетровській області в 1969—1970 рр. число партгруп в колгоспах збільшилося на 600 і становило 7731. На Ворошиловградщині в 1965 р. діяло 359 бригадних парторганізацій.

В первинній організації колгоспу «Правда» Білокуракінського району цієї ж області, наприклад, налічувалося 123 комуністи, об'єднаних у 5 бригадних організаціях і 8 партгрупах. Це дозволило посилити партійний вплив на всіх ділянках сільськогосподарського виробництва. На початок 1975 р. в колгоспах і радгоспах республіки діяло понад 15 тис. парторганізацій цехів, відділень і бригад, 29 тис. партійних груп. 90% усіх сільських комуністів зайнято на вирішальних ділянках виробництва²².

Однак, незважаючи на організаційне зміцнення парторганізацій, на окремих ділянках колгоспного виробництва все ще мало працювало комуністів. На такі ділянки парткоми призначали парторганізаторів, які вели ідейно-виховну роботу, інформували партком про стан справ, що дозволяло своєчасно усувати недоліки, підтримувати і поширювати кращі починання.

Важливим партійним дорученням комуністів є обрання їх до складу партійних органів, що сприяє проведенню в життя ленінського принципу колективності керівництва, розвитку внутріпартійної демократії, підвищенню активності комуністів.

У здійсненні внутріпартійної демократії зростала роль партійних зборів, звітно-виборних зборів і конференцій. У 1956 р. в Тернопільській області, наприклад, в роботі звітно-виборних зборів первинних парторганізацій взяло участь 94% всіх комуністів, 1958 р.—більше 95%; виступило, відповідно, 75,2 і 79,3% присутніх комуністів²³. У звітно-виборній кампанії в 1970 р. в роботі партійних зборів у республіці взяло участь 97,7% комуністів, третина з них виступила²⁴.

Аналіз діяльності сільських парторганізацій свідчить, що вони широко використовували партійні збори, як школу виховання комуністів і безпартійного активу, вчили їх колективному керівництву, принциповості, високій вимогливості. Колгоспники вчилися тут розглядати кожне питання під кутом державних і громадських інтересів, глибоко вникали у виробництво, вишукувати можливість і резерви, викривати і усувати недоліки.

Ефективною формою зміцнення тісного зв'язку партії з масами є відкриті партійні збори. Активну участь у відкритих зборах, наприклад, брали трудівники колгоспу ім. Свердлова Софіївського району Дніпропетровської області. У 1969 р. вони обговорили на зборах питання «Про підвищення ролі і відповідальності бригадирів за організацію праці і виховання колгоспників», «Виховання підростаючого покоління і завдання партійної організації» та ін. На зборах було до 250 чол., виступало по 16—18 чол. До підготовки їх залучалися представники громадських організацій, вчителі, батьківський комітет²⁵.

У 1970 р. Черкаський обком партії схвалив досвід парторганізації і правління колгоспу ім. Петровського Чернобаївського району по розвитку активності людей. Тут приділялась велика увага підготовці партійних зборів, активів, інформувалися трудівники села про стан справ у колгоспі, виконання прийнятих рішень. При обговоренні Листа ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про поліпшен-

²² «Зоря», 11 вересня 1970 р.; «Комуніст України», 1975, № 3, стор. 22.

²³ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 15, стр. 192, арк. 14; оп. 31, стр. 83, арк. 83.

²⁴ «Під прапором ленінізму», 1971, № 15, стор. 10.

²⁵ «Сільське життя», 18 жовтня 1969 р.

ня і посилення режиму економії в народному господарстві» колгоспники внесли 19 конкретних пропозицій по підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, культури землеробства, поліпшенню побутового обслуговування²⁶.

Проявом дальшого розвитку внутріпартійної демократії є практика створення комісій по підготовці матеріалів на партійні збори, партбюро, проектів постанов, а також по вивченню окремих сторін партійного життя. Повчальним був досвід парторганізації колгоспу ім. Свердлова Михайлівського району Запорізької області, де за кілька місяців 1970 р. для підготовки питань на збори залучалося 27 комуністів. Рядові комуністи частіше обиралися до складу президій²⁷.

Для підвищення рівня та ефективності партзборів, розгортання внутріпартійної демократії, подолання недоліків велике значення мала постанова ЦК КПРС «Про практику проведення партійних зборів в Ярославській міській партійній організації» (листопад 1969 р.). В постанові підкреслювалося, що партійні збори повинні стати дієвим засобом мобілізації комуністів і безпартійних на виконання політики КПРС, боротьби за піднесення виробництва, зміцнення соціалістичної дисципліни праці²⁸.

В колгоспах Красноградського району Харківської області на партзборах обговорювалися питання: «Комуніст — активний боець партії», «Статут КПРС — закон життя для комуніста».

Краще готувалися партзбори і в бригадних організаціях. Так, на збори парторганізації другої комплексної бригади колгоспу «Приазовський» Генічеського району Херсонської області в основному виносилися господарські питання. Після обговорення постанови ЦК КПРС партбюро стало ретельніше ставитися до порядку денного зборів. Уже в 1970 р. тут обговорювалися питання про дотримання комуністами Статуту КПРС, їх участь в ідейно-виховній роботі, про керівництво громадськими організаціями²⁹.

У колгоспі «Більшовик» Сторожинського району Чернівецької області, наприклад, з ініціативи комуністів і безпартійних в ході підготовки до зборів вирішено переглянути структуру посівних площ, використовувати на сівбі тільки тільки високоврожайні сорти, впроваджувати комплексну механізацію, прогресивні форми організації праці. Тут різко скоротили кількість зборів і нарад, по-діловому проводили партійні і колгоспні збори, в усій роботі спиралися на широкий актив³⁰.

Там, де глибоко обговорювалися важливі питання партійного життя, партійні збори сприяли розвитку активності та ініціативи комуністів і безпартійних.

Рівень організаторської роботи партії у значній мірі визначається вмінням партійних організацій виконувати волю мас. До складу парткомів, бюро первинних організацій ширше обираються ініціативні рядові колгоспники, передовики і новатори виробництва. Висока активність комуністів, їх вимогливість при висуванні нових кадрів на керівну роботу позитивно позначилося також і на складі виборних органів, до яких з кожним роком все більше обирається передовиків, новаторів виробництва, спеціалістів.

У 1961 р. в сільських парторганізаціях налічувалося понад 50 тис. чол. виборного активу, з них більшість складали рядові колгоспники.

²⁶ «Черкаська правда», 12 травня 1970 р.

²⁷ «Ленінська зірка», 12 вересня 1970 р.

²⁸ Див. КПСС в резолюціях і рішеннях..., т. 10, М., 1970, стор. 101—106.

²⁹ «Приазовская правда», 7 лютого 1970 р.

³⁰ «Радянська Буковина», 13 січня 1970 р.

Так, питома вага рядових трудівників сільського господарства у складі членів і кандидатів у члени райкомів партії Кіровоградської області за 1959—1965 рр. збільшилася з 39,4 до 44,7%³¹.

Показником демократизму при формуванні виборних органів є їх склад, широкий за кількістю і різноманітний за категорією трудящих. У 1967 р. в керівних парторганах працювало 3 млн. виборних представників партії, а напередодні XXIV з'їзду КПРС — 3,6 млн. чол. Серед членів і кандидатів у члени райкомів і міськомів партії в 1968 р. робітників і колгоспників було 34,9%, в 1970 р. — близько 40%. До керівних органів первинних колгоспних парторганізацій 1968 р. було обрано 13,3% рядових колгоспників, у 1970 р. — 180 тис. чол., або на 46 тис. більше, ніж в 1968 р. Колгоспники в них склали 81,7%³².

У 1956 р. ЦК Компартії України серйозно поправив керівників окремих партійних комітетів Сумської, Тернопільської областей, де діловитість і практичність в роботі підмінювалися засіданнями, нарадами, адмініструванням. Центральний Комітет Компартії України вчив партійні комітети на кращих зразках, узагальнював і поширював позитивний досвід роботи партійних комітетів Київської, Івано-Франківської та інших областей³³.

Постійну турботу про підвищення активності кожного комуніста, колгоспника проявляв партком колгоспу «Шлях Леніна» Тиврівського району Вінницької області. Зміцнювався зв'язок з масами, посилювався приплив в організацію молодих сил. За 1967—1970 рр. 27 кращих виробників прийнято в партію, багато рядових колгоспників вросло в здібних організаторів. Так, іздовий С. Лановенко був прийнятий в партію, добросовісно виконував доручення. Працюючи пізніше бригадиром, виправдовував довіря парторганізації. Перейшовши з посади бригадира рільничої бригади у відстаючу комплексну бригаду, вивів її в число кращих в районі. Колишній комбайнер О. Онищук виріс до бригадира тракторної бригади³⁴.

В 1969—1970 рр. більшість (понад 91%) комуністів сільських парторганізацій мала постійні доручення, що було виразом демократичних принципів їх діяльності. Більш різноманітними стали і періодичні доручення: обрання до комісій по підготовці зборів, до свят, перевірки виконання соціалістичних зобов'язань. Чимало комуністів залучається до виконання доручень сільських Рад, профспілкових комітетів, спортивно-масових і оборонних організацій.

Зміцненню і розвитку колективності керівництва, активності комуністів і безпартійного активу сприяє практика широкого обговорення партійними організаціями, колективами трудящих підсумків роботи з'їздів партії та Пленумів ЦК КПРС. Наприклад, у роботі Пленумів і зборів партактивів Тернопільської області, присвячених підсумкам XXII з'їзду КПРС, взяло участь 8590 комуністів, відбулося 1242 відкритих партзборів, на яких було присутніх 41 712 комуністів і безпартійних, виступило майже 7 тис. чол. Понад 128 тис. чол. брало участь в 986 зборах трудящих³⁵.

Піднесенню активності комуністів, зростанню авторитету партії, її організації, зміцненню колективності керівництва, розширенню зв'яз-

³¹ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 20, спр. 61, арк. 6; оп. 22, спр. 44, арк. 124.

³² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 107, 237; «Партийная жизнь», 1967, № 19, стор. 19; 1968, № 6, стор. 21; 1969, № 5, стор. 9; 1971, № 2, стор. 12.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 21, спр. 22, арк. 42; XXI з'їзд Комуністичної партії України, стор. 45.

³⁴ «Сільські вісті», 16 жовтня 1971 р.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 546, арк. 111, 117.

ків з масами сприяло те, що на обговорення комуністів, трудящих вносилися найважливіші питання політики КПРС. Напередодні XXIII з'їзду КПРС в республіці відбулося 50 477 відкритих партзборів, понад 470 зборів, партактивів у районах і містах, 37 358 зборів колективів підприємств, колгоспів і радгоспів, у яких взяло участь більше 9 млн. чол., виступило 600 тис. чол.³⁶

При обговоренні проекту Директив XXIV з'їзду в республіці у відкритих зборах 65 тис. парторганізацій і партгруп взяли участь поряд з комуністами 4,2 млн. безпартійних, виступили на них 600 тис. чол. У 98 тис. зборів на підприємствах, будовах, колгоспах, радгоспах і установах взяло участь 11 млн. чол., виступило 580 тис. чол. Все це свідчить про масштаби участі трудящих, в тому числі і колгоспників, у громадському житті, управлінні державою³⁷.

Про дальший розвиток внутріпартійної демократії, політичну активність і високий авторитет сільських комуністів свідчить і той факт, що на всіх з'їздах партії до складу ЦК обираються їх представники. На XXIII з'їзді партії, наприклад, членом ЦК КПРС був обраний голова колгоспу з Вінницької області В. М. Кавун, 10 колгоспників стали членами ЦК Компартії України. Делегатами XXIV з'їзду КПРС, наприклад, було 870 трудівників сільського господарства, дві третини з них рядові колгоспники і робітники радгоспів, ланкові, бригадири, завідувачі фермами³⁸.

В умовах розвинутого соціалізму партією проведена значна робота по організаційно-політичному зміцненню первинних парторганізацій колгоспів і радгоспів. В діяльності партійних організацій повніше здійснюється принцип демократичного централізму, розширюється внутріпартійна демократія, підвищується дієвість партійних зборів, пленумів партійних комітетів.

Завдяки організаційному зміцненню парторганізацій на всіх ділянках сільськогосподарського виробництва підвищилась авангардна роль комуністів, посилився партійний вплив. Нині в сільському господарстві УРСР працює понад 480 тис. членів і кандидатів у члени партії — на 100 тис. більше, ніж у 1965 р. В колгоспах і радгоспах налічується близько 10 тис. первинних, більше 15 тис. парторганізацій цехових, відділень і бригад, 29 тис. партійних груп. Поліпшилась і розстановка комуністів, які працюють у сільському господарстві. На вирішальних ділянках колгоспного і радгоспного виробництва тепер зайнято 90% усіх сільських комуністів. Третина з них — механізатори. Збільшився також партійний прошарок серед тваринників.

Зростання сільських парторганізацій, поліпшення їх якісного складу дає їм можливість цілеспрямованіше і глибше займатися питаннями розвитку сільського господарства, втіленням в життя аграрної політики партії, накресленої в рішеннях березневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС, розвинутої та закріпленої на XXIII і XXIV з'їздах партії, ряді Пленумів ЦК, в доповідях, промовах, виступах Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва. Партійні комітети, первинні організації, радянські і сільськогосподарські органи республіки спрямовують зусилля трудівників села на забезпечення дальшого зростання виробництва і заготівель продуктів землеробства і тваринництва, повніше використання величезних можливостей колгоспів і радгоспів, на підвищення ефективності виробництва і якості продукції.

³⁶ XXIII з'їзд Комуністичної партії України, стор. 49.

³⁷ «Комуніст України», 1971, № 6, стор. 72.

³⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 136.

Завдяки цьому підвищилися темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції, значно поліпшилося постачання населення продуктами харчування. Якщо за 1961—1965 рр. середньорічні темпи зростання валової продукції становили 3,2%, у восьмій п'ятирічці — 3,4%, за 4 роки дев'ятої п'ятирічки перевищили 4%. Середньорічний обсяг валової продукції за останні 10 років в УРСР в 1,4 раза перевищив рівень попереднього десятиріччя. Майже в усіх галузях сільського господарства відбулося відчутне збільшення виробництва і заготовель продуктів. Два роки підряд Україна продавала державі понад мільярд пудів хліба, що в 1,7 раза перевищує рівень його продажу в 1965 р. Середньорічні закупки за 10 років, порівняно з попереднім періодом збільшилися: цукрових буряків — у 1,5 раза, соняшника — в 2, м'яса і молока — 1,9, яєць — в 2,6 раза.

Плодотворність курсу, виробленого березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС, з особливою силою виявилася в ході виконання дев'ятого п'ятирічного плану. За 4 роки середньорічна валова продукція сільського господарства України досягла майже 22 млрд. крб., що на 17% перевищує середній її обсяг за роки восьмої п'ятирічки. Валовий збір зерна в середньому за рік збільшився на 8 млн. т і становив 41,6 млн. т, що на 1,6 млн. т більше, ніж передбачено Директивами XXIV з'їзду КПРС. Державні закупки зерна порівняно з середньорічними за восьму п'ятирічку зросли на 26%, картоплі — на 42, овочів — на 29, м'яса — на 32, молока — на 23%, яєць — в 1,7 раза³⁹.

Великі завдання перед сільським господарством стоять у завершальному році п'ятирічки. Вони визначені грудневим (1974 р.) Пленумом ЦК КПРС і другою сесією Верховної Ради СРСР, чітко сформульовані у Зверненні ЦК КПРС до партії, до радянського народу. На заклик партії трудівники села широко розгорнули соціалістичне змагання під девізом: «Дати продукції більше, кращої якості і з меншими затратами». Вони сповнені рішучості гідно зустріти XXV з'їзд КПРС, примножити здобуте, закласти міцну основу для подолання нових рубежів у десятій п'ятирічці — п'ятирічці якості.

---

³⁹ «Український історичний журнал», 1975, № 4, стор. 47; «Радянська Україна», 16 січня 1975 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО КОМУНІСТИЧНОМУ
ВИХОВАННЮ МОЛОДІ (1959—1970 рр.)

У здійснення величних накреслень комуністичного будівництва в нашій країні помітну частку вносить молодь, для якої завданням життя «є будівництво цього суспільства»¹. Молоде покоління Країни Рад гідно виконує заповіт свого вождя і учителя. «Ми, комуністи,— відзначив у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ Л. І. Брежнев,— пишаємося нашою молоддю... Радянська молодь іде тим шляхом, який накреслив їй великий Ленін»².

Активна участь молоді в житті нашого суспільства визначається рядом факторів, насамперед, грандіозними перетвореннями в усіх галузях політичного, економічного і культурного життя країни, єдністю, цілеспрямованою діяльністю поколінь радянських людей і їх авангарду — Комуністичної партії. Досягненню і повсякденному зміцненню наступності поколінь будівників комунізму, вихованню підростаючих поколінь Комуністична партія і соціалістична держава постійно приділяють неослабну увагу.

Ленінські принципи виховання підростаючого покоління визначено в усіх трьох програмах партії, в партійних документах, прийнятих на з'їздах, конференціях і пленумах. Дальший розвиток вони одержали у постановах ЦК КПРС «Про роботу Красноярської крайової партійної організації по керівництву комсомолом» (травень 1968 р.), «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» (жовтень 1968 р.)³, у виступах Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева, присвячених молоді.

На сучасному етапі історичного розвитку у світі точиться запекла боротьба між буржуазною і комуністичною ідеологіями, в якій не останнє місце відводиться молоді. Ідеологічна боротьба за молодь, за вплив у її середовищі є логічним продовженням класової боротьби, яка набуває сьогодні все більш глибокого, витонченого характеру. Об'єктом особливої уваги буржуазної пропаганди виступає молодь соціалістичного табору і, насамперед, радянські юнаки і дівчата.

Центральний Комітет КПРС, XXIV з'їзд партії одне з центральних завдань в ідеологічній роботі вважає посилення пропагандистського і агітаційно-масового фронту, щоб давати своєчасну, рішучу й ефективну відсіч буржуазним ідеологічним наскокам.

XXIV з'їзд КПРС в резолюції на Звітну доповідь ЦК підкреслив: «Головне в ідеологічній роботі партії — пропаганда ідей марксизму-ленінізму, непримиренна наступальна боротьба проти буржуазної і ревізійоністської ідеології»⁴.

Керуючись настановами з'їзду, партія великого значення надає ідейному загартуванню юнаків і дівчат. У постанові ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» зазна-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 303.

² Л. І. Брежнев. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ 23 квітня 1974 року, К., 1974, стор. 4.

³ 50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали, К., 1970.

⁴ XXIV з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, ч. II. К., 1972, стор. 223.

чається: «Завдання комуністичного виховання молоді, її революційного, класового загартування, марксистсько-ленінської освіти стають для партії і Радянської держави дедалі актуальнішими і відповідальнішими»⁵.

В історико-партійній літературі питанню комуністичного виховання підрастаючого покоління відведено чільне місце⁶.

У даній статті розглядається діяльність Компартії України по комуністичному вихованню молоді у 1959—1970 рр.

Керуючись ленінськими вказівками про те, що виховання трудящих в душі революційного світогляду сприяє їх революційній дії⁷, ХХІ—ХХІV з'їзди КПРС зажадали від партійних організацій посилення марксистсько-ленінського виховання всіх радянських людей, насамперед, молоді, боротьби проти буржуазної ідеології, різних ревізійністських поглядів.

Партійні організації України у досліджуваний період провели значну роботу у цьому напрямі. Ідеологічне протистояння між соціально протилежними системами завжди було гострим. «Капіталізм,— писав в 1920 р. В. І. Ленін,— уже багато десятиріч тому можна було, і з повним правом, оголосити «історично зжитим», але це нітрохи не усуває необхідності дуже довгої і дуже упертої боротьби *на ґрунті* капіталізму»⁸. По мірі історичного наступу соціалізму змінювалася й тактика буржуазії. У 40-х роках, наприклад, вона дотримувалася доктрини «стримування», у 50-х р. «відкидання комунізму», а у 60—70 рр.— політики «наведення мостів» з усіма її пізнішими модифікаціями.

В останні з названих років класовий ворог в ідеологічну битву ввів величезні сили і засоби. Особливо посилювалося «винахідництво» реакційних ідей, які маскувалися під виглядом теорій «єдиного індустріального суспільства», «стадій росту», «неокапіталістичної революції», «деідеслогізації», «конвергенції» тощо. Психологічна війна відзначалася рядом особливостей: поряд з відвертою пропагандою антикомунізму, спрямованою на ліквідацію соціалізму воєнним шляхом, західні пропагандистські центри все в ширших масштабах зверталися до демагогічної реклами буржуазного способу життя та експорту його культури.

З початку шістдесятих років буржуазна пропаганда розпочала посилені спроби впливу на свідомість населення, перш за все молоді соціалістичних країн. «Ніколи раніше,— підкреслював у доповіді на науковій конференції «ХХІV з'їзд КПРС і розвиток марксистсько-ленінської теорії» П. Н. Демічев,— ми не бачили такого потоку книг, статей кінофільмів і радіопередач, у яких буржуазні теоретики та пропаган-

⁵ 50 років ЛКСМУ, стор. 9.

⁶ Молодому поколінню — комуністичну загартованість. (З досвіду партійного керівництва комсомольськими організаціями та ідейно-виховної роботи серед молоді), К., 1970; Питання комуністичного виховання молоді, К., 1970; Актуальні питання патріотичного і інтернаціонального виховання молоді, К., 1973; Боротьба КПРС проти ідеологічних диверсій імперіалізму на сучасному етапі та посилення ідейно-політичного виховання трудящих.— «Наукові праці з історії КПРС». Вип. 48, К., 1971; Двобій без компромісів, К., 1973; А. І. Бурдіна, І. Ф. Надольний. Формування комуністичної ідейності особи, К., 1970; О. Комаровський. Є. Новицький, Н. Охотник. Так гартується юнь, Ужгород, 1971; О. Капто. Молоді — комуністичну ідейність, К., 1972; С. М. Ковалев. Роль ідеологічної роботи КПСС в боротьбі проти буржуазної ідеології та опортунізму.— «Вопросы истории КПСС», 1971, № 1; А. Н. Малыгин. Не забывать о бдительности. (Об усилении идеологической работы среди советской молодежи в связи с поисками империалистических разведок) — «Молодой коммунист», 1969, № 9.

⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 23.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 37.

дисти намагаються по-своєму «висвітлити» тенденції розвитку економічного, політичного і духовного життя в соціалістичних країнах. Всього пропагандистський шквал спрямований на розхищення соціалізму, на розмивання його основ, на роздроблення єдності нашого суспільства. Однак всі спроби буржуазних ідеологів, ревізіоністів посягти насіння розбрату між робітничим класом, селянством і інтелігенцією, між поколіннями, націями і народностями нашої країни повністю провалились. Їм не вдалося відірвати художню інтелігенцію і молодь від комуністичних ідеалів, очорнити справу соціалізму, хоча з цією метою були зроблені особливі, найвитонченіші пропагандистські зусилля»⁹.

Дуже важлива роль в ідеологічній боротьбі з імперіалізмом належить виробленню у молоді комуністичної переконаності, тобто глибокого розуміння вірності й непереможності ідей марксизму-ленізму, політики нашої партії, впевненості у перевагах соціалістичного ладу над капіталістичним, у повному і цілковитому торжестві ідеалів комунізму, безмежній відданості нашій революційній справі і непримиренності до її ворогів.

Партійні, комсомольські організації враховують специфіку виховної роботи серед молоді, яка визначається такими характерними особливостями, як виключна сприйнятливість, відвертість і прямота, зростання інтересу до усіх сторін життя суспільства, прагнення не просто прийняти готову істину, а дійти до неї в процесі серйозного розміркування, бажання проникнути в саму глибину явищ. Все це вимагає високої культури виховної роботи серед юнаків і дівчат, аргументації і глибини роз'яснення проголошуваних наукових і суспільно-політичних положень, тих чи інших явищ.

Постійно турбуючись про ідейно-політичне загартування юнаків і дівчат, партійні організації республіки у досліджуваній період значно посилили дієвість політичної освіти як важливого засобу формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності молоді. На важливість наповнити всю політичну освіту молоді глибоким класовим змістом вказав, зокрема, Пленум ЦК Компартії України, який обговорив 27 квітня 1960 р. питання «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи по її поліпшенню»¹⁰.

Питання політичної освіти юнаків і дівчат завжди знаходилися в полі зору партійних комітетів республіки, особливо Ворошиловградської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Львівської, Одеської, Харківської та інших областей. Так, у січні 1964 р. Дніпропетровський обком партії розглянув питання «Про стан та заходи поліпшення політичної освіти молоді в Павлоградському районі». Запорізький обком Компартії України протягом 1967/68 навчального року кілька раз перевіряв стан політичного навчання комуністів і комсомольців. У жовтні 1967 р. це питання обговорювалося на пленумі обласного комітету партії¹¹.

На кінець 1960 р. в республіці лише в гуртках і політшколах навчалось понад 1 млн. 300 тис. юнаків і дівчат, майже на 200 тис. більше, ніж у 1959 р., до того ж вдвічі більше неспілкової молоді. Лише історію КПРС вивчали понад 330 тис. молодих трудівників. 1970 р. на Україні діяло більше 10 тис. таких гуртків, в яких навчалось 300 тис.

⁹ XXIV з'їзд КПРС і розвиток марксистсько-ленінської теорії, К., 1972, стор. 51.

¹⁰ «Радянська Україна», 30 квітня 1960 р.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 1203, арк. 2—6; «Запорізька правда», 17 жовтня 1967 р.

юнаків і дівчат, а всього лише в комсомольській політмережі — 2 млн. 154 тис. чол., з них 1,6 млн. комсомольців¹².

В своїх класових інтересах ідеологи імперіалізму намагаються спекулювати на недостатньому політичному досвіді молоді, у якої в силу її вікових особливостей, продовжується ще процес становлення поглядів на життя, коли ідейна зрілість далеко не до всіх приходять у юні роки. Звідси недостатнє вміння молоді самостійно розпізнавати прийом буржуазної пропаганди, спрямовані на її політичну і ідеологічну дезорієнтацію. Враховуючи такого роду прояви і пам'ятаючи про ленінський заповіт формувати комуністичну переконаність, класову самосвідомість молоді, партійні організації цій меті підпорядковували чітко визначену масово-політичну роботу.

Настанови партії про посилення масово-політичної роботи серед трудящих лягли в основу практичної діяльності парторганізацій республіки. При обговоренні їх на пленумах обкомів, міськкомів і райкомів партії, на партійних активах і зборах первинних парторганізацій комуністи подали багато цінних пропозицій, спрямованих на удосконалення всіх ланок ідейного впливу на молодь.

Партійні комітети республіки у справі виховання молоді великого значення надавали організації ленінських народних університетів, політклубів, популярних лекторіїв, усних журналів, тематичних вечорів тощо. 1970 р. на Україні працювало близько 1900 народних університетів, 1209 ленінських народних шкіл, серед слухачів яких майже половину складали комсомольці та молодь¹³.

Пропаганді ленінізму серед юнацтва партія надавала виключного значення. Зокрема, цікавий досвід у цьому напрямі нагромадив Суворовський райком партії м. Херсона. Створений тут на початку 1969 р., районний громадсько-політичний клуб «Ленін і сучасність» широко пропагував серед юнаків і дівчат ленінську теоретичну спадщину. Роботу клубу спрямовувала рада у складі 9 чол. Лише протягом 1969—1970 рр. для партійного, радянського і комсомольського активу району були проведені вечори на тему: «Ленін вічний як життя», «Заповітам Леніна вірні», «Ідеї Леніна живуть і перемагають», «Ленінізм — прапор нашої епохи», в яких активну участь брали й представники старшого покоління — ветеран праці І. М. Сафронів, Герой Радянського Союзу, генерал запасу Г. І. Вехін, почесний громадянин Херсона І. С. Калабухов, кавалер п'яти орденів Червоної Зірки П. Л. Карандасов та інші¹⁴.

На виховання у молоді комуністичної переконаності і непримиренності до ворожої ідеології партійні і комсомольські організації широко спрямовували діяльність політичних клубів «Батьківщина», «Прометей», «Олімп», «Глобус», «Кругозір», «Райдуга». Уміло й цікаво, наприклад, проводились заняття в молодіжному політичному клубі «Прометей» Київського заводу «Ленінська кузня», роботу якого очолювала рада у складі людей різного віку, професій. Засідання клубу проходили під девізом: «Символ мужності», «Життя — подвиг» тощо. Поряд з диспутами, читацькими конференціями, молодь зустрічалася з партійними, радянськими, комсомольськими працівниками, ветеранами партії та праці, на більшості занять демонструвалися уривки з художніх кінофільмів про життя видатних діячів Комуністичної партії і Радянської

¹² «Під прапором ленінізму», 1970, № 24, стор. 9, 50; «Молодой коммунист», 1971, № 2, стор. 17; «Молодь України», 31 грудня 1960 р.

¹³ XXI з'їзд ЛКСМУ. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 79, 96.

¹⁴ Т. Д. Мартинова. Золоті скарби творчості, Одеса, 1971, стор. 33—41.

держави, прослуховувались записи промов В. І. Леніна та його соратників¹⁵.

Комсомольські організації республіки під постійним керівництвом партійних організацій виявляли багато ініціативи у створенні нових цікавих місцевих клубів «Сучасник», «Корчагінець», «Червона гвоздика», «Світоч», «Романтик» та ін. На Полтавщині змістовно будували свою роботу клуби цікавих зустрічей¹⁶. 1970 р. на Україні працювало близько 8 тис. політичних клубів¹⁷.

В ідейному загартуванні молоді визначна роль належить лекційній пропаганді — ефективному засобові, з допомогою якого партія доводить до трудящих широку політичну інформацію — важливий фактор у боротьбі з буржуазною ідеологією. До проведення лекційної пропаганди серед молоді партійні комітети залучали досвідчених лекторів, відповідальних працівників. З політичними доповідями і лекціями перед трудящими, молоддю часто виступали секретарі ЦК Компартії України і члени Уряду УРСР, депутати Верховних Рад СРСР і УРСР, відповідальні працівники обласних організацій і установ, викладачі вузів¹⁸.

В практиці лекційної роботи широко використовувались цикли лекцій, недільні читання, лекції-екскурсії, радіо і телевізійні лекторії. Так, у молоді Волинської області успіхом користувалися, створені за рішенням обкому партії, лекторії «Дружба народів СРСР — торжество ленінської національної політики». Вони працювали в усіх містах, культурно-освітніх закладах. 1963 р. в області лише лекторами партійних комітетів було прочитано 312 лекцій, присвячених відкриттю буржуазної ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму¹⁹. В Запорізькій області в 1960 р. працювало 300 лекторіїв для молоді, причому у десяти районах вони були в кожному великому селі²⁰.

Значну допомогу партійним організаціям у справі ідейного загартування молоді подавали Київський і Львівський філіали Центрального музею В. І. Леніна. Лише в 1959 р. Київський філіал організував 20 виїздів з пересувною виставкою, по матеріалах якої було прочитано 604 лекції для 90 880 відвідувачів Ворошиловградської, Донецької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Київської, Херсонської, Чернігівської областей. Такі ж виставки з лекціями організував Львівський філіал музею В. І. Леніна²¹.

У комуністичному вихованні молоді значну допомогу партійним організаціям республіки подавало товариство «Знання», яке на кінець досліджуваного періоду об'єднувало близько 575 тис. лекторів. Характерно, що в роботі більшості лекторських груп переважала ленінська тематика. Ця тематика була провідною в роботі понад 5,8 тис. лекторіїв, організованих в 1970 р. для молоді України²².

1970 р. в Запорізькій, Донецькій, Ворошиловградській, Одеській та інших областях партійними комітетами для молоді були створені лекторії, в яких читались цикли лекцій, зокрема, «Ленінізм — велике

¹⁵ В. К. Василенко. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.), К., 1974, стор. 123.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216; спр. 167, арк. 38.

¹⁷ XXI з'їзд ЛКСМУ, стор. 79.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 178, арк. 18.

¹⁹ Там же, спр. 254, арк. 10.

²⁰ Там же, спр. 176, арк. 26.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 171, арк. 82.

²² XXI з'їзд ЛКСМУ, стор. 79.

інтернаціональне вчення», «Роль В. І. Леніна у зміцненні дружби російського і українського народів». На Київщині популярністю користувався лекторій, створений напередодні ленінського ювілею обкомом Компартії України, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України та обласною організацією товариства «Знання». Перед робітничою, колгоспною, студентською молоддю з лекціями виступали провідні вчені, відповідальні працівники міністерств.

В ідейному загартуванні молоді, формуванні в неї марксистсько-ленінського світогляду важлива роль належить патріотичному й інтернаціональному вихованню. Партія постійно керує цією важливою ділянкою виховної роботи, звертаючи особливу увагу на виховання «...всіх трудящих в дусі радянського патріотизму, гордості за соціалістичну Батьківщину, за великі звершення радянського народу, в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму і національної обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей»²³.

Партійні організації України нагромадили значний досвід патріотичного й інтернаціонального виховання юнаків і дівчат. Основними його напрямками стало вивчення молоддю історії нашої Батьківщини, славних традицій партії, радянського народу, Ленінського комсомолу, зміцнення дружби і братніх зв'язків зі своїми ровесниками інших радянських республік, соціалістичних країн, прогресивною молоддю світу. З цією метою широко використовувались революційні, бойові і трудові традиції, зразки самовідданого служіння Батьківщині, виховання на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна, зустрічі з ветеранами революції, партії і комсомолу, людьми, які зустрічалися з В. І. Леніном, першобудівниками соціалізму, героями битви з фашизмом і післявоєнних п'ятирічок. Так, в Київському та Львівському філіалах Центрального музею В. І. Леніна з молоддю часто зустрічалися ветерани партії, учасники боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади, революційного руху в Західній Україні Є. М. Азбукіна, Д. І. Іванов, П. І. Курочкін, В. Т. Тараскін, І. А. Мельніков, Т. І. Матвеева, О. П. Пирогов, С. С. Кондратьєв, М. В. Вишневська, Р. З. Минайленко, Г. І. Ісаєв та інші²⁴. З 1965 по 1970 р. партійні і комсомольські організації Харківщини провели понад 18 тис. зустрічей молоді з ветеранами революції, більше 26 тис. — з учасниками Великої Вітчизняної війни, 18 тис. — з Героями Соціалістичної Праці, новаторами перших п'ятирічок²⁵. 1968 р. бібліотеками Міністерства культури УРСР при активній участі комітетів комсомолу в республіці було організовано 12 316 зустрічей молоді з ветеранами партії і комсомолу.

Значну роль в патріотичному вихованні молоді відіграють народні музеї і перш за все ленінські музеї і кімнати, створені в учбових закладах. Так, з 1960 р. успішно працює музей В. І. Леніна в Запорізькому гідротехнікумі. У 1966 р. в його роботі активну участь брали близько 50 молодих робітників навколишніх підприємств, учнів технікуму. За цей час музей відвідало понад 100 тис. чоловік. У ленінській кімнаті, створеній при активній допомозі партійної, комсомольської організації Крюківського машинобудівного технікуму Полтавської області, зібрано видання біографії вождя мовами всіх союзних респуб-

²³ XXIV з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, ч. II, стор. 222.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 171, арк. 82: спр. 306, арк. 175.

²⁵ В. Ю. Омельчук. В ім'я захисту завоювань соціалізму. К., 1971. стор. 52.

лік країни. 1965 р. в школах України діяло понад 10 тис. музеїв, залів і кімнат В. І. Леніна²⁶.

Школою виховання патріотизму у юних стала нова традиція — Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. У поході, присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна і 25-річчю перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною взяли участь 30 млн. юнаків і дівчат, у тому числі майже 5 млн. на Україні. Зібрані під час походу матеріали дали змогу молоді республіки створити 8,5 тис. музеїв, кімнат і куточків революційної, бойової і трудової слави, спорудити близько 4,4 тис. пам'ятників і обелісків²⁷.

Формування в кожній молодій людині інтернаціоналістської свідомості, глибокої поваги до всіх націй і народностей партійні організації України вирішували комплексно і цілеспрямовано. Однією з форм живого втілення ленінських ідей дружби і братерства народів є творча співдружність виробничих колективів, колгоспів і радгоспів України зі спорідненими колективами як нашої країни, так і держав соціалістичного табору.

Наприклад, в Закарпатській області в святах дружби народів брали участь українці, росіяни, угорці, румуни. Партійні організації Донецької, Чернівецької, Закарпатської та інших областей республіки проводили вечори зустрічей трудящих різних національностей. Цікаві форми виховання дружби російського, українського і білоруського народів використовували партійні організації Волинської, Ровенської, Житомирської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Ворошиловградської та інших областей²⁸.

В інтернаціональному вихованні молоді чільне місце відводилося будинкам, клубам, музеям дружби народів та їх філіалам. 1959 р. одним з перших в республіці будинок дружби народів почав діяти в Одесі, 1960 р. — у Львові²⁹. Цікавий досвід роботи набув будинок дружби народів м. Дрогобича, створений з ініціативи комсомольців і молоді. В ньому зібрано понад 10 тис. експонатів про інтернаціональні зв'язки трудящих західних областей України з братніми республіками, а також листи визначних діячів закордонних комуністичних і демократичних організацій, борців за мир, літераторів. Нерідко в масових заходах, вечорах чи днях дружби народів СРСР, країн соціалістичної системи брали участь гості з братніх республік, закордонні діячі. В клубі інтернаціональної дружби Дрогобицького педінституту студентська молодь, наприклад, зустрічалась з головою Комуністичної партії Канади Т. Баком, делегацією німецьких комуністів, колишніх в'язнів концтабору Равенсбрюк³⁰. Клуби інтернаціональної дружби працювали в багатьох школах та палацах піонерів республіки. Лише в Харківській області їх налічувалось близько 450, Львівській — 130 клубів і понад 600 куточків інтернаціональної дружби³¹.

²⁶ ХХІ з'їзд ЛКСМУ, стор. 94; «Молодь України», 22 квітня 1966 р.; «Зоря Полтавщини», 29 лютого 1968 р.; «Наукові праці з історії КПРС». Вип. 47, К., 1971, стор. 112.

²⁷ «Молодой коммунист», 1971, № 12, стор. 77; О. С. Капто. Назв. праця, стор. 46.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 167, арк. 158; спр. 254, арк. 11; спр. 268, арк. 213.

²⁹ С. А. Канавенко. Ідеологічна робота на Україні (1959—1965 рр.). Харків, 1970, стор. 119—120.

³⁰ Молодому поколінню — комуністичну загартованість, стор. 81; «Вільна Україна», 11 лютого 1970 р.

³¹ В. І. Котляров. Глибоке коріння непорушної дружби, Харків, 1972, стор. 136; Молодому поколінню — комуністичну загартованість, стор. 84.

Важливою умовою інтернаціонального виховання молоді є боротьба проти буржуазного націоналізму, шовінізму і сіонізму. «...Націоналістичні передсуди,— відзначав Л. І. Брежнев,— перебільшений чи спотворений вияв національних почуттів — явище надзвичайно живе, яке чітко тримається в психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні». До того ж «націоналістичні пережитки всіляко підігривають іззовні політики і пропагандисти буржуазного світу. З надзвичайним заповзяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і заохочуючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни»³².

Партійні організації республіки в боротьбі з буржуазним націоналізмом широко використовували лекційну пропаганду, пресу, радіо, телебачення. Цьому в значній мірі сприяли тематичні вечори «Цього забути не можна», «Кров людська — не водиця», «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», «За вітриною «вільного світу» та інші, на яких викривалась антинародна суть українського буржуазного націоналізму, звірства і підлота оунівських головорізів. Виступи лекторів доповнювались спогадами очевидців кривавих злочинів, демонструванням документів і кінофільмів.

Як підкреслено в документах травневого (1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України, необхідно давати рішучу відсіч підступним діям закордонних націоналістичних і сіоністських організацій, викривати їх прислужництво імперіалізму³³. КПРС, місцеві партійні організації побатьківському піклуються про ідейний гарт молодого покоління. Радянські люди, юнаки і дівчата, виховані Комуністичною партією, посилюють наступ на буржуазну ідеологію. Вони глибоко розуміють тенденції суспільного розвитку і їх не введуть в оману ніякі підступи ворожої ідеології — явні чи замасковані.

---

³² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 25.

³³ «Під прапором лєнінізму», 1974, № 11, стор. 12

До Міжнародного року жінки

В. П. СИДОРЕНКО

ТОРЖЕСТВО МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ РІВНОПРАВНОСТІ ЖІНОК

За рішенням XXVII сесії Генеральної Асамблеї ООН 1975 рік проголошено Міжнародним роком жінки. Це свідчить, з одного боку, про вагому роль жінок в сучасному суспільстві, а з другого,— про необхідність ліквідувати дискримінацію, яка існує у всіх капіталістичних країнах щодо їх права на працю та рівну з чоловіками її оплату, а також політичних прав тощо. Ініціативу ООН підтримала світова прогресивна громадськість, насамперед, демократичні сили, які вбачають у ній визнання актуальності жіночого питання в сучасному світі. Совість людей різних поглядів не може примиритися з тим, що жіноча половина людства, яка створює третину матеріальних благ (виконуючи, до того ж, таку важливу соціальну функцію, якою є материнство), в багатьох країнах ще й досі зазнає різних форм дискримінації.

Міжнародний рік жінки дасть змогу познайомити населення земної кулі з життям і діяльністю радянських жінок, сприятиме посиленню боротьби за рівноправність жінок капіталістичних держав, їх залученню до дедалі активнішої участі у вирішенні актуальних питань економічного, соціального і культурного розвитку суспільства, русі прихильників миру та ін.

Велика Жовтнева соціалістична революція справила вирішальний вплив на долю жінок, зірвавши з них ланцюги вікового рабства, зрівнявши їх у правах з чоловіками. Наша Батьківщина стала першою в світі країною, в якій втілено в життя ідеї класиків марксизму-ленінізму про повне розкріпачення трудящих жінок. Комуністична партія і Радянський уряд назавжди покінали з безправ'ям і приниженням жінки. Знаменним фактом на шляху до цього було проголошення і законодавче закріплення повної рівноправності жінок і чоловіків. В. І. Ленін писав, що «Радянською владою, як владою трудящих, в перші ж місяці її існування, був вчинений в законодавстві, що стосується жінки, найрішучіший переворот. З тих законів, які ставили жінку в становище підлегле, в Радянській республіці не лишилось каменя на камені. Я говорю саме про ті закони, які спеціально використовували більш слабе становище жінки, поставивши її в становище нерівноправне і часто навіть принизливе...»¹.

Вже у першому законодавчому акті Радянської держави — декреті «Про утворення робітничого і селянського уряду» вказувалося, що чоловіки і жінки нашої країни мають рівні права². Перша Конституція молодой Радянської республіки законодавчо закріпила рівноправ-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 186.

² Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР (далі — СУ РСФСР), 1917, № 1, ст. 1.

ність усіх громадян незалежно від статі, расової і національної належності, їх право обирати і бути обраними до органів державної влади³. Було покінчено, за словами В. І. Леніна, «...з нечувано-підлими, огидно-брудними, звирячо-грубими законами про нерівність жінки...»⁴. 8 березня 1920 р. було надруковано статтю В. І. Леніна «До міжнародного дня робітниць», в якій Володимир Ілліч, зокрема, вказував, що, проіснувавши трохи більше двох років, «...Радянська республіка Росії відразу змела всі без винятку законодавчі сліди нерівності жінки, відразу забезпечила їй повну рівність за законом»⁵. Наприклад, декретом від 29 жовтня 1917 р. «Про восьмигодинний робочий день» заборонялася нічна праця жінок і підлітків до 16 років, а також використання жінок на підземних роботах тощо⁶.

Виняткову увагу Радянський уряд приділяв захисту інтересів жінки-матері. Наприкінці 1919 р. при Наркоматі соціального забезпечення було організовано «Відділ охорони материнства і дитинства», а ще на початку 1918 р. на утримання будинків матерів з немовлятами, дитячих притулків та ясел держава асигнувала 22, 7 млн. крб.⁷ У 1920 р. В. І. Ленін підкреслював: «...У нас найпрогресивніше в світі законодавство з охорони жіночої праці... Ми влаштуємо родильні притулки, будинки для матерів і немовлят, організуємо консультації для матерів, курси в справі догляду за немовлятами»⁸.

У цілому за перших два роки Радянська влада зробила для визволення жінки, за словами В. І. Леніна, «...стільки, скільки за 130 років не зробили всі разом передові, освічені, «демократичні» республіки всього світу»⁹.

І в наступні роки Радянський уряд постійно видавав закони і приймав постанови, якими захищав права жінки, особливо трудівниці-матері. В результаті цього в нашій країні виросло покоління жінок нового типу, палких патріоток Радянської Батьківщини, політично свідомих, грамотних, культурних, працелюбних.

У роки перших п'ятирічок праця мільйонів жінок, як і чоловіків, сприяла перетворенню нашої Вітчизни в могутню індустріальну державу. Вони брали активну участь у будівництві Дніпрогесу, тракторних заводів в Сталінграді і Харкові тощо. 40 років тому, коли в країні розгорнувся масовий патріотичний рух новаторів — стахановців, жінки активно підхопили цей почин. Широко відомі імена ткаль Вічугської фабрики ім. Ногіна Івановської області Євдокії і Марії Виноградових, які встановили світовий рекорд продуктивності праці. Уславили себе трудовими подвигами і жінки-селянки. Паша Ангеліна очолила першу в Радянському Союзі жіночу тракторну бригаду. Зачинателями руху п'ятисотенниць були Марія Демченко, Марина Гнатенко, Ганна Кошова та інші.

Велика Вітчизняна війна показала всьому світові велич, мужність і героїзм радянської жінки, яка готова була йти на смерть, захищаючи честь, свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, і, не вагаючись, благословляла своїх дітей на великі випробування. Жінки замінили на фабриках, заводах, в установах і колгоспах чоловіків, які пішли на фронт. Так, наприкінці 1942 р. серед працівників підприємств

³ Съезды Советов в документах. 1917—1936, т. 1, М., 1959, стор. 74, 81.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 270.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 185.

⁶ СУ РСФСР, 1917, № 13, ст. 193, стор. 89, 193.

⁷ Жінки Радянської України — активні будівники комуністичного суспільства, К., 1971, стор. 35.

⁸ Спогади про Володимира Ілліча Леніна в п'яти томах, т. 5, К., 1972, стор. 59.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 270.

найважливіших галузей оборонної промисловості жінки становили від третини до 60%, а на залізничному транспорті — 40%¹⁰.

Близько половини добровольців діючої армії — це також жінки. Причому вони оволоділи майже всіма військовими спеціальностями і разом з чоловіками, батьками, братами несли службу у всіх родах військ¹¹. Понад 800 тис. жінок перебували на фронтах Великої Вітчизняної війни, із зброєю в руках громлячи ворога, виносячи поранених з поля бою і подаючи їм першу допомогу, налагоджуючи зв'язок, ведучи розвідку тощо.¹²

Не перелічити патріотичних справ жінок колгоспного села. Їх внесок у розгром німецько-фашистських загарбників неоціненний. Вони забезпечували продуктами харчування багатомільйонну армію захисників Батьківщини і цивільне населення, а промисловість — сировиною.

За бойові заслуги у боротьбі проти фашизму понад 150 тис. жінок нагороджено орденами і медалями, чотири стали повними кавалерами ордена Слави, а 86 відважним патріоткам присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹³. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев високо оцінив роль жінок у перемозі над ненависним ворогом: «Земний наш уклін радянським жінкам, які виявили надзвичайну мужність в сувору воєнну годину. З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися велич духу і незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, вірність, любов до Вітчизни, їх безмежна наполегливість у праці і героїзм на фронті»¹⁴.

Нині радянські жінки беруть активну участь у створенні матеріально-технічної бази комунізму, зміцненні обороноздатності країни, підвищенні добробуту населення тощо. У кожному досягненні трудящих СРСР є й частка праці славних дочок нашого народу. Так, 1973 р. 95,5% працездатних жінок Радянського Союзу було зайнято в різних галузях народного господарства або вчилася з відривом від виробництва. Їх частка серед робітників і службовців СРСР становила 51%, у тому числі в промисловості — 49, у сільському господарстві — 44%, на Україні, — відповідно, 51, 47, 50%¹⁵.

Важливою закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є неухильне зростання культурно-освітнього і технічного рівня жінок, розширення і поліпшення галузевої і професійної структури жіночої праці. На початку 1973/74 навчального року питома вага дівчат серед студентів вищих навчальних закладів Української РСР становила 48,9%, а серед учнів середніх спеціальних навчальних закладів — 50,7%¹⁶.

Найбільша частка жінок, зайнятих у промисловості, припадає на машинобудування: на підприємствах точного машинобудування і радіопромисловості вона дорівнює 55—57%, а в приладобудуванні та електроніці — 45—47%. 77% операторів автоматичних ліній Радянського Союзу — це також жінки. До того ж, вони становлять 35% інженерів — конструкторів і проектувальників нових машин і механізмів, близько 40% техніків¹⁷. На торговельних підприємствах і в системі

¹⁰ «Радянська жінка», 1975, № 5, стор. 12.

¹¹ Там же, стор. 24.

¹² «Правда», 4 березня 1975 р.

¹³ «Радянська жінка», 1975, № 5, стор. 4.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 131.

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1973 г. Статистический ежегодник, М., 1974, стор. 723; Народное хозяйство Украинской РСР в 1973 р. Статистичний щорічник, К., 1974, стор. 379.

¹⁶ Народное хозяйство Украинской РСР в 1973 р., стор. 508.

¹⁷ «Советская женщина», 1974, № 12, стор. 2.

громадського харчування працює 76%, охорони здоров'я — 85, народної освіти і культури — 73% жінок¹⁸.

Дедалі більше жінок беруть активну участь в управлінні виробництвом. Наприклад, понад півмільйона з них очолюють промислові підприємства, радгоспи, колгоспи і будови, адміністративні установи і окремі відділи¹⁹.

Як бойову програму дій сприйняли радянські жінки рішення грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС, послум'яні слова Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу, де висловлюється тверда впевненість у тому, що вони внесуть вагомий вклад у боротьбу за успішне виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. Яскравим свідченням беззавітного служіння Батьківщині є, зокрема, трудові досягнення кавалера ордена Леніна ізольовальниці Запорізького кабельного заводу «Запоріжжикабель» ім. Енгельса Н. П. Лагно, яка виконала дві особисті п'ятирічки і вже працює в рахунок середини 1980 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев палко поздоровив робітницю з цією чудовою перемогою. У телеграмі, надісланій Н. П. Лагно, він писав: «Ваш успіх — приклад комуністичного ставлення до праці, результат безперервного зростання професійної майстерності, вдосконалення устаткування і прийомів праці, переходу на одночасне обслуговування двох, а потім і трьох ізольовальних машин, досягнення найвищої продуктивності праці серед робітників Вашої професії»²⁰.

До XXV з'їзду КПРС Надія Петрівна зобов'язалася виконати дві річні норми. Радянський уряд високо оцінив її видатні успіхи у виконанні завдань дев'ятої п'ятирічки і прийнятих соціалістичних зобов'язань. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 липня 1975 р. Н. П. Лагно присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Таких прикладів можна навести багато.

На всіх ділянках комуністичного будівництва жінки показують зразки трудового героїзму і високої професійної майстерності. Вони виступають зачинателями багатьох патріотичних рухів. Так, за ініціативою членів бригад розкрійниць, очолюваних І. В. Кібіткіною та її подругою Героєм Соціалістичної Праці О. С. Ануфрієвою з Київської експериментальної взуттєвої фабрики ім. 50-річчя Радянської України, розгорнувся рух за економію матеріалів, поліпшення якості продукції, завдяки чому вже в 1973 р. колектив бригади І. В. Кібіткіної зекономив 100 тис. квадратних дециметрів хромової шкіри²¹.

Герой Соціалістичної Праці, «майстер — золоті руки» Г. П. Морозова, яка працює на головному підприємстві «Шлях Жовтня» Харківського виробничого об'єднання трикотажних підприємств, у 1966 р., за почином ткалі Костромського льнокомбінату В. Плетнєвої, почала обслуговувати 10—12 в'язальних машин замість чотирьох і зобов'язалася щодня виконувати не менше двох норм. 6 червня 1973 р. вона рапортувала про виконання трьох власних п'ятирічних планів. Колектив, в якому працює передова трудівниця, носить почесне звання бригади високої якості і продуктивності праці²².

Ще в 1929 р. ударники текстильних фабрик Московської, Івановської і Калінінської областей уклали один з перших договорів на змагання і дали йому назву — «Договір тисяч». Естафета героїв першої п'ятирічки нині набула широкого розвитку. Учасниками цього догово-

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1973 г., стор. 723.

¹⁹ «Советская женщина», 1974, № 12, стор. 2.

²⁰ «Радянська Україна», 5 липня 1975 р.

²¹ «Радянська Україна», 8 березня 1974 р.

²² «Радянська жінка», 1974, № 7, стор. 2.

ру стали мільйони трудівників Російської Федерації, України, Білорусії, Узбекистану та інших республік. «Договір тисяч» сприяє посиленню зв'язків і зміцненню дружби між робітницями різних фабрик, міст і навіть союзних республік. Так, київська швачка Л. Г. Улизько змагається і дружить з лєнінградською колегою за професією Г. М. Федяновою, ткаля Ровенського льнокомбінату, Герой Соціалістичної Праці М. С. Бондарєва — з костромичкою Г. І. Масликовою, розкрийниця Ворошиловградського об'єднання взуттєвих підприємств К. Г. Житник — з лєнінградкою Т. І. Молчановою тощо²³.

Неоціненний вклад у розв'язання одного з головних завдань дев'ятої п'ятирічки — виробництво якнайбільшої кількості продовольства для населення і сировини для промисловості — роблять сільські трудівниці. Так, до числа кращих на Черкащині справедливо відносять колгосп «Шлях комунізму» Чернобаївського району, головою якого вже багато років працює депутат Верховної Ради СРСР К. О. Пола-тайло. Тут щороку на тисячегектарній ниві збирається щедрий урожай пшениці, кукурудзи, цукрових буряків. Зокрема, у 1974 р. вирощено пшениці по 41,6 ц з гектара, кукурудзи — по 52,6 ц, а цукрових буряків — по 328 ц. За десять місяців трудівники ферми виконали своє річне зобов'язання — надоїли майже по 3300 ц молока на корову²⁴.

Двадцять чотири роки очолює радгосп «Шарівка» Ярмолинського району Хмельницької області Р. О. Кравчук — Герой Соціалістичної Праці, заслужений агроном УРСР, кавалер орденів Леніна, Жовтневої Революції та кількох медалей. За врожайністю зернових це господарство є передовим у районі. Так, 1974 р. тут зібрано по 38,5 ц озимої пшениці з гектара та по 35,6 ц ячменю²⁵.

В українському мільярді є й 369 тис. т таврійського хліба. Сто тисяч жінок Херсонської області працюють у сільському господарстві, з них 169 — механізаторами. І як працюють! Наприклад, комбайнер колгоспу «Перемога» Новотроїцького району Г. С. Волянська у 1974 р. разом із своїм чоловіком на комбайні «СК-4» скосила більше 400 га пшениці і намолотила 10 080 ц зерна²⁶.

Шістнадцять років доїть корів у колгоспі ім. Червоної Армії Мар'їнського району Донецької області Є. М. Острожна. В 1974 р. вона одержала по 6479 кг молока від кожної закріпленої за нею корови. За три роки доярка виконала особисте п'ятирічне завдання. Їй присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а також нагороджено орденами Леніна і Жовтневої Революції, золотою і срібною медалями ВДНГ СРСР. Роботу на фермі комуніст Є. М. Острожна успішно поєднує з активною громадською діяльністю, адже вона — депутат обласної Ради депутатів трудящих²⁷.

Жінки беруть активну участь у розвитку радянської науки і культури. Важливу роль у піднесенні культурно-освітнього рівня народу відіграє система народної освіти. Народний вчитель — це провідник ідей партії у маси, вихователь молоді. Для педагогів немає вищого і святішого обов'язку, ніж виховувати справжніх громадян своєї Батьківщини, активних борців за справу партії і народу. Серед великої армії вчителів Радянської України є й багато жінок. Так, у 1973/74 навчальному році в нашій республіці вчили підростаюче покоління

²³ «Радянська жінка», 1975, № 3, стор. 3; 1974, № 9, стор. 12—13.

²⁴ «Радянська жінка», 1975, № 1, стор. 13; «Радянська Україна», 8 березня 1974 р.

²⁵ «Радянська жінка», 1975, № 3, стор. 16.

²⁶ «Радянська жінка», 1975, № 2, стор. 21.

²⁷ «Радянська Україна», 12 лютого 1975 р.

423,6 тис. педагогів, з них — 311,4 тис. жінок, тобто 73,5% загальної кількості²⁸. Широко відомі імена Героїв Соціалістичної Праці В. П. Іваненко — вчительки середньої школи № 30 м. Києва, Є. М. Кучеренко — вчительки середньої школи № 74 м. Львова та інших.

Крім того, жінки працюють директорами шкіл, завідуючими районними, міськими та обласними відділами народної освіти, викладачами спеціальної і вищої школи. Серед них слід назвати директора Вербської школи-інтернату на Ровенщині Героя Соціалістичної Праці Г. Д. Нестеренко, яка обіймає цю посаду вже більше 15 років. Вона однією з перших в області почала запроваджувати в школі виробниче навчання. Школа — учасниця ВДНГ СРСР і ВПДНГ УРСР. Ганна Дмитрівна — кандидат біологічних наук, заслужена вчителька УРСР, з 1968 р. — член-кореспондент АПН СРСР²⁹.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно піклуються про тих, хто стільки сердечного тепла, сил і знань віддає вихованню підрастаючого покоління, яке має продовжити велику справу будівництва комунізму. Наприклад, у 1972 р. було збільшено в середньому на 20% заробітну плату вчителям, вихователям дитячих дошкільних закладів, викладачам середніх і спеціальних навчальних закладів і професійно-технічних училищ тощо.

Самовіддано трудяться жінки у лікувальних установах, амбулаторіях, науково-дослідних інститутах. Глибокої шани заслуговує, зокрема, директор Українського науково-дослідного інституту очних хвороб і тканинної терапії ім. В. П. Філатова, колишній хірург фронтового госпіталя, Герой Соціалістичної Праці Н. О. Пучківська. Співробітники очолюваного нею інституту повернули зір хворим з 44 країн. Вона — депутат Верховної Ради УРСР. Багато сил і умінь віддають справі охорони здоров'я трудящих професор-терапевт, активна діячка міжнародного жіночого руху, член Комітету радянських жінок Л. Т. Мала, талановитий хірург В. М. Красномоветь, яка робить унікальні операції на серці і легенях, та інші³⁰.

Плідно працюють радянські жінки і в різних галузях вітчизняної науки. Наприкінці 1973 р. в СРСР було 439,5 тис. жінок — наукових працівників, з них звання академіка, члена-кореспондента або професора мали 2200, учений ступінь доктора наук — 4 тис., а кандидата наук — 79,6 тис., на Україні, — відповідно, 55 471, 330, 549 і 10 657³¹. Всесвітньовідомі імена академіка А. Ф. Пряхотко, якій за теоретичні та експериментальні дослідження в галузі фізики неметалічних кристалів присуджено Ленінську премію, членів-кореспондентів АН УРСР В. Й. Білай, Н. Є. Крутікової, І. М. Мельникової та інших.

Український народ по праву пишається своїми талановитими жінками — письменницями, артистками, художницями, скульпторами. У багатьох республіках відомі книги таких майстрів слова, як Н. Л. Забіла, О. Д. Іваненко, М. А. Пригара, Ірина Вільде та інші, пісні і вірші П. Ю. Амбросій, сповнені щастя, радості вільного життя на Радянській Буковині, у дружній сім'ї народів-братів. Вони перекладені мовами різних народів нашої країни.

Заслуженою любов'ю користується видатний майстер пензля, член-кореспондент Академії мистецтв СРСР Т. Н. Яблонська. В її кар-

²⁸ Народне господарство Української РСР у 1973 р., стор. 499.

²⁹ «Радянська жінка», 1975, № 1, стор. 9.

³⁰ Жінки Радянської України — активні будівники комуністичного суспільства, стор. 157—158.

³¹ Народное хозяйство СССР в 1973 г., стор. 175, 176; Народное хозяйство Української РСР у 1973 р., стор. 71.

тинах «Хліб», «Весна», «Святковий вечір», «Наречена», «Дівчина» та ін., яскраво відображено радянську дійсність, прекрасне сьогодення. Т. Н. Яблонська багато уваги приділяє вихованню молодого покоління, працюючи професором Київського художнього інституту.

З великим успіхом експонуються на різних виставках твори відомої художниці Т. М. Голембієвської, майстра декоративного живопису лауреата Шевченківської премії М. О. Примаченко, неповторні натюрморти народного художника УРСР К. В. Білокур та інших, а скульптури Г. Н. Кальченко і О. О. Супрун прикрашають площі і парки не лише українських, а й деяких зарубіжних міст. Пісні Н. К. Андрієвської «Понад плаєм спів лунає», «Стоять тополі», «Зорі над Дніпром», «Якби я вміла вишивати» здобули всенародну популярність.

Далеко за межами республіки знають і люблять гру народних артистів СРСР Героя Соціалістичної Праці Н. М. Ужвій, Є. С. Мірошніченко, В. Калиновської та інших.

Радянські жінки беруть активну участь в управлінні державою. Про це свідчить хоча б такий факт: у вищому органі державної влади — Верховній Раді СРСР 475 жінок, тобто майже третина загального числа депутатів³². Серед депутатів Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 201 жінка, або 35,3%. До місцевих Рад нашої республіки нині обрано 240701 жінку (46,2%)³³. Тисячі жінок входять до складу керівних партійних, радянських і профспілкових органів. Так, у профспілкових комітетах підприємств їх — понад 55%, а головами профкомів працює 53 тис.³⁴ В КПРС нині їх налічується більше 3,5 млн., а у ВЛКСМ — 17 млн.³⁵

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги жінок перед Батьківщиною. Понад півтора мільйона трудівниць нагороджено орденами і медалями СРСР, а більше 4,5 тис. — удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці³⁶. 24 колгоспницям Президія Верховної Ради СРСР присвоїла високе звання двічі Герой Соціалістичної Праці. З них на Житомирщині працюють О. К. Диптан, С. Д. Виштак, М. А. Марцун, на Закарпатті — Г. М. Ладані, на Вінниччині — Т. П. Марцин, на Тернопільщині — Є. О. Долинюк, у Криму — М. О. Бринцева і М. Д. Князева тощо. Двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Е. Буркацька багато років очолювала колгосп «Радянська Україна» на Черкащині, а тепер вона — доцент кафедри організації сільського господарства Української сільськогосподарської академії. Нещодавно 17 робітників і колгоспників — ударників соціалістичного змагання — стали першими лауреатами Державної премії Української РСР. Серед них — ланкова колгоспу ім. Мічуріна Гусятинського району Тернопільської області Герой Соціалістичної Праці У. В. Лендюк і бригадир бригади складальників-монтажників Львівського заводу кінескопів Герой Соціалістичної Праці О. Л. Станицька. Їм було вручено Дипломи про присудження Державної премії Української РСР і Почесні Знаки³⁷.

Восени 1967 р. засновано орден Жовтневої Революції. Одним з перших, удостоєних цієї високої нагороди, були Герой Соціалістичної Праці В. М. Левчик — доярка колгоспу «Більшовик» Золотоніського

³² «Культура і життя», 7 березня 1975 р.

³³ «Радянська Україна», 20 червня 1975 р.

³⁴ «Радянська жінка», 1975, № 3, стор. 3.

³⁵ «Правда», 4 березня 1975 р.

³⁶ Там же.

³⁷ «Радянська Україна», 27 травня 1975 р.

району на Черкащині, Р. В. Пасічник — головний агроном колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Томашпільського району на Вінниччині, Є. Г. Ткаченко — старший інженер Ніжинської швейної фабрики³⁸.

Значну громадсько-політичну і культурно-освітню роботу серед населення проводять жінки, які з різних причин не мають змоги працювати на підприємствах або в установах і займаються вихованням дітей. До речі, в СРСР материнські заслуги прирівнюються до заслуг державних. Найяскравішим проявом піклування партії і уряду про радянську жінку-матір є Укази Президії Верховної Ради СРСР про встановлення почесного звання «Мати-героїня», заснування ордена «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства». Понад 13 млн. багатодітних матерів удостоєні високих урядових нагород за виховання підростаючого покоління, з них 3,5 млн. — ордена «Материнська слава», а 183 тис. носять звання «Мати-героїня»³⁹.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно дбають про всебічний і гармонійний розвиток кожного члена нашого суспільства, зокрема й жінок. «Мета політики партії,— зазначав у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— полягає в тому, щоб радянська жінка дістала нові можливості і для виховання дітей, і для більшої участі в громадському житті, відпочинку і навчання, для ширшого прилучення до благ культури. Все це — важливі завдання, і нова п'ятирічка, безперечно, стане помітним етапом в їх розв'язанні»⁴⁰.

Рішення XXIV з'їзду КПРС успішно втілюються в життя. Так, з 1 грудня 1973 р. надається допомога по вагітності і родах у розмірі повного заробітку незалежно від тривалості трудового стажу жінки, а також збільшено кількість оплачуваних днів для догляду за хворою дитиною⁴¹. Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 12 вересня 1974 р. «Про дальше збільшення матеріальної допомоги мало-забезпеченим сім'ям, які мають дітей», встановлено, що з 1 листопада 1974 р. родини, у яких спільний місячний дохід на одного члена сім'ї становить менше 50 крб., одержуватимуть по 12 крб. щомісяця на кожну дитину, якій не виповнилося 8 років⁴².

Надаючи жінці право працювати, радянське законодавство водночас враховує фізіологічні особливості її організму. Наприклад, кодекс законів про працю забороняє використовувати жінок на важких і шкідливих для здоров'я роботах, зокрема плавці та розливанні рідкого металу, прокаті гарячого металу, очищенні газопроводів, а також на деяких хімічних і поліграфічних підприємствах. На заводах і фабриках, де переважно застосовується жіноча праця, здійснюються гігієнічні заходи.

Жінки Радянського Союзу мають право на соціальне страхування при тимчасовій втраті працездатності, а також на пенсію по старості. При цьому для одержання останньої їм можна мати менший стаж роботи, ніж чоловікові, і пенсійний вік жінок на п'ять років нижчий. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 березня 1975 р. з 1 квітня 1975 р. знижено на 5 років (з 55 до 50 років) вік для призначення пенсії по старості жінкам-механізаторам, які працюють тракториста-

³⁸ «Радянська жінка», 1972, № 10, стор. 8.

³⁹ «Правда», 4 березня 1975 р.

⁴⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86.

⁴¹ Справочник партійного работника, вып. 14, М., 1974, стор. 299.

⁴² Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1974, № 21, ст. 121—123, стор. 419—426.

ми, а також машиністами будівельних, шляхових і вантажно-розвантажувальних машин тощо⁴³.

Світла, щаслива доля радянської жінки, її активна участь у громадсько-політичному і культурному житті є надихаючим прикладом для жінок усіх країн. У державах соціалістичної співдружності жінки нарівні з чоловіками вчаться у вузах і технікумах, працюють на підприємствах і в установах, виховують дітей тощо. Так, 1973 р. у Болгарії серед спеціалістів з вищою освітою було 38,7% жінок, а близько 20% очолювали різні підприємства⁴⁴.

Про те, як вирішлася доля жінки на Кубі, красномовно сказав Фідель Кастро: «Якби мене спитали, що із здійсненого революцією є найбільш значним, я б відповів,— перетворення жінки. Це — воістину революція в революції»⁴⁵. Нині в республіці близько 600 тис. жінок працюють у різних галузях народного господарства. Серед учнів технологічних шкіл — 38% дівчат, медичних середніх навчальних закладів — 49, сільськогосподарських — 45, економічних — 27, педагогічного учбового центру — 53%⁴⁶.

В буржуазних країнах жінка залишається безправною і пригнобленою. «З давніх-давен,— говорив В. І. Ленін,— представники всіх визвольних рухів у Західній Європі на протязі не тільки десятиліть, але на протязі століть висували вимогу... зрівняння жінки по закону з чоловіком, але ні одній з європейських демократичних держав, ні одній з найпередовіших республік не вдалося це здійснити, тому що там, де існує капіталізм, там, де зберігається приватна власність на землю, приватна власність на фабрики й заводи, там, де зберігається влада капіталу, привілеї залишаються у чоловіків»⁴⁷.

Нині жінки капіталістичного світу дедалі краще усвідомлюють, що боротьба за мир і демократію є водночас боротьбою за їх рівноправність, що не може бути справжньої демократії і справжньої свободи доти, поки жінки не братимуть участі в політичному, економічному, соціальному і культурному житті своїх країн. Величезну організуючу роль щодо цього відіграє найбільш масова жіноча організація — Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ), створена в грудні 1945 р. Вона об'єднує 200 млн. жінок з 116 країн⁴⁸. Великий вклад у діяльність МДФЖ вносить Комітет радянських жінок, який входить до федерації на правах дійсного члена з часу її заснування. Його очолює перша в світі жінка-космонавт В. В. Ніколаєва-Терешкова.

Визначною подією в історії міжнародного жіночого руху був Всесвітній конгрес жінок, який проходив влітку 1963 р. у Москві. В його роботі взяли участь близько 2 тис. делегатів з 113 країн, що представляли не тільки національні організації МДФЖ, а й 120 інших національних і міжнародних організацій. Учасники конгресу висловили непохитне прагнення жінок усього світу докласти максимум зусиль у боротьбі за мир і національну незалежність народів, за роззброєння, досягнення повної рівноправності жінок у суспільстві і сім'ї, щасливе життя їх дітей.⁴⁹

⁴³ Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік, № 11, 12 березня 1975 р., ст. 182, стор. 5.

⁴⁴ «Советская женщина», 1974, № 12, стор. 3.

⁴⁵ «Советская женщина», 1975, № 1, стор. 29.

⁴⁶ «Советская женщина», 1974, № 12, стор. 3.

⁴⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 185—186.

⁴⁸ Жінки Радянської України — активні будівники комуністичного суспільства. стор. 173.

⁴⁹ Там же, стор. 170—171.

У 1974 р. в Москві зібрався Всесвітній конгрес миролюбних сил, в якому взяло участь близько 600 жінок з 85 країн (всього на конгресі було 3200 делегатів з 144 країн). Вони представляли 9 міжнародних і 85 національних жіночих організацій⁵⁰. Говорячи про цей конгрес, віце-президент МДФЖ, член Всесвітньої Ради Миру Сеза Набарай (АРЕ) зазначала: «Як було б добре, щоб замість «військового міністра» запровадили посаду «міністра миру!» На цій посаді відмінно проявили б себе і жінки. Саме вони, ...матері і трудівниці, об'єднавшись, змогли б змусити багато урядів почути їх голос, піднятий проти гніту і війни»⁵¹.

1974 р. в Будапешті відбувся міжнародний симпозиум на тему: «Жінка і праця, праця і материнство». На ньому представники Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини, Югославії, Ірландії, Італії, Португалії, Фінляндії, Франції та Шотландії обговорили проблему створення жінкам необхідних умов для гармонійного поєднання їх трудової діяльності і материнства⁵².

Радянські жінки відіграють велику роль у боротьбі за мир і безпеку, за соціальний прогрес і національну незалежність усіх народів. Комітет радянських жінок постійно зміцнює співробітництво з жіночими організаціями інших соціалістичних та капіталістичних країн. Через нього жінки України підтримують контакти з 250 національними і міжнародними організаціями 119 країн⁵³. За видатні заслуги у комуністичному будівництві, міжнародному жіночому русі, великий внесок у розвиток і зміцнення дружби радянського народу з народами зарубіжних країн Президія Верховної Ради СРСР нагородила Комітет радянських жінок орденом Дружби народів. При врученні цієї нагороди кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Б. М. Пономарьов сказав: «Ми славимо нашу жінку вдвічі за те, що, ставши нарівні з чоловіком активним учасником громадського життя, вона залишається джерелом жінчості, душевної витонченості і краси»⁵⁴. Це нагорода всім жінкам Країни Рад, які палко підтримують і схвалюють діяльність Політбюро ЦК КПРС і особисто Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева щодо втілення в життя Програми миру, виробленої XXIV з'їздом партії.

Славні дочки нашої країни пліч-о-пліч з чоловіками впевненим кроком ідуть до світлих вершин комунізму. На календарі — завершальний рік дев'ятої п'ятирічки. Натхненні рішеннями грудневого (1974 р.) Пленуму ЦК КПРС, Зверненням Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, трудівниці Країни Рад роблять усе, щоб успішно виконати плани і соціалістичні зобов'язання, щоб невпинно зростала економічна і оборонна могутність рідної Батьківщини.

Ударними темпами праці позначається кожен день підготовки до знаменної події — XXV з'їзду КПРС. На його честь колективи підприємств, цехів, дільниць, бригад, де працюють тисячі трудівниць, успішно виконують додаткові зобов'язання, з натхненням борються за право бути удостоєними почесного звання колективу імені XXV з'їзду партії.

⁵⁰ «Радянська жінка», 1974, № 4, стор. 10.

⁵¹ «Советская женщина», 1974, № 2, стор. 15.

⁵² «Советская женщина», 1974, № 12, стор. 5.

⁵³ Жінки Радянської України — активні будівники комуністичного суспільства, стор. 173.

⁵⁴ «Работница», 1974, № 3, стор. 5.

До 150-річчя повстання декабристів

М. Ф. ЗАКРЕВСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДЕКАБРИСТІВ

Рух декабристів виник у першій чверті ХІХ ст., в епоху панування в Росії феодально-кріпосницького ладу. Їх погляди формувалися в умовах, коли царський уряд, який під час війни з Наполеоном, хоч і неофіційно, пообіцяв селянам, що становили ядро російської армії, полегшення їх становища, насправді ще більше посилив гноблення. Жорстокий аракчеевський режим, насильницьке насадження військових поселень, жахливі умови солдатської служби, яка тривала 25 років, не могли не обурювати майбутніх декабристів, здебільшого молодих офіцерів — учасників Вітчизняної війни 1812 р. Особливо негативно вони ставилися до військових поселень, мешканці яких перебували в умовах ще гірших, ніж кріпаки. М. О. Фонвізін зазначав, що «з усіх дій імператора Олександра ... запровадження військових поселень було найдеспотичнішим і найненависнішим»¹.

Невдоволення значної частини офіцерського корпусу, насамперед майбутніх декабристів, викликали порядки в російській армії, засновані на палочній дисципліні. Це виглядало особливо нестерпним після розгрому наполеонівських полчищ. «Сотні тисяч росіян, — писав декабрист В. Ф. Раєвський, — своєю смертю спокутували свободу цілої Європи. Армія, розпещена перемогами і славою, замість обіцяних нагород і пільг підкорилася нечуваному гнобленню»².

Звичайно, поза увагою декабристів не могли пройти народні заворушення, зокрема повстання військових поселенців у 1817—1819 рр. і особливо збройний виступ солдатів Семенівського полку в 1820 р., де служили деякі з майбутніх декабристів, зокрема С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін, які, як відзначалося в офіційних документах, не вжили заходів «до припинення бунту»³.

Прогресивній частині дворянської інтелігенції кидалася в очі й порочна система управління державою, що давала можливість займати високі посади особам, які не тільки не розумілися на дорученій їм справі, а й зловживали владою, внаслідок чого в країні процвітали хабарництво і казнокрадство. Декабрист М. І. Тургенев у своєму щоденнику писав, що «міністр фінансів дурний і охочий до влади», «система нашого управління руйнівна і згубна для держави»⁴, а К. Ф. Рилєєв, характеризуючи провінційних чиновників, зазначав, що «хижі татарські орди не завдали Росії такого лиха, як це люте кодро»⁵.

Зростаюче невдоволення серед різних верств суспільства змусило Олександра І ще на початку свого царювання вдатися до створення т. зв. Негласного комітету для вироблення проектів реформ держав-

¹ Декабристы. 1825—1925. Сборник статей и материалов, М., 1925, стор. 46.

² Литературное наследство, т. 60, М., 1956, стор. 117.

³ ЦДВІА СРСР, ф. 450, оп. 1826, спр. 27, арк. 5.

⁴ Архив братьев Тургеневых, вып. 5, Пг., 1921, стор. 300.

⁵ Литературное наследство, т. 59, М., 1954, стор. 314.

ного управління. Робота комітету, який насправді передбачав лише розробку деяких заходів щодо управління імперією, все ж породила в прогресивних колах сподівання на можливі зміни устрою. Особливо ці настрої посилювалися після обіцянки імператора запровадити в країні конституцію. «Я читав промову государя,— писав М. Ф. Орлов П. А. Вяземському,— і сприйняв з радістю душевною його обітницю для Росії». Щоправда, Орлов тут же застеріг, що імператор лише тоді буде гідним слави, «коли рука його впровадить у нас закон і конституцію»⁶.

Звичайно, це була гра в лібералізм, яка до того ж тривала недовго. Владу в країні цар фактично передав запеклому реакціонеру Аракчєєву. В ту споху, за образним висловом В. І. Леніна, «монархи то загравали з лібералізмом, то були катами Радіщєвих і «спускали» на вірнопідданих Аракчєєвих»⁷.

Величезний вплив на формування ідеології декабристів мали твори О. М. Радіщева, насамперед заборонена урядом «Подорож з Петербурга до Москви». Деякі з офіцерів під час слідства визнавали, що саме ця книга сприяла виникненню у них «вільнодумства», революційних ідей (такі зізнання дали, зокрема, В. І. Штейнгель, П. О. Бєстужєв, М. М. Муравйов, Ф. М. Глінка, М. І. Тургєнев, В. К. Кюхельбекер та ін.)⁸. І, безумовно, можна погодитися з М. В. Нєчкіною, що навіть першу таємну організацію «Товариство істинних і вірних синів вітчизни» названо під впливом твору О. М. Радіщева «Бєсїда про те, що є син вітчизни»⁹. Саме його ідеї були одним з основних джерел республіканських поглядів ряду декабристів, у тому числі П. І. Пєстєля¹⁰. Чималу роль у розвитку їх «вільнодумства» відіграла також волелюбна поетична творчість О. С. Пушкіна, зокрема його вірші «Вольность», «Деревня», «Кинжал», епіграми, які поширювалися здебільшого в рукописах. Саме про це говорили на слідстві О. О. Бєстужєв, В. А. Дивов, М. І. Лорєр, М. П. Бєстужєв-Рюмін та ін. Декабрист М. М. Паскевич заявив, що вірші Пушкіна серед офіцерів його дивізії «були відомі всім майже, хто тільки любив займатися читанням віршів», а «ліберальні думки» він запозичив «від читання вольнодумних віршів Пушкіна»¹¹.

Декабристи, як передові люди свого часу, захоплювалися й іншими літературними творами, що викривали, висміювали самодержавство і реакційне дворянство. Це — «Лихо з розуму» О. С. Грибєєдова та «Про необхідність законів» Д. І. Фонвізіна, в якому йшлося про обмеження влади монарха і поступове звільнення селян. Є дані, що М. О. Фонвізін (небіж Д. І. Фонвізіна), В. І. Штейнгель, М. М. Нарішкін, М. О. Назимов, П. О. Бєстужєв, О. О. Бєстужєв, О. П. Бєляєв, В. А. Дивов, К. Ф. Рилєєв та інші добре знали цей твір¹².

⁶ М. Ф. Орлов. Капитуляція Парижа, М., 1963, стор. 57.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 30.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 360, арк. 5; спр. 366, арк. 9 зв.; В. Семєвський. Политические и общественные идеи декабристов, Спб., 1909, стор. 28, 210. У Г. А. Римського-Корсакова було виявлено список одного з розділів «Подорожі». (Див. С. С. Волк. Исторические взгляды декабристов, М.—Л., 1958, стор. 38).

⁹ М. В. Нєчкіна. Союз Спасения.—Исторические записки, 1947, № 23, стор. 154—155.

¹⁰ М. Ковалєвський. «Русская Правда». — «Минувшє годы», 1908, № 9, стор. 17; В. И. Семєвський. Назв. праця, стор. 230.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 94, арк. 28; спр. 365, арк. 14 зв.; Восстание декабристов. Материалы, т. I, М.—Л., 1925, стор. 430; т. XII, стор. 28.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 360, арк. 15; спр. 386, арк. 42; спр. 366, арк. 9 зв.; спр. 363, арк. 12; спр. 105, арк. 4; ЦДВІА СРСР, ф. 36, оп. 4/847, спр. 176, арк. 18 зв.; Восстание декабристов, т. I, стор. 430; Н. Эйдедьман. Где секретная конституция Фонвизина — Панина? — «Наука и жизнь», 1973, № 7, стор. 124—149.

Важливим фактором формування поглядів декабристів була Вітчизняна війна 1812 р., коли народ, за висловом О. О. Бестужева, «уперше відчув свою силу», а «в усіх серцях пробудилося почуття незалежності спершу політичної, а потім і народної»¹³. При цьому слід мати на увазі, що більшість з них брали безпосередню участь у війні й мали змогу на власні очі пересвідчитися в надзвичайно високому патріотичному дусі російського народу. І саме тоді в них зародилося прагнення вирвати його з кайданів кріпосництва і самодержавства. «Поза всяким сумнівом,— писав Д. І. Завалишин,— що в прагненнях до перетворення державного і суспільного ладу... найсильніший поштовх... дала війна 1812 року», яка, на його думку, довела здатність російського народу «до самостійних дій і, отже, до самоврядування»¹⁴.

Як відомо, завдяки винятковому героїзму російської армії від наполеонівських полчищ було визволено не лише Росію, а й ряд країн Західної Європи. В складі російських військ, які продовжували бойові дії за межами Росії, билося багато майбутніх декабристів. Ознайомлення з державами, де вже не існувало абсолютизму, кріпосництва, відбулося на формуванні їх політичних поглядів. Так, Г. С. Батеньков відзначав, що під час перебування за кордоном у нього ствердилися «думки про різного роду правління» й виникло бажання «бачити на своїй батьківщині більше свободи»¹⁵. В період наполеонівських війн майбутні декабристи, за висловом В. І. Леніна, «були заражені стикуванням з демократичними ідеями Європи»¹⁶. Саме події 1814—1815 рр. внесли в них впевненість у можливості зміни існуючих порядків також і в Росії. Проте, як зазначав М. І. Муравйов-Апостол, «саме 1812 рік, а не закордонні походи, створив наступний суспільних рух»¹⁷.

Значний вплив на майбутніх декабристів справили ті позитивні соціально-економічні зміни, що відбулися в Європі внаслідок перемоги Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. У 1817—1820 рр. спалахнули повстання в Португалії, Іспанії, Неаполі, П'ємонті, в 1821 р. визвольний рух охопив Грецію, яка перебувала під турецьким ярмом. «Що пошта, то революція»,— писав на початку 20-х років у своєму щоденнику М. І. Тургенев¹⁸. Згадуючи про революційні події в Європі, Пестель дійшов висновку, що вони «ознайомили уми з революціями та можливостями і зручностями їх робити»¹⁹, а Є. П. Оболенський прямо заявив, що «вільний напрям думок» укорінювався в ньому «духом часу і спостереженням подій, які ознаменували в останні роки майже всі країни світу (за винятком Африки) революціями різного роду»²⁰. «Недавні перевороты в правліннях Європи,— зізнався під час слідства П. Г. Каховський,— дуже на мене діяли»²¹. Палке співчуття народам, що билися за свою свободу і незалежність, сполучалося у декабристів з обуренням політикою царського уряду, який підтримував усі реакційні режими і вже на той час перетворювався на «жандарма Європи».

На формування світогляду декабристів значний вплив мала творчість передових західноєвропейських мислителів, ідеологів буржуазної

¹³ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. I, М., 1951, стор. 491.

¹⁴ Д. И. Завалишин. Записки декабриста, М., 1905, стор. 104.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 359, арк. 109.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 301.

¹⁷ «Русская старина», 1886, № 7, стор. 159.

¹⁸ Дневники и письма Н. И. Тургенева, т. III, Пг, 1921, стор. 241.

¹⁹ Восстание декабристов, т. IV, стор. 90, 105.

²⁰ Там же, стор. 224.

²¹ Восстание декабристов, т. I, стор. 343.

революції Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та ін. Про це свідчать не лише зізнання під час допитів²², а й знайдені у них конспекти творів філософів-революціонерів. Так, у В. Ф. Раєвського, К. Ф. Рилєєва під час обшуку виявили кілька розділів книги Ш. Монтеск'є «Про дух законів»²³. Перекладали і поширювали серед товаришів праці західноєвропейських мислителів П. І. Борисов, В. П. Івашов, О. П. Барятинський, М. О. Крюков, Я. М. Андреевич та ін.²⁴. З особливою увагою вивчалися твори про складання і практичне застосування конституцій у ряді європейських країн. О. В. Поджіо, наприклад, прямо говорив про інтерес до літератури, в якій йшлося про «управління суспільством взагалі» і «кожної держави зокрема»²⁵. М. М. Муравйов, К. П. Торсон, Мик. О. Бестужев, К. Ф. Рилєєв, П. І. Пестель, С. Г. Волконський, П. П. Беляєв, І. В. Киреев та багато інших вивчали конституції Англії, США, Франції та інших держав Європи.

Великий вплив на формування республіканських поглядів П. І. Пестеля та багатьох його соратників справила як вітчизняна, так і всевітня історія, знайомство з устроєм давніх республік Афін, Рима, Новгороду, з історією французької революції кінця XVIII ст., американської війни за незалежність тощо²⁶. «Перші думки про вигоди вільного правління і прихильність до нього... з'явилися у мене під час вивчення історії»²⁷,— відзначав Г. С. Батеньков. Не випадково П. І. Пестель, С. І. та М. І. Муравйови-Апостоли, О. І. Якубович, М. О. Панов, С. П. Трубецькой, К. Ф. Рилєєв, О. О. та П. О. Бестужеві, М. О. Фонові, М. П. Бестужев-Рюмін, Ф. Ф. Вадковський та багато інших декабристів заявили на слідстві, що саме історія була їх найулюбленішою наукою²⁸. В ній вони шукали не лише яскраві, надихаючі на революційні виступи приклади, а й, так би мовити прецеденти, якими можна було б керуватися в своїх практичних діях. Яскраво цю думку висловив М. С. Лунін, який вважав, що знання історії необхідне, оскільки вона «веде нас по високій області політики»²⁹. «Історія,— говорив Г. С. Батеньков,— не додаток до політики..., а сама політика»³⁰. Героїчні сторінки боротьби російського народу проти іноземних поневолювачів і «своїх» тиранів особливо захоплювали декабристів. Це, зокрема, знайшло свій вияв у багатьох давньоруських термінах, якими користувалися П. І. Пестель і М. М. Муравйов у проектах своїх конституцій («народне віче», «земське зібрання», «посадники» тощо).

Значне місце у формуванні революційного світогляду декабристів належало вивченню сучасної їм політекономії. Їх інтерес до цієї науки певною мірою пояснює запис у щоденнику М. І. Тургенева: «Політична економія цікава вже тому, що народилася разом з конституційною свободою народів Європи, або тому, що вона нерозлучна з цією свободою»³¹. Характерно, що згодом П. І. Пестель рекомендував усім новоприйнятим членам таємного товариства вивчати поряд з політичною і філософською літературою також твори економістів Сміта і

²² Там же, стор. 226; т. XI, стор. 372; Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 400—401.

²³ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. II, стор. 370, 373; ЦДАЖР СРСР, ф. 279, оп. 1, спр. 268, арк. 2 зв.

²⁴ Восстание декабристов, т. V, М., 1928, стор. 192; т. XII, стор. 261, 264.

²⁵ Восстание декабристов, т. XI, М., 1954, стор. 37.

²⁶ Восстание декабристов, т. IV, стор. 97—99.

²⁷ М. В. Д о в н а р - З а п о л ь с к и й. Мемуары декабристов. К., 1906, стор. 159.

²⁸ С. С. Волк. Назв. праця, стор. 63—65.

²⁹ М. С. Л у н и н. Сочинения и письма, Пг., 1923, стор. 82.

³⁰ Литературное наследство, т. 60, стор. 301.

³¹ Архив братьев Тургеневых, вып. 5, стор. 106.

Сея³². Такі ж побажання висловлював М. Ф. Орлов: «Ми живемо в таку епоху,— говорив він,— коли історик не може бути істориком, якщо він не має добрих знань з політичної економії»³³.

Чималий вплив на формування суспільно-політичних поглядів декабристів мала обстановка, в якій вони виховувалися і вчилися. Так, у надзвичайно культурній сім'ї відомого своїм вільнодумством і зв'язаного з колами передових митців державного службовця росли брати Бестужеві. Різносторонні знання з історії одержав від свого батька почителя Московського учбового округу М. М. Муравйов³⁴.

Деякі декабристи вивчали соціально-економічні науки в навчальних закладах. Зокрема, лекції з політекономії в Московському університеті відвідували М. М. Муравйов, М. О. Фонвізін, М. В. Басаргін та ін., з політичної економії й природного права в Петербурзькому університеті — Є. П. Оболенський, О. В. Поджіо, О. М. Муравйов, М. М. Нарішкін, І. Г. Бурцов³⁵. О. О. Бестужев вивчав курс юриспруденції в Горному інституті³⁶. Учнями ліцейського наставника, а згодом прогресивного викладача Петербурзького університету О. П. Куніцина вважали себе Мик. О. Бестужев, В. Ф. Раєвський, О. М. Сутгоф³⁷. Лекції з історії у Московському університеті слухали щонайменше 25 майбутніх декабристів³⁸.

Звичайно, багато з них не могли чітко сформулювати, якій саме особі, книзі чи навчальному курсу вони завдячують зародженню «ліберальних... думок», бо, як говорив про себе П. І. Пестель, «це трапилося не відразу, а поступово і спочатку для самого себе непомітним чином»³⁹. В усякому разі, серед декабристів, як і взагалі в середовищі прогресивного дворянства, зростало невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою царського уряду. Особливо гнітюче враження справляло на них становище кріпосного селянства. Так, коли М. В. Басаргін у 1819 р. під час топографічних робіт побачив на власні очі жорстоке ставлення поміщиків до кріпаків, у нього, за його словами, виникло «бажання зробити їх вільними»⁴⁰. Ще виразніше висловився М. О. Фонвізін, який занотував у своєму щоденнику: «Рабство величезної (безправної) більшості росіян, жорстоке поводження начальників з підлеглими, різного роду зловживання владою, сваволя,— все це обурювало освічених росіян та їхні патріотичні почуття»⁴¹.

Погляди декабристів на майбутнє батьківщини знайшли свій вияв у «Записках», складених ще до створення таємних товариств. Як свідчить С. Г. Волконський, в 1815 р. М. Ф. Орлов написав на ім'я Олександра І записку з пропозицією скасувати кріпосне право в Росії⁴². Водночас М. І. Тургенев почав працювати над рукописом книги «Досвід теорії податків», яка вийшла в світ у 1819 р., але відразу ж була заборонена й вилучена з продажу.

Серед дворянських революціонерів ніколи не існувало цілковитої єдності в питаннях про майбутній політичний устрій Росії та шляхи

³² М. В. Довнар-Запольський. Назв. праця, стор. 28.

³³ М. Ф. Орлов. Капітуляція Парижа, стор. 61.

³⁴ Н. М. Дружинин. Декабрист Никита Муравьев, М., 1933, стор. 64—66.

³⁵ М. Нечкина. Движение декабристов, т. I, М., 1955, стор. 226; Восстание декабристов, т. XI, М., 1954, стор. 36.

³⁶ Восстание декабристов, т. I, стор. 430.

³⁷ Восстание декабристов, т. II, стор. 124.

³⁸ М. В. Нечкина. Грибоедов и декабристы, М., 1950, стор. 78.

³⁹ Восстание декабристов, т. IV, стор. 89.

⁴⁰ Восстание декабристов, т. XII, стор. 310.

⁴¹ Декабристы. 1825—1925, стор. 37.

⁴² Записки С. Г. Волконского, М., 1902, стор. 407.

ліквідації самодержавного ладу і кріпосного права. Члени організації «Союз порятунку» (1816 р.) стояли на точці зору конституційної монархії й вважали за можливе здійснити ліквідацію кріпосництва шляхом реформ, «запрошення більшої частини дворянства до подання про те прохання государю імператору»⁴³. Лише деякі декабристи, і насамперед П. І. Пестель, відстоювали необхідність застосування революційних методів, що викликало у переважної більшості змовників негативну реакцію, оскільки вони побоювалися народної революції. Як висловлювався пізніше О. О. Бестужев, вона «не може бути не кривавою і не довготривалою»⁴⁴. Ще більше помірковану частину товариства налякав висловлений І. Д. Якушкіним намір вбити імператора.

Саме ці ідейні незгоди привели в 1817 р. до ліквідації «Союзу порятунку». На зміну йому прийшов «Союз благоденства», члени якого спочатку ставили своїм головним завданням поширення освіти, зайняття державних посад, що б дозволило їм поступово підготувати народ до сприйняття конституційних ідей⁴⁵. Як свідчать зізнання декабристів на слідстві, вони ставили перед собою завдання «підготувати державу до правління представницького»⁴⁶. 1820 р. на Петербурзькій нараді було прийнято рішення про встановлення в Росії республіканської форми правління. Але багато членів Союзу не уявляли собі, як саме ці політичні зміни мають здійснитися. Незгоди, що виникли під час обговорення шляхів і методів зміни існуючого суспільно-політичного ладу, привели в 1821 р. до його ліквідації.

Однак Тульчинська управа під впливом П. І. Пестеля та О. П. Юшневського не погодилася з цим рішенням і на своїх зборах створила нове Південне товариство з республіканською програмою. Пестель почав працювати над конституційним проектом — «Русской правдой». У 1822 р. він ознайомив своїх товаришів з основним змістом нової конституції, в якій йшлося про скасування кріпосного права і станового ладу, рівність усіх громадян перед законом, проголошення республіки тощо. А в 1823 р. на нараді керівників Південного товариства «Русскую правду» з незначними виправленнями було одностайно схвалено⁴⁷.

Після створення в 1822 р. Північного товариства його керівник М. М. Муравйов склав свій проект конституції, згідно з яким влада монарха, з досить обмеженими представницькими закладами, зберігалася. Хоч М. М. Муравйов і зазначав, що монархічна форма правління збережена ним з метою залучення нових членів, ця конституція свідчила про його відхід від республіканських позицій, яких він раніше дотримувався.

Розходження з принципових питань між Південним і Північним товариствами стали на заваді їх об'єднанню й виробленню єдиної програми. Проте наявність серед членів Північного товариства значної кількості прихильників «Русской правды» змусила М. Муравйова відступити. Наслідком цього було прийняття в грудні 1823 р. основних положень нового статуту республіканського характеру, складених М. І. Тургеневим⁴⁸. Звичайно, це не дає підстав вважати, що Північне товариство повністю схвалило республіканську програму, але свід-

⁴³ Восстание декабристов, т. IV, стор. 401.

⁴⁴ Восстание декабристов, т. IV, стор. 458.

⁴⁵ Восстание декабристов, т. I, стор. 229.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. 1, спр. 385, арк. 4.

⁴⁷ Восстание декабристов, т. IV, стор. 275.

⁴⁸ К. А к с е н о в, Северное общество декабристов, Л., 1951, стор. 170.

чить про поступову еволюцію поглядів переважної більшості його членів. Велику роль у цьому процесі відіграла агітаційна діяльність П. І. Пестеля, який у березні 1824 р. приїхав до Петербурга й особисто зустрічався з багатьма членами Північного товариства. І, незважаючи на те, що керівний орган товариства — очолювана М. М. Муравйовим Північна Дума відмовилася прийняти пропозицію П. І. Пестеля про об'єднання товариств на основі республіканської програми Південного товариства, зустрічі з Пестелем справили значний вплив на багатьох членів Петербурзької організації.

Програму «Русской правды» підтримали члени Товариства об'єднаних слов'ян (1823 р.), яке у вересні 1825 р. улилося в Південне товариство. Його члени, здебільшого дрібнопомісні дворяни, були противниками самодержавства і кріпосництва й ставили за мету, за висловом одного з їхніх керівників І. І. Горбачевського, «визволення усіх слов'янських племен від самовладдя, знищення існуючої між деякими з них національної ненависті й об'єднання всіх населених ними земель у федеративному союзі»⁴⁹. Тому, цілком природно, об'єднання цих двох товариств відбулося на основі «Русской правды» П. І. Пестеля.

Основним засобом повалення самодержавства декабристи вважали військові частини, керовані офіцерами — членами таємної організації. Значна частина дворянських революціонерів виступала проти свідомої участі солдатів у революційних подіях, оскільки, на їх думку, це могло привести до народної революції, якої вони боялися. Однак, прагнучи використати армію з метою ліквідації самодержавства, деякі з них все ж проводили певну агітаційну роботу серед солдатів. Так, К. Ф. Рилеев та О. О. Бестужев поширювали антиурядові пісні, С. І. Муравйов-Апостол та М. П. Бестужев-Рюмін вели з ними бесіди, підготовлюючи їх до виконання будь-якого наказу офіцерів-декабристів. В організованих генералом М. Ф. Орловим школах грамоти для солдатів вони вчилися по таблицях, де домінували слова «тиран», «кінджал», «свобода», «рівність», «конституція» та ін⁵⁰.

Що ж до їх зв'язків з народними масами, то навіть найрадикальніше настроєні декабристи допускали це лише на випадок поразки повстання. Тільки окремі дворянські революціонери, наприклад, М. О. Крюков, вважали, що «з народом усе можна, без народу нічого не можна»⁵¹, а М. С. Лунін висловив думку про те, що «дух народний» може не тільки протидіяти іноземній навалі, а й служити джерелом революційних перетворень⁵².

Проте ці думки з'явилися у найпослідовніших учасників декабристського руху пізніше, коли вони прагнули зрозуміти причини поразки свого виступу. Адже під час повстання багато з них побачили, що народ, який вони так боялися залучити до боротьби з царизмом, був на боці повсталих солдатів, навіть не знаючи цілей декабристського руху. Робітники-будівельники, які перебували 14 грудня на Сенатській площі, кидали в урядові війська каміння й поліна. Під впливом повстання Чернігівського полку на Київщині в 1826—1827 рр. відбулися селянські заворушення.

Під час заслання деякі декабристи зрозуміли помилковість тактики таємних товариств, які не бажали встановлювати зв'язки з трудовим людом. М. С. Лунін, наприклад, переконався, що «народ мислить, незважаючи на своє глибоке мовчання», і висловив думку, що

⁴⁹ Записки декабриста І. І. Горбачевського, М., 1918, стор. 17—18.

⁵⁰ Д. Н. Свєрбєєв. Записки, т. I, Спб, 1899, стор. 306.

⁵¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 48, оп. I, спр. 406, арк. 90 зв.

⁵² Див. М. С. Луни́н. Назв. праця. стор. 14.

«промінь свідомості» з часом проникне «і в солдатську масу й з сліпого знаряддя влади перетворить їх на благородних союзників пригноблених»⁵³.

Проте для переважної більшості декабристів, незважаючи на поступову еволюцію їх поглядів, була характерна дворянська обмеженість. Саме на цьому наголошував В. І. Ленін, розкриваючи класову суть руху передових офіцерів. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула»⁵⁴.

Декабристам належить особливе місце в історії революційного руху, передової суспільної думки в Росії. Вони були першими дворянськими революціонерами, які здійснили збройне повстання проти самодержавства.

---

⁵³ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. III, стор. 165.

⁵⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 249.

Повідомлення

До 70-річчя першої російської революції

ЖОВТНЕВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК НА УКРАЇНІ

М. І. ГОРБУНОВА, Т. Н. СТЕПАНЕНКО

У січні 1975 р. минуло 70 років з початку революції 1905—1907 років у Росії, в якій пролетаріат виступив самостійною політичною силою, вождем пригноблених мас, що борються проти самодержавства, соціального і національного гніту. Це була перша народна революція епохи імперіалізму. У Постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії» відзначається непохитна стійкість, мужність робітничого класу, яку він виявив у боротьбі з царським самодержавством. «Немеркнучим прикладом його мужності і героїзму є всеросійський жовтневий політичний страйк, класові битви в Петербурзі та інших містах, у центрі і на окраїнах Росії»¹.

Революція 1905—1907 рр. на Україні та діяльність місцевих партійних організацій широко висвітлена в історико-партійній літературі².

У даному повідомленні зроблена спроба узагальнити матеріали досліджень про жовтневі події 1905 р. на Україні.

Період від III з'їзду РСДРП до кінця 1905 р. характеризується наростанням революції. Під керівництвом більшовицької партії робітничий клас очолив боротьбу народних мас проти царизму. Більшовики прагнули надати розрізненним страйкам робітників характер організованого політичного виступу, спрямованого на повалення царизму. Революційний рух наростав з величезною силою. Щоб розколоти сили революції, уряд опублікував 6 серпня 1905 р. царський маніфест і положення про вибори до Державної думи. Тактична лінія більшовиків в питанні булігінської Думи була спрямована на активний бойкот Думи. Меншовики висловились проти бойкоту Думи, підтримували ліберальну буржуазію.

ЦК РСДРП взяв на себе практичне керівництво активним бойкотом булігінської Думи. Він запропонував меншовикам і національним соціал-демократичним партіям спільно організувати бойкот Думи, підготувати всеросійський політичний страйк. Лозунг активного

¹ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

² П. Шморгун. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975; Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955; Ф. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955; його ж. Завоювання робітничого класу України в революції 1905—1907 рр.— До історії більшовицьких організацій на Україні (1905—1907 рр.). Збірник статей, К., 1955; Ф. Е. Лось, Л. В. Олійник. Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні.— «УІЖ», 1965, № 1; І. Бондаренко, Т. Степаненко. Київська соціал-демократична організація між I і III з'їздами РСДРП, К., 1957; Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; та ін.

бойкоту Думи був підхоплений майже всією соціал-демократією Росії.

Восени на Україні діяла густа мережа соціал-демократичних організацій і груп. В Одесі, Харкові, Миколаєві, Катеринославі, Луганську, Херсоні були паралельні організації більшовиків і меншовиків. В інших містах організації залишились формально єдиними, але більшовики виступали провідною силою і зміцнили свої позиції в Олександрівську, Єлісаветграді, Чернігові, Мелітополі, Полтаві та ряді інших міст³.

Для керівництва місцевими комітетами, для виконання рішень III з'їзду РСДРП та ЦК в Києві були створені Південне бюро і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП.

Більшовики проводили значну агітаційну і організаторську роботу в масах. На мітингах і зборах, у листівках вони роз'яснювали рішення III з'їзду партії, закликали трудящих до загального політичного страйку, до збройного повстання, викривали антинародний характер булігінської Думи. В одній із листівок катеринославських більшовиків сказано: «Не Державна дума, яка потрібна царському самодержавству для захисту від народу, а збройне повстання для знищення самодержавства, для знищення всяких слідів царської влади, для встановлення демократичної республіки. Ось що нам потрібне, ось до чого ми повинні прагнути»⁴.

Народна боротьба проти булігінської Думи вилилася у всеросійський жовтневий політичний страйк. Його ініціатором виступили залізничники Москви. Ще влітку 1905 р. Московський комітет РСДРП створив залізничний районний комітет для роботи серед залізничників Московського вузла, а 6 жовтня на засіданні комітету було ухвалено розпочати страйк.

Першими на другий день застрайкували робітники і службовці Московсько-Казанської залізниці, а слідом за ними застрайкували залізничники країни, працівники пошти, телеграфа, робітники фабрик і заводів, службовці, учні. З Москви страйк перекинувся до Петербурга. Страйк став всеросійським, охопивши понад 2 млн. чол., з них лише промислових робітників близько мільйона чоловік. На Україні в жовтневі дні страйкувало понад 120 тис. чол.⁵ В більшості міст Росії закрилися підприємства, банки, контори, крамниці, учбові заклади, пошта, телеграф. Господарське життя країни завмерло.

Страйк викликав національно-визвольний рух пригноблених народів. Більшовицька партія, російський робітничий клас підтримували національно-визвольний рух — складову частину буржуазно-демократичної революції. Трудящі неросійських національностей бачили в російському робітничому класі свого вождя й керівника. Відзначаючи загальноросійський характер жовтневого страйку, В. І. Ленін писав: «Всеросійський політичний страйк охопив на цей раз дійсно всю країну, об'єднавши в героїському піднесенні найбільш пригнобленого і найбільш передового класу, *всі народи* проклятої «імперії» Російської»⁶.

На Україні страйк розпочався 10 жовтня виступом робітників і службовців Катерининської залізниці, Київського, Харківського, Кате-

³ Див. П. М. Шморгуц. З історії більшовицької організації України. (1905 р.).— «УІЖ», 1965, № 1, стор. 41.

⁴ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 248.

⁵ Ф. Лось. Завоювання робітничого класу України в революції 1905—1907 рр., стор. 329—330.

⁶ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 2.

ринославського залізничних вузлів, робітників заводів Харкова і Катеринослава. В наступні два-три дні він охопив Київ, Одесу, Миколаїв та інші міста.

В обстановці піднесення революції більшовики Катеринослава розгорнули масову політичну агітацію. Центром агітаційної і організаційної діяльності більшовиків були робітничі райони міста — Кайдаки, Шляхівка, Чечелівка та ін. На фабриках і заводах, на залізничці влаштовувалися мітинги, на яких часто відбувалися дискусії на злободенні політичні теми.

У Вищому гірничому училищі проводилися сходки студентів, молоді міста. Значну роботу під час підготовки загального політичного страйку серед залізничників проводив ЦК спілки службовців Катерининської залізниці при Катеринославському комітеті більшовиків, яким керували більшовики Ширшов та Кирилов⁷.

10 жовтня в Катеринославі зупинився рух поїздів, припинили роботу залізничні майстерні, депо, телеграф, управління Катеринославської залізниці. В той же день застрайкували робітники заводів Езау, трубопрокатного, Брянського, заводи й майстерні селища Амур-Нижньодніпровського, зупинились трамваї⁸. На другий день страйк став загальним. Зупинились підприємства. Страйкували робітники, службовці, прикажчики, студенти. В місті проходили багатотисячні демонстрації і мітинги. Над колонами майоріли червоні прапори революції.

Губернські власті спробували покінчити з страйком збройною силою. У місто ввели війська Феодосійського та Симферопольського полків, які оточили робітничий район Чечелівку і відрізали його від міста. Робітники-страйкарі, студенти почали споруджувати барикади. Між страйкуючими і царськими військами зав'язався бій. Перша спроба солдатів захопити барикади була відбита робітниками. Серед захисників барикад хоробро билися більшовики Г. Петровський, І. Меренков, А. Булигін та ін. Але зброї у повстанців було мало. До 3-ої години дня перша барикада була захоплена військами, навечір вони оволоділи рештою⁹. В той день криваві сутички з військами відбулися на Катерининському проспекті, Військовій вулиці і біля депо. Робітники виявили мужність і стійкість в боротьбі. «У Катеринославі будуються барикади і летиться кров», — писав В. І. Ленін¹⁰.

У сутичках з військами було вбито 28 чол. і кілька десятків поранено. Похорон загиблих на барикадах перетворився на могутню революційну демонстрацію. Робітники несли плакати з лозунгами: «Геть самодержавство!», «Хай живе революція!». На похороні, на мітингах більшовики в своїх виступах таврували ганьбою царських катів, закликали робітників до боротьби за визволення Росії від гніту царизму.

Всеросійський жовтневий страйк, який показав силу і могутність пролетарського руху, примусив царя піти на поступки і випустити 17 жовтня маніфест, в якому народові обіцялися громадянські свободи, недоторканість особи, свобода совісті, зборів та спілок і скликання законодавчої Думи. Це була перша перемога революції.

З приводу виходу маніфесту Центральний Комітет РСДРП на другий день виступив з відозвою «До російського народу», в якій ви-

⁷ Б. М. Іохінов. Революційні події в Катеринославі у жовтні — грудні 1905 р.—Революція 1905—1907 рр. на Україні.— Наукові записки інститута історії АН УРСР, т. 6, К., 1955, стор. 140.

⁸ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, К., 1955, стор. 391.

⁹ Б. М. Іохінов. Назв. праця, стор. 141.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 2.

кривав брехливість та лицемірство царських запевнень, закликав до продовження революційної боротьби.

Ліберальна буржуазія та меншовики з задоволенням зустріли царський маніфест, сприймаючи його як перехід Росії на мирний конституційний шлях. Центральне бюро Всеросійської залізничної спілки під впливом лібералів розіслало телеграми про негайне припинення страйку¹¹.

Більшовики на багатолюдних мітингах роз'яснювали, що царський маніфест — це пастка, і закликали робітників продовжувати боротьбу до повної перемоги революції.

18 жовтня в Катеринославі почалися масові мітинги і робітничі збори, на яких більшовики закликали продовжувати боротьбу з царизмом, роз'яснювали, що «дарована свобода» — це брехня і лицемірство. На мітингах були прийняті резолюції з вимогою до губернатора негайно звільнити всіх політичних в'язнів.

Меншовики виступали проти озброєння робітників, за припинення страйку. Ліберальна буржуазія перейшла до табору контрреволюції. Катеринославська міська дума надіслала вірнопідданську телеграму на ім'я царя.

Більшовики, викриваючи меншовиків і ліберальну буржуазію, закликали робітничі маси до дальшого озброєння та підготовки повстання. У телеграмі департаменту поліції начальник охоронного відділку повідомляв, що на багатотисячних мітингах відкрито збирали пожертвування на зброю, динаміт, бомби, закликали до скинення царя¹². Пролетаріат Катеринослава, йдучи за більшовиками, продовжував страйкувати і готуватися до збройного повстання.

Щоб роз'єднати сили народу і тим самим послабити революційний рух, самодержавство влаштувало по всій країні ряд погромів. Робітники під керівництвом більшовиків організували відсіч погромникам. Були створені загони самооборони з робітників і студентів, які проявили великий героїзм у збройній боротьбі з чорносотенцями. У Катеринославі погроми уникли фабрично-заводські райони, де діяли загони самооборони.

У Харкові 10 жовтня першими застрайкували робітники Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. За ними припинили роботу робітники всіх фабрик і заводів міста, закрилися магазини, пошта, телеграф. Цього ж дня більшовики організували 15-тис. мітинг робітників. Вони закликали робітників бойкотувати булигінську Думу, готуватися до збройного повстання і повалення самодержавства. Робітники почали озброюватися. На другий день вони спорудили барикади навколо університетських будинків і на підступах до Соборної площі. На барикадах і дахах замайорили прапори з революційними лозунгами: «Геть самодержавство!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Захисники барикад направили делегата на Харківський паровозобудівний завод (ХПЗ) з проханням про допомогу. Робітники ХПЗ ухвалили 12 жовтня провести загальнонародний мітинг. Понад 2 тис. паровозобудівників, озброєних револьверами, рушницями, а також шаблями і піками, які вони виготовили на заводі, рушили до університету. Сюди прибуло ще багато робітників заводського району. Вони розігнали чорносотенців і переодягнених поліцейських, які намагалися перешкодити робітникам приєднатися до захисників барикад. Робітники і студенти розігнали «патріотичну маніфестацію» місцевої бур-

¹¹ Див. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1966, стор. 100.

¹² Революція 1905—1907 гг. на Україні, т. 2, ч. 1, стор. 401.

жуазії, яка прямувала з портретами Миколи II на Сумську вулицю, і вступили в район барикад. Більше 2 тис. чол. було в той день на барикадах. Але серед них були і випадкові люди, провокатори і переодягнені городові¹³.

На барикадах почали формуватися загони народної міліції для захисту населення від нальотів чорносотенців. Відбулися збройні сутички між військами і робітниками. На Павлівській площі було вбито 13 та поранено 89 чол.

За ініціативою більшовиків для керівництва збройним виступом був утворений «Комітет боротьби», до складу якого крім більшовиків увійшли також меншовики і есери. Неоднорідність складу Комітету відбилася і на характері його діяльності, яка не завжди була послідовною та рішучою. Більшовицька його частина, переборюючи опір меншовиків та есерів, керувала роботою по укріпленню барикад, озброєнню бойових загонів. Було вирішено захопити зброю в магазинах «Полювання», «Спорт» та ін. Для виконання цього завдання створили бойову групу з робітників-дружинників паровозобудівного заводу. На чолі групи «Комітет боротьби» поставив більшовика Д. Бассалиго. 10—12 жовтня при активній підтримці страйкарів-робітників зброю доставили в університет і роздали захисникам барикад. Захистом барикад керував революційно настроений студент М. Пальчевський, помічником командира був Д. Бассалиго — один з найближчих соратників Ф. А. Сергеева (Артема).

Більшовики мобілізували маси до бою, а меншовики і есери разом з ліберальною буржуазією з комітету громадської безпеки вели переговори про задуку барикад.

Розмах жовтневого страйку, збройні сутички робітників з жандармами, козаками і драгунами занепокоїли царський уряд і 13 жовтня він оголосив Харків на воєнному становищі і викликав війська з Богодухова, Ахтирки, Лебедина, Белгорода. Губернатор надіслав до Петербурга телеграму з проханням надіслати до міста бригаду піхоти і полк кавалерії.

Маючи перевагу в «Комітеті боротьби», меншовики домоглися того, що барикади здали без бою. Більшовикам все ж вдалося внести в умови задачі свої корективи: робітники мали право забирати з собою зброю і не підлягали арешту. Крім того, власті дозволили провести загальноміський мітинг робітників на Скобелівській площі.

14 жовтня більшовики організували похорон робітників, які загинули під час збройних сутичок. Похорон перетворився на політичну демонстрацію, на яку зібралось 15 тис. чол. На мітингу більшовики закликали робітників стійко продовжувати боротьбу проти самодержавства. Вони розповсюджували також листівки, прокламації, в яких писали про продовження збройної боротьби.

Харківські більшовики вели агітацію в губернії і за її межами. З початку жовтневого політичного страйку робітники-залізничники забрали паровози депо, причіпили до них кілька вагонів і виїздили на інші станції, де проводили агітацію за приєднання до страйку. З 11 по 15 жовтня такі «агітбригади» побували в Люботині, Куп'янську, Слов'янську, Микитівці, Гришніному, Дебальцевому, Дружківці, Костянтинівці¹⁴. «Комітет боротьби» з метою збереження сил для вирішального удару по самодержавству дав вказівку припинити загальний

¹³ Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 60—61.

¹⁴ «Красный архив», 1940, № 5, стор. 91. Нариси історії Харківської обласної партійної організації, стор. 64.

страйк. На залізниці і деяких підприємствах страйк продовжувався до 21 жовтня.

Жовтневий страйк у Києві розпочався 10 жовтня. Того дня в місто прибув представник Московського комітету залізничного союзу, який звернувся до робітників і службовців Московсько-Києво-Воронезької залізниці з закликом підтримати страйк московських робітників. У відповідь на звернення застрайкувало близько тисячі робітників і службовців станції Київ-II, а на другий день — всі залізничники Київського вузла. Для керівництва страйком залізничники обрали делегатів до виконавчої комісії більшовиків Г. М. Кржижановського і О. Г. Шліхтера. Слідом за залізничниками виступили робітники промислових підприємств міста: заводів Гретера і Криванека, Південноросійського, Млошевського, Арсеналу та ін. Страйк супроводжувався масовими політичними мітингами, які проходили в приміщеннях університету і політехнічного інституту. Більшовики закликали робітників припинити роботу, боротися за повалення царизму і встановлення демократичної республіки.

11 жовтня службовці Південно-Західної залізниці провели політичний мітинг, на якому виступили більшовики Г. М. Кржижановський, О. Г. Шліхтер, Л. М. Скорняков, а також делегат від залізничників Петербурга. Наступного дня мітинг відбувся в університеті, на якому було близько 3 тис. чол., в тому числі делегати від Петербурга і Москви, а 13—14 жовтня в університеті зібралося вже близько 10 тис. робітників, залізничників, студентів. В одному з донесень царської охоранки повідомлялось, що О. Г. Шліхтер закликав присутніх продовжувати страйк поки всі вимоги, як політичні, так і економічні, не будуть виконані. Він закликав до збройного повстання, збирання коштів на озброєння. Щодня на мітинги збиралося близько 10 тис. робітників, залізничників, службовців, гімназистів.

Налякані розмахом революційного руху царські власті 14 жовтня оголосили в місті стан посиленої охорони. З 13 по 17 жовтня поліція заарештувала 191 чол. більшовиків і передових робітників.

Але страйковий рух зростає. Він охопив і ряд міст Київської губернії. В Черкасах страйкували робітники цукрового заводу, в Казятині і на станції Бобринській — залізничники, у Смілі — кілька тисяч робітників. В містах і містечках проходили мітинги, збори, демонстрації. Уманська група РСДРП 16 жовтня випустила листівку із закликом до трудящих заявити про свою солідарність з усіма робітниками Росії.

На другий день після оголошення царського маніфесту біля університету почався 10-тис. мітинг робітників, службовців і студентів, після якого відбулась демонстрація. В приміщенні університету учасники мітингу зривали монархічні прапори і портрети царя. Були зірвані царська корона і вензеля біля входу до університету і у приміщенні Думи і вивішені червоні прапори¹⁵⁻¹⁶. На Думській площі (нині площа Калініна) проводився запис добровольців до міліції і збирались кошти на придбання зброї.

У правильності більшовицької оцінки маніфесту трудящі переконалися на власному досвіді. Насильственне розігнання військами 10-тис. мітингу біля міської Думи, стрільба по беззбройних робітниках, вбивство 7 чол. і поранення понад 100 чол., організація в місті кривавого чорносотенного погрому, масові арешти і обшуки, каральні

¹⁵⁻¹⁶ ЦДА УРСР, ф. 275, 1905 р., спр. 195, арк. 33—40, 46, 49, 61, 70, 86, 293, 296, 330—332, 335; ф. 274, спр. 742, арк. 89; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стр. 54—55.

експедиції по селах,— все це доводило нікчемність дарованих царем «свобод» наочно¹⁷.

В Одесі розпочали політичний страйк 12 жовтня робітники і службовці залізниці. Керував страйком залізничний комітет, очолюваний більшовиком І. Авдеевим. Більшовики закликали трудящих міста підтримати своїм виступом загальний політичний страйк.

На заклик більшовиків понад 10 тис. робітників 15 жовтня зібрані на мітинг біля університету, де висловили свою солідарність з страйкуючими робітниками Москви, з усім пролетаріатом Росії. Почався загальний страйк. Робітники спорудили барикади. Відбулися збройні сутички між робітниками і царськими військами. У робітників було мало зброї, вони кидали у солдатів камінням. Начальник одеської охоранки 16 жовтня повідомляв, що у страйкарів відібрано 10 рушниць й близько 60 револьверів¹⁸. Під час сутички було вбито 15 і поранено близько 100 чол., заарештовано — 200 чол. Градоначальник оголосив у місті военний стан.

Після одержання царського маніфесту в Одесі розпочалися масові мітинги, на яких більшовики викривали лицемірство царя і закликали до повалення самодержавства.

У липні-серпні 1905 р. Миколаївський комітет РСДРП було розгромлено поліцією. Незважаючи на тяжкі втрати, соціал-демократи проводили масову агітаційну і організаційну роботу. Створювалися нові робітничі гуртки, видавалися листівки. 10 жовтня у місті застрайкували залізничники станції Миколаїв. Газета «Южная Россия» 16 жовтня писала: «найхарактерніша особливість сучасного залізничного страйку — його яскраво виражений політичний характер»¹⁹. 17 жовтня до залізничників приєдналися робітники заводу «Наваль», потім торгового порту та інших підприємств міста. Страйкарі вимагали поліпшення матеріальних умов і політичних свобод.

Комітет РСДРП готував пролетаріат до збройного повстання, видавав листівки, заготовляв зброю, створював бойові дружини.

Активну участь у всеросійському жовтневому політичному страйку взяв пролетаріат Донбасу. Більшовики Луганська, Дебальцевого, Юзівки, Горлівки, Маріуполя, Єнакієвого, Краматорська, Константинівки, Дружковки організували масовки, мітинги, сходки, роз'яснювали значення всеросійського політичного страйку у розгортанні революційної боротьби, закликали трудящих готувати сили до рішучої битви з царизмом.

У листівці Катеринославського комітету більшовиків, яку розповсюдили по станціям Катерининської залізниці, говорилось: «Ми нашими окремими силами ніколи не спроможемося завоювати собі людське становище... Наша перемога буде тільки разом з усіма нашими товаришами, всіма російськими робітниками...»²⁰.

10 жовтня застрайкували залізничники Катерининської магістралі. До них приєдналися залізничники всіх станцій Донбасу. Рух на залізницях, що проходили через Донбас, припинився.

У середині жовтня катеринославський губернатор повідомив царський уряд, що «страйк транспортників загрожує катастрофою фабрично-заводській і гірничій промисловості Півдня Росії, що нестача

¹⁷ Див. П. Шморгуна. Більшовики Києва в революції 1905—1907 рр.— До історії більшовицьких організацій на Україні (1905—1907 рр.), стор. 206—207.

¹⁸ Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, стор. 409—410.

¹⁹ Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, Одеса, 1969, стор. 24.

²⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 275.

вугілля і сировини у найближчому майбутньому викличе необхідність припинити роботи..., прошу департамент поліції вжити енергійних заходів до відновлення залізничного руху»²¹.

12 жовтня до страйкуючих приєдналися робітники Дебальцівського механічного заводу, 15 — Маріупольського заводу «Нікополь»²². З 16 по 18 жовтня у Маріуполі проходили демонстрації, в одній з них взяли участь понад тисяча чоловік. Місцеві власті Донбасу у своїх донесеннях до Петербурга і Катеринослава просили надіслати більше військових частин для ліквідації «безпорядків».

Каральні заходи не приносили владі бажаних результатів. Революційна боротьба робітників Донбасу тривала. Більшовики у листівках, на зборах, мітингах та демонстраціях роз'яснювали робітничому класові і всім трудящим, що справжню свободу можна завоювати тільки у рішучій боротьбі проти самодержавства і в результаті повалення його, що найважливіше завдання народних мас — підготовка до збройного повстання, перемога якого повинна завершитися скликанням Установчих зборів, здатних створити демократичну республіку. Передові робітники під впливом більшовицької пропаганди й агітації все більше переконувалися в тому, що без збройного повстання перемога революції неможлива і готували збройне повстання. На мітингах збиралися гроші для придбання зброї.

У революційну боротьбу включилися нові загони робітників. У другій половині жовтня 1905 р. на великих та середніх заводах і рудниках Донбасу відбулося понад 18 страйків, тоді як у першій половині — гільки⁷²³.

25 жовтня катеринославський губернатор направив у Донбас війська. Почалися масові репресії. Страйки були придушені.

10 жовтня розпочався страйк залізничників у Полтаві, який очолив страйковий комітет на чолі з колишнім робітником Путіловського заводу в Петербурзі Д. М. Тарасовим. 11 жовтня припинили роботу залізничники депо ст. Прилуки (вони захопили телеграф, службу руху). Розпочався страйк і на станції Кременчук. Для керівництва революційною боротьбою міська організація РСДРП створила комітет; до його складу ввійшов помічник слюсаря депо, колишній харківський робітник, більшовик М. І. Кожанчиков, який брав активну участь у керівництві страйком. Залізничників підтримали робітники більшості підприємств міста. 12 жовтня до страйкарів приєдналися робітники друкарень, тютюнової фабрики Сафара і К⁰, учні середніх навчальних закладів²⁴. Страйк став загальним.

Більшовики Олександрівська широко інформували трудящих міста про революційні події в країні, готували робітників до участі в загальному політичному страйку. 13 жовтня припинили роботу всі підприємства міста. Було створено міський страйковий комітет. 14 жовтня на площі біля Народного будинку відбувся загальноміський мітинг, який вилився згодом у демонстрацію. В ній взяло участь близько 2 тис. чоловік. Проти демонстрантів були кинуті поліція і солдати²⁵. З 13 на 14 жовтня застрайкували робітники і службовці стан-

²¹ А. М. Максимов. На баррикадах, Донецьк, 1973, стор. 145.

²² Донбасс в революции 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Сталино, 1955, стор. 43; Революция 1905—1907 років на Україні, стор. 216.

²³ Див. А. М. Максимов. Назв. праця, стор. 155.

²⁴ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 39.

²⁵ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1970, стор. 22—23.

цій Жмеринка, Ровно, з 11 на 12 — Поліської залізниці, 18 — ст. Гайворон²⁶.

Жовтневий політичний страйк на Україні був складовою частиною загальноросійського страйку. Жовтневі події посилили прагнення до більшовицьких лав. Зросла кількість більшовицьких осередків на підприємствах. Створювалися професійні спілки. На кінець року в Одесі було створено 27 профспілок, в Катеринославі їх налічувалось 11, Харкові — 13, Києві — 18, Миколаєві — 8. Всього на Україні було створено 284 профспілки²⁷.

У ході жовтневого страйку міцніла братерська солідарність російських та українських робітників, єдність трудящих усіх націй. Більшовики України наполегливо здійснювали лєнінську національну політику, виховували у трудящих почуття пролетарського інтернаціоналізму. У ті дні зріс вплив більшовиків на селянство, на дрібнобуржуазні верстви, на солдатів. Страйк показав могутність пролетаріату як передового борця, організатора всенародної боротьби проти самодержавства.

У ході жовтневої битви у Росії народились нові, масові політичні організації — Ради робітничих депутатів, які стали органами підготовки й проведення збройного повстання в грудні, зародковими органами революційної влади.

²⁶ Див. Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, стор. 474, 477.

²⁷ Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в революції 1905—1907 років.— Робітничий рух на Україні в період імперіалізму, К., 1961, стор. 90.

РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ СЕРЕД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ЖОВТНЕВОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ 1905 РОКУ

Л. Г. ЧИГОВСЬКА

Питання боротьби більшовиків за демократичну інтелігенцію України та її участь у всеросійському жовтневому політичному страйку частково висвітлено як в загальній літературі по історії більшовицьких організацій і революційних подій на Україні в 1905—1907 роках, так і в спеціальній літературі¹. Про участь у страйку окремих груп трудової інтелігенції України (залізничних службовців, вчителів, лікарів, фармацевтів, інженерів тощо) згадується в статтях, присвячених першій російській революції². Великий інтерес являє також література, присвячена революційному рухові демократичного студент-

¹ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955; П. М. Шморгул. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907), К., 1955; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Харьков, 1955; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905—лютий 1917), Львів, 1967; Л. К. Ерман. Интеллигенция в первой русской революции, М., 1966; В. Оннани. Большевицкая партия и интеллигенция в первой русской революции, Тбилиси, 1970.

² І. О. Пшук. Участь народних вчителів і учнів середніх шкіл в революції 1905—1907 рр.—Матеріали наукової сесії Вінницького державного педагогічного інституту, присвяченої 50-річчю першої російської революції, Вінниця, 1955; О. Г. Кравченко. З історії руху учнівської молоді на Україні в час революції 1905—1907 рр.—Наукові записки Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, т. XVIII, 1955; А. П. Власов, М. П. Фомичева. Участие медицинских работников Харькова в революционной борьбе.—«Советское здравоохранение», 1967, № 8, та ін.

ства, складним процесам, що відбувалися в середовищі художньої інтелігенції.

До цього часу немає спеціальних праць, в яких була б висвітлена в цілому проблема боротьби більшовиків за вплив на демократичну інтелігенцію в період підготовки і проведення жовтневого політичного страйку на Україні, ставлення інтелігенції до страйкового руху пролетаріату, розгортання страйку в її масі.

У даному повідомленні зроблена спроба висвітлити це коло питань.

Жовтневий всеросійський політичний страйк був підготовлений і проведений робітничим класом Росії під керівництвом більшовиків. Ініціатором його виступив пролетаріат Москви. Виступ московських робітників викликав співчуття пролетаріату всієї Росії. Всеросійський політичний страйк сприяв нечуваному розмаху національно-визвольному рухові пригноблених царизмом народів, який був однією з складових частин буржуазно-демократичної революції. Революційна боротьба захопила Прибалтику, Польщу, Закавказзя, Україну, об'єднавши в героїському піднесенні найбільш пригнобленого і найбільш передового класу *всі народи проклятої «імперії» Російської*³.

Масовий політичний страйк пролетаріату став головним засобом розкачування мас, ефективним методом їх агітації, організації і залучення до революційної боротьби.

Більшовики України, зосередивши основну увагу на роботі в рядах пролетаріату і селянства, розгорнули також діяльність по залученню до революційного руху маси трудової дрібнобуржуазної інтелігенції. «Кидайте роботу всі: фабричні і заводські, прикажчики і фармацевти, конторники і учні. Народу необхідна свобода»⁴,— писали вони в одній з листівок.

Значну роботу у цьому напрямі провели більшовики України серед залізничних службовців. Так, у вересні 1905 р. ЦК службовців Катерининської залізниці при Катеринославському комітеті «більшості» РСДРП в листівці «Чекати чи готуватися?» дав глибокий аналіз розвитку робітничого руху в країні, підкресливши, що тільки робітничий клас «виступає рішуче проти самодержавного батога, показав, як вичерпуючи всі засоби боротьби, робітничий рух неминуче веде до збройного повстання і закликав службовців залізниці «зайняти своє місце в лавах пролетаріату, який бореться...»⁵. Пролетаріат Катеринослава організував «революційні поїзди з червоними прапорами», на яких їздили агітатори і закликали всіх взяти участь у страйку. В результаті активну участь у страйку взяли службовці управління і всієї лінії Катерининської залізниці. Представники демократичної інтелігенції були і серед організаторів страйку. Один з них — інженер Кирилов, загинув 11 жовтня під час сутички робітників з урядовими військами⁶.

Більшовики керували страйками залізничників і в Києві. 9 жовтня в Політехнічному інституті відбувся мітинг заводських і залізничних робітників, службовців управління. О. Г. Шліхтер, який виступив з промовою, закликав всіх приєднатися до всеросійського страйку. 11 жовтня відбувся політичний мітинг службовців управління Півден-

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 2.

⁴ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 284.

⁵ Там же, стор. 275.

⁶ «Новая жизнь» № 7, 8 листопада 1905 р.; Большевики во главе всероссийской политической стачки в октябре 1905 г. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 545; Коротка хронологія революції 1905 року на Україні, ДВОУ, 1931, стор. 18.

но-Західної залізниці. З величезною увагою слухали учасники мітингу виступи Г. М. Кржижановського, О. Г. Шліхтера, делегата від залізничників Петербурга, які закликали службовців боротися разом з робітниками, пред'являти політичні вимоги — свободи слова, спілок, зборів, страйків, скликання установчих зборів і відміни виборів до Державної думи. Було обрано страйковий комітет, до складу якого увійшли Г. М. Кржижановський, О. Г. Шліхтер, Л. М. Скорняков. І коли застрайкував залізничний пролетаріат Києва, до нього негайно приєдналися службовці управлінь Південно-Західної і Києво-Полтавської залізниці⁷.

Страйк київських службовців показав зростання їх свідомості. Це визнавала навіть буржуазна «Киевская газета» в номері від 25 жовтня 1905 р., в якому писала, що службовці «ухвалили резолюцію політичного характеру, до якої економічні вимоги були тільки пристебнуті».

Не пізніше 17 жовтня було видано спеціальне звернення Одеського комітету РСДРП до залізничних телеграфістів і службовців з закликом приєднатися до всеросійського політичного страйку⁸. Страйковий комітет на чолі з робітником-більшовиком І. Авдеевим видав окремою листівкою і розповсюдив серед залізничників вимоги, висунуті службовцями управління Південно-Західної залізниці. Разом з робітниками страйкували телеграфісти, службовці, конторники⁹.

У жовтневий політичний страйк зусиллями більшовиків були втягнуті залізничні службовці Харкова, Миколаєва, Полтави та інших міст України¹⁰.

Правда, іноді дрібнобуржуазній масі залізничних службовців, як і в перші місяці революції, не вистачало пролетарської витримки і стійкості. У Миколаєві, наприклад, конторники станції застрайкували 10 жовтня, а на другий день приступили до роботи. Від більшовиків вимагалось особливе уміння, певний досвід і витримка, щоб допомогти дрібнобуржуазній масі інтелігенції побороти ці коливання, навчити її не звертати з єдино вірного шляху — спільної боротьби з пролетаріатом.

Мужність і героїзм пролетаріату піднімали на боротьбу заводських службовців і торговельних підприємств, вчителів і лікарів, інженерів і техніків. Скрізь організовувалися демонстрації і мітинги, розкидалися революційні листівки.

Демократична інтелігенція України в жовтні 1905 р. пред'являла політичні вимоги. Так, медичні працівники Знаменської залізничної лікарні вимагали політичної свободи, скликання Установчих зборів, амністії політичним в'язням, поліпшення умов для медичного обслуговування залізничників¹¹.

Штабами страйку ставали університети і вищі учбові заклади, куди на мітинги збиралося кілька тисяч чоловік, в тому числі і інтелігенція. Тут виступали більшовики, вони викривали зрадницьку роль ліберальної буржуазії, її думську тактику, хибність програми і так-

⁷ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. I, К., 1955, стор. 457.

⁸ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 288—289.

⁹ Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 года, ч. II, М.—Л., 1955, стор. 166, 173; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 221, арк. 3, 20; оп. 3, спр. 782, арк. 42.

¹⁰ Всероссийская политическая стачка, ч. I, М.—Л., 1955, стор. 212, 218, 332; ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 117, арк. 3.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 348, оп. 1, спр. 121, арк. 32.

тики соціалістів-революціонерів, закликали включатися в боротьбу, допомогти озброюватися пролетаріату.

У Київському університеті керував мітингами і постійно виступав на них О. Г. Шліхтер. Сюди прибували делегації від різних громадських і наукових установ, учбових закладів, щоб заявити про своє приєднання до страйку. Тут же відбувався збір коштів на користь політичним в'язням, на придбання зброї, був створений загін швидкої допомоги на чолі з приват-доцентом А. В. Леонтовичем¹².

Уміло проводячи тактику «лівих блоків», більшовики ставали на шлях бойового співробітництва з демократичними партіями і організаціями. Так, в Києві з перших днів страйку за пропозицією більшовиків, був створений революційний коаліційний комітет, до складу якого увійшли представники від меншовиків, «Спілки», РУП, бундівців тощо. В результаті в ході страйку під керівництвом пролетаріату склався союз інтелігенції, що перебував під впливом більшовиків, а також меншовиків, есерів, дрібнобуржуазних націоналістичних партій. 14 жовтня до загального страйку приєдналася група адвокатів і службовців Київського суду, службовці редакцій ряду місцевих газет, закрилися театри, припинили роботу конторські і банківські службовці¹³. В політичних мітингах у Києві брала участь і невелика частина опозиційно настроєного офіцера¹⁴.

В Новоросійському університеті на всіх мітингах виступали члени Одеського комітету більшовиків¹⁵. Активну участь в жовтневому страйку брала демократично настроєна інтелігенція Одеси. На загальних зборах медичних працівників міста, де було присутніх близько 2 тис. чол., зібрали значну суму і цінні речі на озброєння¹⁶. Для подання медичної допомоги учасникам страйку товариство одеських лікарів створило спеціальне бюро на чолі з М. К. Лисенковим*, виділило три карети швидкої допомоги при дезинфекційній станції¹⁷.

В одному із повідомлень одеського інспектора народних училищ вказувалось про участь в революційній боротьбі вчителів: «Визвольний рух», що почався з осені 1905 року, захопив в свій злочинний впр і місцеву народну школу, вчителі і вчительки якої, за нечисленними виключеннями, вступали в революційні спілки, влаштовували страйки в училищах, збирали кошти на підтримку революційного руху». 15 жовтня на сході вчителів народних училищ міста Одеси було прийнято рішення припинити заняття і щомісяця робити внесок на озброєння робітників. В той же день до страйкуючих робітників приєдналися службовці редакції газет «Одесские новости» и «Одесский листок». Наступного дня редактори 5 місцевих газет заявили, що продовжувати свої видання вони не зможуть до тих пір, поки їм будуть перешкоджати говорити про революційні події в країні¹⁸.

Посланці одеських більшовиків проникли на надзвичайне засідання міської Думи з метою зібрати серед присутніх гроші на революцій-

¹² Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1949, стор. 243.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 530, спр. 167, арк. 161; «Киевская газета», 14 жовтня 1905 р.; О. Г. Шліхтер. Вибрані твори, К., 1959, стор. 191.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 2810, арк. 6—7.

¹⁵ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 152, спр. 20469, арк. 11; оп. 195, спр. 684, арк. 354; «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 150.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1808 а, арк. 29.

* В радянський час — професор Одеського медінституту.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 127, спр. 1965, арк. 8; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1808 а, арк. 31; Врачи-большевики — строители советского здравоохранения, М., 1970, стор. 17—18.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 127, спр. 1965, арк. 11, 17; «Пролетарий» № 24, 7 листопада (25 жовтня) 1905 р.

ні потреби. Вони залишили тут більшовицьку газету «Пролетарий» № 13 із статтею М. М. Покровського «Профессиональная интеллигенция и социал-демократы» і «Примечанием» до цієї статті, написаним В. І. Леніним. Володимир Ілліч показав зрадницьку роль ліберальної буржуазії в професійно-політичних спілках, в революційній боротьбі народу¹⁹. 15 жовтня до загального політичного страйку приєдналися службовці одеського міського громадського управління, а згодом і банків м. Одеси²⁰. Участь у страйку службовців державних установ, земств, банків тощо паралізувало діяльність державного апарату. 16 жовтня Дума змушена була прийняти ряд постанов, які задовольняли деякі вимоги страйкуючих — організувати міську міліцію, забезпечити допомогу страйкуючим, надати приміщення для мітингів²¹.

В ході страйку під керівництвом більшовиків організовувалося «в бойову силу революції»²² студентство України. Всеросійський жовтневий політичний страйк підтримали майже всі середні учбові заклади України. Більшовики спрямовували цей рух. Так, в Одесі для керівництва рухом учнівської молоді був створений страйковий комітет²³. Як свідченням зростаючого впливу більшовиків в організаціях учнівської молоді є лист в ЦК РСДРП від 16 жовтня 1905 р. від наради представників Харківської спілки учнів і Південно-Російської групи учнів (Ростов-на-Дону). Широкі маси російської молоді, сказано в ньому, визнають лише революційну соціал-демократію єдиним духовним вождем робітничого класу. Намічалось ухвалення проекту створення загальноросійської Спілки молоді РСДРП, яка б стала «органом партії, що візьме на себе пропаганду її принципів серед молоді»²⁴. Але в зв'язку з жовтневими подіями ця спроба об'єднати всі учнівські організації країни не була здійснена. Восени 1905 р. молодь перейшла до відкритих форм боротьби. Виступи носили масовий характер і в ряді міст прийняли досить гостру форму.

Активна підтримка робітничого класу, що виступав керівником і вождем руху, з боку демократичної інтелігенції і учнівської молоді, надавала страйку більш масовий і грізний характер. Царизм зробив спробу зупинити загальний політичний жовтневий страйк збройною силою, і це привело до барикадних боїв в ряді міст, в тому числі і на Україні — в Харкові, Одесі, Катеринославі, Юзівці, Кам'янському. Весь тягар боротьби під час цих боїв ліг на плечі робітників, але в ній активну участь брали також представники інтелігенції, студенти, учні. Студентство Одеси під керівництвом більшовиків розгорнуло роботу по організації дружин самооборони, санітарних загонів. Бойова дружина студентів університету налічувала 270 чол. Вони мужньо боролись з поліцією і військами на барикадах. Особливо відзначився більшовик грузин Євтім Муджирі²⁵.

Великого розмаху набрала боротьба в пролетарському центрі України — Харкові. На барикадах «тут можна було бачити робітників, студентів, гімназистів, жінок, панів у котелках і шляхах...», — писала газета «Новая жизнь»²⁶. Комендантом всіх укріплень був призначе-

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 817, арк. 68; Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 167.

²⁰ Коротка хронологія революції 1905 року на Україні, стор. 30.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 1405, оп. 127, спр. 1962, арк. 11; ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 817, арк. 209, 211—213.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 18.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 2, спр. 125, арк. 2.

²⁴ Ю. А. Сорин. Попытка создания общерусского союза молодежи в 1905 г. — «Исторический архив», 1956. № 6, стор. 172—173.

²⁵ «Новая жизнь», № 3, 29 жовтня (11 листопада) 1905 р.

²⁶ «Новая жизнь» № 8, 9 (22) листопада 1905 р.

ний бувший офіцер, студент ветеринарного інституту Микола Пальчевський. Його помічником, сотником барикад, став студент Технологічного інституту більшовик Дмитро Бассалиго, який займався «організацією бойових дружин, роздачею зброї, охороною всіх революційних мітингів і зборів»²⁷. В університетських аудиторіях дружинники набиwali порохом патрони, чергували санітари із студентів-медиків і слухачок жіночих курсів²⁸.

Збройна боротьба народу проти військ і поліції по всій Росії показувала, що масовий політичний страйк впритул підійшов до повстання. «Барометр показує бурю!.. Повстання наближається, воно виростає на наших очах з всеросійського політичного страйку»²⁹, — писав В. І. Ленін.

14 жовтня, коли страйк був у повному розпалі, Центральне бюро «Союзу спілок» (найширшої організації буржуазної інтелігенції), а також установчий з'їзд кадетської партії, з метою примусити царизм до ліберальних реформ, заявили про свою підтримку страйку. Це привело до деякого розширення страйкової боротьби інтелігенції. Уміло спрямовуючи увесь опозиційний рух в русло загального натиску на царизм, більшовики не мали з цього приводу будь-яких ілюзій. І дійсно, верхи ліберально-буржуазної інтелігенції прагнули за краще сторгуватися з самодержавством, ніж роздавити його.

У розпал страйку в Харкові, Одесі виникли комітети громадської безпеки, в яких широко були представлені різні верстви інтелігенції. Через них представники ліберальної буржуазії разом з буржуазною інтелігенцією вели переговори про припинення збройної боротьби. В Харкові в той момент, коли робітники, студенти, представники демократичної інтелігенції готувались до барикадних боїв, комітет громадської безпеки з'явився у повному складі і, скориставшись угодницькою поведінкою меншовиків, переконав дружинників залишити барикади.

Подібне зрадлицтво приводило до поглиблення протиріч між інтелігенцією революційно-демократичною і ліберально-буржуазною. З особливою силою це виявилось в середині жовтня, коли в країні склалася деяка рівновага сил і царизм був «уже не в силі, — революція ще не в силі перемогти»³⁰. У цих умовах царський уряд зважився на маневр, смисл якого полягав в тому, щоб шляхом конституційних поступок розколоти сили революції, відірвати від боротьби хиткі елементи, повернути на свій бік ліберальну буржуазію і з її допомогою роздавити революцію. 17 жовтня був підписаний царський маніфест, який декларував основні принципи буржуазного конституціоналізму: недоторканість особи, свободу совісті, слова, зборів і спілок, скликання законодавчої Думи і право участі у виборах для всіх класів.

Оцінюючи маніфест як першу і величезну перемогу революції, В. І. Ленін писав, що ця перемога «далеко ще не вирішує долі всієї справи свободи... і революційному народові лишається розв'язати багато найсерйозніших бойових завдань, щоб довести революцію до дійсної і повної перемоги»³¹.

Одержавши від революції бажане, буржуазія України, а разом з нею і ліберально-буржуазна інтелігенція, відкрито переходили до єднання з царем, брали участь в організації банкетів з приводу ви-

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1906, спр. 25, ч. 70, арк. 54.

²⁸ В. Астахов, Ю. Кондуфор. Назв. праця, стор. 60.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 1, 3.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 5.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 24.

дання маніфесту, в складанні вітальних телеграм на ім'я царя. Професура Харківського університету, наприклад, вітала маніфест як «перший вісник дійсної свободи російського народу, акт високої важливості, який змінює самим істотним чином старий порядок і відкриває для нашої вітчизни світанок нового життя»³². В Одесі на багатотисячному мітингу професор Новоросійського університету Є. М. Щепкін говорив про «нову еру, що наступила», про те, що «час боротьби пройшов, тепер треба будувати нове щасливе життя на основі царського маніфесту»³³. Українська націоналістична інтелігенція закликала до «мирної» праці на основі провіщених 17 жовтня громадських свобод, лицемірно стверджуючи, що маніфест відкриває нову еру в історії українського народу³⁴.

Меншовики і інтелігенція, яка їм співчувала, критикуючи окремі положення маніфесту, вважали, що Росія вступила на шлях конституційного розвитку, закликали відмовитись від збройного повстання. Маніфест 17 жовтня дійсно викликав у перші дні конституційні ілюзії у значної частини демократично настроєної інтелігенції, яка, свідчив О. Г. Шліхтер, думала не про початок, а про кінець боротьби і бачила в маніфесті не маневр самодержавства, а його повну поразку»³⁵.

Крива «полівіння» інтелігенції після 17 жовтня швидко пішла вниз. Це значно ускладнювало роботу більшовиків по дальшому зближенню демократичної інтелігенції з робітничим класом. Більшовики викривали суть маніфесту, контрреволюційність ліберально-буржуазних верхів, розсіювали ілюзорні надії на свободу серед дрібнобуржуазних верств інтелігенції в пресі, на мітингах, зборах, закликали «не припиняти боротьбу ні на хвилину, розширювати і поглиблювати її, залучати все нові і нові сили»³⁶. 18 жовтня на мітингу трудящих Одеси біля міської Думи секретар Одеського комітету РСДРП С. І. Гусев і більшовик О. А. П'ятницький, роз'яснюючи справжній смисл маніфесту, закликали озброюватися для вирішальної сутички з царизмом. В той же день біля Думи проходили збори службовців міської управи. С. І. Гусев і О. А. П'ятницький звернулись до їх учасників з пропозицією допомогти озброїти робітників. Службовці заявили, що в них немає ні зброї, ні грошей для його закупки і що після маніфесту навряд чи є потреба озброювати робітників³⁷. Опорою більшовиків на подібних зборах були робітники. Один з них заявив: «Якщо ви, буржуї, задоволені цією даною свободою, то ми — ні і будемо добиватися демократичної республіки»³⁸.

У Києві на наступний день після оголошення маніфесту О. Г. Шліхтер на багатотисячному народному мітингу закликав до організації народної міліції, до захисту із зброєю в руках перших завоювань революції. В пресі більшовики висміювали поведінку поштово-телеграф-

³² Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, Харьков, 1955, стор. 177—178.

³³ Цит. по книзі Е. Д. Черменский. Буржуазия и царизм в первой русской революции, М., 1970, стор. 150.

³⁴ Див. П. М. Шморгун. Назв. праця, стор. 141.

³⁵ Див. О. Г. Шліхтер. Вибрані твори, стор. 197.

³⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 293.

³⁷ С. И. Гусев. Одесская парторганизация 1905 г. после «Потемкина». — 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. Сборник материалов и воспоминаний, кн. II, Одесса, 1926, стор. 49—50; Осип Пятницкий. Избранные воспоминания и статьи, М., 1969, стор. 86; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 124, арк. 20.

³⁸ ЦДА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 817, арк. 198.

них службовців, які дякували царя за маніфест в той час, як проголошені в ньому свободи не мали ніякого відношення до осіб, що перебували на державній службі. «Начальство своїми розпорядженнями учить вас, щоб ви стояли не лише за економічні, а й політичні вимоги. Вчиться бути громадянами! Вчиться не просити, а вимагати!» — писали більшовики³⁹.

На народних зборах в Г'орлівці більшовик-учитель А. С. Гречнев роз'яснював маніфест, як акт вимушений, а не добровільний з боку царського уряду і закликав до дальшої боротьби⁴⁰.

Значну роботу по роз'ясненню маніфесту проводили більшовики Харкова, Катеринослава, Олександрівська.

Великий удар інтелігенції наніс царизм чорносотенними погромами, репресіями і масовими звільненнями з роботи за участь у всеросійському жовтневому політичному страйку.

18—21 жовтня чорносотенні погроми були учинені в Одесі, Києві, Миколаєві, Херсоні, Єлісаветграді та інших містах. Разом з чорносотенцями в погромах проти інтелігенції брали участь і махаєвці. Більшовики викривали і таврували ганьбою погромну політику царизму, вживали заходів до організації практичного захисту інтелігенції, закликали усіх громадян допомагати робітникам створювати загони народної міліції для боротьби з погромниками⁴¹.

В Одесі революційне студентство виставило в залі для всенародного огляду набальзамовані і запаані в металевих трунах трупи п'яти студентів, які загинули від рук чорносотенців. Навколо стояли вінки з написами: «Полеглим в боротьбі за свободу!», «Прокляття самодержавству!». Більшовики виголошували промови, викриваючи всю брехливість царських обіцянок, доводячи свою правоту.

З критикою маніфесту і буржуазії, яка перейшла в табір реакції, виступила демократично настроєна художня інтелігенція України. Оцінюючи маніфест 17 жовтня і наступні події, М. М. Коцюбинський писав в листі від 18 листопада 1905 р. до поета М. Ф. Чернявського: «Нам дали уже стільки доказів «действительной неприкосновенности личности», колючи дітей штиками та рубаючи шаблями в день оголошення маніфесту, а потому у страшні дні контрреволюції (читай розбою), що арештування тепер зовсім невинних людей тільки ще краще ілюструють ту (...) «свободу». Й далі: «Посилаю Вам маніфест 17/X по-українськи. Та на якій би мові він не був, все ж це папірець, та й годі. Слова одні, а вчинки другі»⁴².

Сатирик В. Самійленко в творі «Новий лад» назвав маніфест «шматочком волі», «куценкою хартією», які залишаться на папері⁴³.

У Полтаві в дні підготовки чорносотеного погрому до робітничої дружини приєдналася група інтелігентів на чолі з В. Г. Короленком. Плутоячись в оцінці подій, сподіваючись, що конституційна монархія, проголошена в царському маніфесті, стане дійсністю, письменник безстрашно виконував свій громадський обов'язок: писав звернення до населення з вимогою не піддаватися на погромні заклики, виступав на мітингах, разом з керівниками полтавських робітників побував у Думі, закликаючи гласних відвернути погром. Зусиллями робітничої дру-

³⁹ «Киевское слово», 4 листопада 1905 р.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 111, арк. 100.

⁴¹ Див. Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 302.

⁴² Михайло Коцюбинський. Твори, т. III, К., 1965, стор. 304.

⁴³ Див. Володимир Самійленко. Твори, т. I, К., 1958, стор. 229.

жини погром в Полтаві було відвернено. Робітники міста організували охорону письменника, щоб захистити його від чорносотенців⁴⁴.

Разом з робітниками в дружинах самооборони під час чорносотенних погромів брала участь інтелігенція Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва⁴⁵. На екстреному засіданні членів київського педагогічного товариства педагог В. А. Чаговець в своєму виступі з приводу царського маніфесту і подій у Києві 18—21 жовтня говорив: «Ще потрібні сили для дальшої пролетарської боротьби, і нам треба згуртуватися, треба пильно слідкувати за своїми рядами, щоб і наша армія була стійкою, твердою і чесною». Збори ухвалили асигнувати 125 крб. в фонд допомоги «особам трудового класу»⁴⁶.

Героїчно поводити себе в ті дні загони самооборони в Одесі, особливо учні мореходного училища і грузинські студенти⁴⁷. Медичні працівники міста на мітингу 18 жовтня говорили: «Конституцію у царського уряду вирвали, цим задовольнитися не можна, в Росії повинна бути республіка!» Вчителі ходили по вулицях і збирали гроші на озброєння пролетаріату»⁴⁸. Для потерпілих від чорносотенних погромів студенти, прогресивна професура в 23 містах створили перев'язочні пункти, які одночасно були і продовольчими пунктами, і сховищами. Медична допомога подавалась і в клініках університету. Не дивлячись на саботаж реакційної професури, більшість лікарів на чолі з професором М. К. Лисенковим по кілька діб не залишали клінік. І коли М. К. Лисенков від нервоти захворів, багато людей побували у нього вдома, справлялись про здоров'я, дякуючи за працю⁴⁹.

Верхи ж ліберально буржуазної інтелігенції України навіть в ті погромні дні не змінювали тактики: як і досі надсилались до Петербурга делегації з проханнями; українське відділення академічної спілки, спілки інженерів, адвокатів скаржились, що місцева влада «ігнорує маніфест 17 жовтня, діє військами проти радіючого населення, на травляють чернь на інтелігенцію»⁵⁰.

Аналіз діяльності більшовиків України серед демократичної інтелігенції в жовтні 1905 р. свідчить про те, що чим більш складні завдання ставила революція перед більшовиками, тим більше уваги приділяли вони цьому питанню. Особливе значення надавалось ідейно-виховній роботі. Основною її формою була агітація і пропаганда. Якщо в період наростання революції переважала друківана агітація і пропаганда (листівки, прокламації, нелегальна преса), в дні найвищого підйому революції, особливо після маніфесту 17-го жовтня, важливе місце зайняла усна — виступи на мітингах, зборах, демонстраціях. Більшовицька агітація і пропаганда сприяла переходу інтелігенції від простого співчуття революційному рухові до свідомої участі в боротьбі під керівництвом пролетаріату.

Важливим фактором мобілізації інтелігенції на боротьбу була також організаторська робота більшовиків — залучення інтелігенції до подання медичної допомоги потерпілим учасникам страйків і демонстрацій, матеріальної допомоги революційним організаціям тощо.

⁴⁴ Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы, Харьков, 1957, стор. 21.

⁴⁵ Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине.— Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России, М., 1955, стор. 91.

⁴⁶ «Киевское слово», 4 листопада 1905 р.

⁴⁷ «Новая жизнь» № 4, 30 жовтня (12 листопада) 1905 р.; 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине, кн. II, стор. 51.

⁴⁸ ЦДА СРСР, ф. 1405, оп. 127, спр. 1965, арк. 16.

⁴⁹ Історія Одеського університету за 100 років, К., 1968, стор. 69.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 00, 1905, спр. 999, ч. 4, арк. 65; «Киевское слово», 2 листопада 1905 р.

Жовтневий страйк сприяв розширенню і зміцненню зв'язків більшовиків з масою інтелігенції.

Участь демократичної інтелігенції України у всеросійському жовтневому політичному страйку сприяла посиленню революційної кризи в країні, стала важливим фактором, який порушив нормальну роботу системи державного апарату, послабивши тим самим сили царизму у боротьбі з революційним народом.

В процесі підготовки і проведення жовтневого страйку все більше поглиблювалися протиріччя між буржуазно-ліберальними верхами і масою трудової інтелігенції. В жовтневі дні страйковий рух трудової інтелігенції піднявся на найвищий рівень. Якщо в січні-вересні, за нашими підрахунками, відбулось 13 самостійних страйків інтелігенції, яка працювала за наймом, то в жовтні — 10. Страйковий рух став кращою школою політичного виховання інтелігенції.

Все більш згуртованими і організованими ставали її ряди, звільняючись від тимчасових попутників, а досвід набутий в ті дні підводив до висновку, що повалити царизм можна лише шляхом збройного повстання пролетаріату при активній підтримці з боку всіх демократичних сил.

* * *

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ

Б. В. ПОПОВ

На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва КПРС приділяла і приділяє виключну увагу поліпшенню організації соціалістичного змагання. Значну роль відіграє соціалістичне змагання у визначенні загальних підсумків завершального року і в цілому дев'ятого п'ятирічного плану. В Постанові ЦК КПРС «Про соціалістичне змагання за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС» висунуто завдання «надати соціалістичному змагання на честь XXV з'їзду всенародного розмаху»¹. Партія закликає всіх трудящих звернути в передз'їздівському змаганні головну увагу на вишукування додаткових резервів для практичного розв'язання конкретних завдань, висунутих у Зверненні ЦК КПРС до партії, до радянського народу, у виступах товариша Л. І. Брежнева з питань економічної політики партії. Розв'язуючи складні проблеми становлення комуністичної суспільно-економічної формації, партія всебічно враховує і найповніше використовує закони соціалістичного змагання.

Наукове обґрунтування сутності змагання як об'єктивного суспільного явища належить основоположникам наукового комунізму. Вони розкрили природу змагання як необхідної властивості спільної, кооперованої праці. На цю принципову особливість колективної праці вказував Маркс: «уже самий громадський контакт викликає змагання і своєрідне піднесення життєвої енергії...»². Як проста, так і складна кооперація праці можливі лише при умові, що учасники трудового процесу діють в єдиному виробничому ритмі. Суть змагання полягає в тому, що воно, примушуючи індивідів «напружувати свою життєву

¹ «Радянська Україна», 22 серпня 1975 р.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 313.

енергію», призводить до того, що «індивідуальна праця набуває характеру середньої суспільної праці»³,— писав К. Маркс. Змагання членів кооперації виступає могутнім фактором соціального прогресу.

Отже, сфера змагальних відносин співпадає з сферою кооперованої праці. З цього методологічного положення виходить, що змагання — загальносоціологічна закономірність, об'єктивною передумовою якої є виникнення та розвиток суспільного виробництва.

Відповідно до двох головних історичних типів власності на засоби виробництва — приватної і суспільної — змагання проявляється в формі конкурентної боротьби або соціалістичного змагання. Глибоко суперечливий характер кооперації праці при капіталізмі повною мірою позначається на відносинах змагання. Складна кооперація праці в масштабах суспільства на базі капіталістичної власності на засоби виробництва хронічно уражена стихійністю і анархією виробництва. Приватна форма власності роз'єднує індивідів і соціальні організації, деформує змагання, спотворює його творчий характер, надає змаганням руйнівної спрямованості. В капіталістичному суспільстві конкуренція виступає як його об'єктивний закон.

Буржуазні ідеологи розглядають конкуренцію як вищий вираз свободи в господарській діяльності, найсприятливішу умову для виявлення ініціативи, винахідливості й відваги «героїчної індивідуальності» приватного підприємця.

Марксистсько-ленінська теорія розкрила закони конкуренції як зв'язчі для агентів капіталістичного виробництва і руйнівні для суспільства в цілому. Приведення окремих капіталів в умови конкуренції і анархії виробництва у часткову і нетривку відповідність до суспільно-необхідного рівня потреб відбувається шляхом величезного марнотратства суспільної праці, ресурсів й часу.

Справжнє змагання можливе лише в умовах комуністичної суспільно-економічної формації. Аналіз сутності соціалістичного змагання дано в працях В. І. Леніна, в яких він розкрив об'єктивну природу змагальних відносин, визначив їх місце й значення в соціалістичному будівництві, сформулював наукові принципи їх організації і перспективи розвитку. Теоретичні положення про соціалістичну сутність соціалістичного змагання, його форми й функції Володимир Ілліч обґрунтував в тісному зв'язку з розробкою економічної і соціальної політики Комуністичної партії і Радянської держави. Тому не випадково, що одну з найперших своїх післяжовтневих праць «Як організувати змагання?» він присвятив розкриттю величезної ролі змагання в побудові нового суспільства.

Соціалістичне змагання як могутня рушійна сила суспільного прогресу є ефективним методом підвищення продуктивності праці, удосконалення виробничих відносин, виховання трудящих, залучення їх до управління суспільним виробництвом. Соціалістичне змагання виступає як форма самодіяльності трудящих мас, метод самовиховання їх в дусі комуністичної ідеології і моралі.

Діалектичний зв'язок творчості і організованості, особистої, колективної ініціативи і суспільної дисципліни, самодіяльності мас і спрямовуючої, керівної діяльності Комуністичної партії є одним з найсуттєвіших моментів соціальної природи соціалістичного змагання.

В. І. Ленін розглядав соціалістичне змагання в органічному зв'язку з такими глибокими процесами, як дальший розвиток соціалістичної форми власності на засоби виробництва, подолання суттєвих

³ Там же, стор. 310.

відмінностей між особистими, колективними і суспільними інтересами трудящих, утвердження соціалістичної організації праці мільйонів радянських людей.

Ленінська теза про змагальні відносини як суттєві для соціалізму дозволяє зрозуміти соціалістичне суспільство як таке, що складається з сукупності економічно однотипних і разом з тим відносно самостійних соціальних суб'єктів (зокрема, господарських осередків), які в рамках економічної і організаційно-управлінської єдності здатні виявляти власну ініціативу і почин, перебувають в постійному русі і своїм динамізмом забезпечують суспільство невичерпними ресурсами життєдайності. Ленінська концепція соціалістичного змагання накреслює шляхи розв'язання проблеми соціальних суб'єктів соціалістичного суспільства — одну з найважливіших в марксистсько-ленінській теорії. Вона широко обговорюється нині в науковій літературі як проблема господарських і організаційно-управлінських форм поєднання інтересів особи, колектива і суспільства⁴.

В. І. Ленін розробив головні принципи організації соціалістичного змагання трудящих. Отримуючи свій дальший розвиток в теоретичній діяльності Комуністичної партії, ці принципи успішно здійснюються під її керівництвом в практиці соціалістичного і комуністичного будівництва. В рішеннях з'їздів КПРС, партійних документах проаналізовані і обгрунтовані принципи партійного керівництва змаганням у відповідності до вимог часу, вироблені заходи по забезпеченню всемірного розвитку й поширення соціально-політичних і трудових починів робітників, колгоспників, інтелігенції.

Керуючись настановами В. І. Леніна, Комуністична партія організувала масове змагання, надала йому всенародного характеру, постійно удосконалює його зміст, форми і методи у відповідності до масштабів і глибини здійснюваних перетворень. У доповіді «Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев охарактеризував соціалістичне змагання як «невичерпне джерело життєвої сили нашого суспільства»⁵.

Партія послідовно розвиває демократичні основи змагання, вимагає вмівло поєднувати методи централізованого управління трудовими колективами з ініціативними формами виробничої і соціальної активності трудящих, рішуче викорінювати з практики організації і управління змаганням елементи формалізму і бюрократизму.

Особливе значення для дальшого розвитку соціалістичного змагання, посилення його ролі в умовах розвинутого соціалізму і науково-технічної революції, дальшого розвитку і вдосконалення форм змагання має постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.)⁶. Перед партійними організаціями, господарськими органами, всім радянським народом Центральний Комітет висунув завдання більш ефективного і компетентного використання об'єктивних закономірностей соціалістичного змагання, дальшого поліпшення організації його в сфері матеріального виробництва.

⁴ І. Терезера. Соціалізм і змагання, К., 1973; И. И. Чангли. Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования, М., 1973; В. Г. Смольков. Социалистическое соревнование в условиях развитого социализма, М., 1974; М. В. Тараткевич. Человек и коллектив в системе управленческих отношений, Минск, 1974; В. К. Федянин. Социалистическое соревнование на современном этапе, М., 1974; Л. А. Бейлин. Экономические основы социалистического соревнования (вопросы теории), М., 1975.

⁵ Л. І. Брежнев. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 44.

⁶ Справочник партийного работника. Вып. 12. М., 1972, стор. 128—136.

Перед суспільними науками партія поставила завдання глибокого розкриття законів соціалістичного змагання, вироблення практичних рекомендацій щодо методів його організації. Дальше поглиблення наших знань про соціалістичне змагання потребує з'ясування місця цієї категорії в системі законів і категорій наукового комунізму.

Донедавна в літературі, насамперед популярній, мав місце такий підхід, коли розгляд соціалістичного змагання обмежувався лише аналізом категорій: праця, матеріальне виробництво, відносини між людьми в процесі праці тощо. Такий підхід до предмета дослідження має свої соціально-економічні та історичні підстави. Адже виробниче змагання — це найважливіша, а також історично перша форма масового соціалістичного змагання трудівників нашої країни. Проте фіксування уваги виключно на виробничому аспекті в змаганні дає неповне уявлення про сучасні форми соціалістичного змагання, джерела його розвитку, методи організації тощо. Об'єктивна тенденція розвитку трудових стосунків, охоплюють все ширше коло людських взаємин, набувають глибшого соціально-економічного, морального і соціально-психологічного змісту. Історія розвитку соціалістичного змагання в умовах розвинутого соціалізму, насамперед всенародного руху за комуністичне ставлення до праці свідчить, що ступені зрілості змагальних відносин органічно пов'язані з глибинними процесами розвитку соціалістичного суспільства.

Переростання соціалістичної праці в комуністичну відбувається об'єктивно в результаті дії ряду чинників. Вона розвивається в рамках єдиного інтернаціонального народногосподарського комплексу, в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини.

Розвинутому соціалізмові властивий всенародний характер руху за комуністичне ставлення до праці. Так, у 1971 р. в соціалістичному змаганні брали участь понад 71 млн. чол., більшість з них — в русі за комуністичне ставлення до праці, нині цей рух охоплює близько 51 млн. чол., або 55% учасників соціалістичного змагання, в тому числі понад 9,5 млн. чол. в Українській РСР. Понад 5,6 тис. підприємств, 280 тис. цехів і дільниць, 835 тис. бригад і понад 23 млн. робітників і службовців здобули високе звання колективів і ударників комуністичної праці⁷.

Комуністична партія глибоко вивчає цей складний процес, спрямовує його і керує ним. До організації соціалістичного змагання партія підходить конкретно-історично, зважаючи на особливості соціалістичного змагання, які обумовлені розвитком соціалістичного суспільства і вимагають поглибленого вивчення і врахування.

Як соціальна система соціалістичне суспільство складається з елементів: а) матеріальних результатів виробничої діяльності будівників соціалізму; б) соціалістичних суспільних відносин, що втілені в певних правових, організаційних, ідеологічних та інших формах; в) результатів духовної діяльності людей; г) живої праці членів соціалістичного суспільства.

Розглянемо кожний з зазначених елементів.

Результати трудових звершень будівників соціалізму і комунізму — це нинішня могутня матеріально-технічна база соціалістичного суспільства. В країні створено багатогалузеву індустрію і високо-

⁷ «Правда», 8 квітня 1971; «Коммунист», 1975, № 5, стор. 5; «Під прапором лєнінізму», 1975, № 14, стор. 6.

розвинене соціалістичне сільське господарство. Наше національне багатство (не рахуючи землі, лісу, корисних копалин) виражається числом 1 трильйон 500 млрд. крб. Основні виробничі фонди протягом останнього десятиріччя зросли у 2,3 раза і становлять 714 млрд. карбованців. На кожного працівника промисловості припадає близько 10 тис. крб. основних виробничих фондів⁸. В структурі матеріально-технічної бази розвиненого соціалізму неухильно підвищується економічне значення і питома вага нових типів машин, обладнання, апаратів і приладів, засобів механізації і автоматизації виробництва. Якщо в 1970 р. було запроваджено 423 тис. заходів по новій техніці, то в 1973 р.— 509 тис. За 1966—1970 рр. в промисловості засвоєно і розпочато серійний випуск 8,4 тис. найменувань нових видів продукції, а за 1971—1973 рр.— 10,7 тис. найменувань⁹.

Все відчутніше праця радянських людей підносить їх до тієї висоти науково-технічного озброєння трудового процесу, яка відповідає вимогам комуністичної праці, сприяє активному вияву їх соціальної ініціативи, розгортанню соціалістичного змагання.

Отже, комуністична праця є історичним явищем, підготовленим діяльністю всіх поколінь будівників нового суспільства. Ставиться до праці по-комуністичному — це благородний моральний обов'язок сучасників перед старшим поколінням, об'єктивний закон соціалізму. Науковий, висококваліфікований характер уречевленої в матеріально-технічній базі соціалізму праці робітників, колгоспників, трудової інтелігенції наближує сучасників до перемоги комуністичної праці.

Суттєвою особливістю соціалістичного суспільства є його соціально-економічна, політична, ідеологічна, організаційно-управлінська єдність. Виступаючи на XXIV з'їзді КПРС, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва. Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високих цілей будівництва комуністичного суспільства. Цю монолітну згуртованість багатонаціональний радянський народ демонструє своєю працею, своїм одностайним схваленням політики Комуністичної партії»¹⁰.

Єдність радянського суспільства в її діалектико-матеріалістичному розумінні — це цілісне багатство суспільних, регіональних, національних, колективних, індивідуальних проявів соціальної активності. Відносини соціалістичної єдності є відносинами між соціалістичними суб'єктами, втіленими у їх трудовій активності та творчій ініціативі і найбільш повно виражені у процесі соціалістичного змагання. Як категорія наукового комунізму соціалістичне змагання утворено шляхом такого теоретичного розчленування соціального цілого, коли на перший план виходять суб'єкти діяльності (ті, хто змагаються) і характер відносин, в які вони вступають (змагальні відносини). Дана категорія відображає позицію соціального суб'єкту стосовно інших суб'єктів соціалістичного суспільства, позицію, що характеризується словами друг-суперник.

В організаційно-управлінському плані соціалістичне суспільство існує у вигляді системи трудових колективів та інших більших або менших за масштабом структурних осередків. Однотипні за своєю соціально-економічною природою, соціалістичні колективи беруть без-

⁸ «Социалистический труд», 1975, № 2, стор. 3—4.

⁹ Народное хозяйство СССР в 1973 году, М., 1974, стор. 184—185.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

посередню участь в загальносоюзному поділі праці на основі єдиного народногосподарського комплексу. Разом з тим вони виконують специфічні виробничі функції, відрізняються один від одного умовами господарювання, професійними, кваліфікаційними, освітньо-культурними, демографічними та іншими характеристиками. Згідно з ленінськими принципами наукового управління соціалістичною економікою, державне підприємство, як окрема господарська ланка народного господарства, користується правом оперативної господарської самостійності в межах загальносоюзного централізованого планового управління.

Оскільки соціалістичні колективи і єдині і нетотожні, між ними об'єктивно виникають відносини соціалістичного змагання, трудового суперництва. Тут діють закони об'єктивної діалектики соціалістичного способу життя.

Нетотожність соціалістичних трудових колективів є виразом ступеня свідомого використання ними об'єктивних законів соціалізму. Більшість колективів нагромадила значний досвід соціалістичного господарювання. Факти найповнішого використання соціально-економічних переваг соціалізму, виражені в цілому ряді цінних починань передових колективів і новаторів виробництва, були схвалені ЦК КПРС і ЦК Компартії України. Своєю організаторською, масово-політичною роботою партія забезпечує єдність позитивних прикладів, загальний характер рівняння на передовиків.

Процес народження, поширення і засвоєння передового досвіду в соціалістичному змаганні проходить певні етапи, має циклічний характер. В змагальному циклі можна відзначити три якісно відмінні фази. Перша характеризується рівністю умов учасників змагання. Приблизно однаковий вихідний рівень виробничих параметрів трудівників, колективів, галузей народного господарства, які починають змагатися між собою, є обов'язковою умовою для виникнення змагальних відносин.

Друга фаза характеризується тим, що суб'єкти змагання добиваються різних, кращих або гірших результатів, порушуючи тим самим початкову позицію рівності. Виробничий успіх забезпечується насамперед більш свідомим і глибоким використанням об'єктивних законів соціалізму. На цій фазі виявляються також соціально-психологічні закономірності життєдіяльності людей: прагнення особисті першості, творче невдоволення досягнутим, бажання змагатися і перемагати. Тут соціалістичне змагання виступає порушником відносної рівноваги, що існувала серед учасників трудового суперництва.

Третя фаза — підбиття підсумків соціалістичного змагання, аналіз причин успіху одних і «поразки» інших. Партійні, профспілкові і комсомольські організації, господарські органи вивчають і узагальнюють набутий передовий досвід. Колективам і виробничникам, які в даному циклі змагання відстали, подають допомогу, їм надають можливість засвоїти досвід передовиків, мобілізувати невикористані резерви і подолати відставання. На цій фазі змагання відновлюється позиція рівності між його учасниками, але вже на вищому ступені загального розвитку. Закінчивши один цикл змагання, трудівники розпочинають другий.

Нові перспективи більш повної реалізації вимог заключної фази змагального циклу відкрилися в зв'язку з тим, що в нашій країні сформувався єдиний народногосподарський комплекс. В цих умовах посилилася роль всесоюзного соціалістичного змагання як ефективної форми перетворення місцевого передового досвіду в загальний здобуток всіх господарських осередків. Вироблена в розвинутому соціалі-

тичному суспільстві система економічних, науково-технічних, інформаційно-логічних та інших загальнодержавних заходів, спрямованих на оптимізацію руху науково-технічної і соціально-економічної інформації в галузях народного господарства і між галузями, покликана допомогти суб'єктам змагання.

Принципова особливість рухливої нетотожності суб'єктів соціалістичного змагання полягає в тому, що вона, відносно посилюючись на другій фазі змагання, долається або послаблюється на його третій фазі. Провідною в соціалістичному суспільстві є тенденція до подолання відмінностей між учасниками змагання.

Вирівнювальна об'єктивна тенденція соціалістичного змагання виступає однією з форм виразу глибинного процесу становлення соціальної однорідності суспільства. Озброєна революційною марксистсько-ленінською теорією, КПРС успішно виконує історичну програму корінних соціально-економічних перетворень радянського суспільства, зближення робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції, поступового переростання соціальної єдності розвинутого соціалізму в комуністичну соціальну однорідність.

Значну роль у подоланні ще існуючих видів соціально-економічної неоднорідності праці — праці фізичної і розумової, індустріальної і сільськогосподарської, кваліфікованої і некваліфікованої, управлінської і виконавської — відіграє всенародне соціалістичне змагання. Змагання по професіях, між виробничими колективами, районами, містами, областями, республіками суттєво інтенсифікують формування соціальної однорідності радянського суспільства. Представники професійних груп, які характеризуються порівняно нижчим рівнем механізації і автоматизації праці, спеціальної і загальноосвітньої підготовки, переходять під впливом змагальних відносин до груп, яким властиві більш високі професійні, культурно-освітні показники. Отже, в результаті змагання прискорюються процеси соціальних переміщень з одних соціальних груп до інших.

Перебіг соціально-економічного вирівнювання учасників соціалістичного змагання має, як зазначалося вище, діалектичний характер: він містить момент виникнення часткової і відносної нерівності суб'єктів змагання. Проте необхідно підкреслити, що соціалістична природа змагання обумовлює примат його об'єднувачої функції над диференціальною. Марксистом-ленінізмом доведено і практикою реального соціалізму підтверджено, що новому ладові не властиве тривале відставання певного сталого кола учасників змагання. Ті, хто відстав, отримують допомогу з боку соціалістичної держави, передовиків змагання. Соціалізм забезпечує спільне просування вперед всіх учасників змагання.

Суттєві сторони соціалістичного змагання розкривають зв'язки цього явища з результатами минулої духовної діяльності людей. Загальноосвітнє і спеціальне навчання учасників змагальних відносин Комуністична партія завжди розглядала як важливий компонент організації соціалістичного змагання. В трудовому суперництві перемагає той, хто глибше і повніше оволодів духовною спадщиною прогресивного людства.

В структурі соціального знання В. І. Ленін розрізняв теоретичне знання і власний практичний досвід трудящих мас. Головним джерелом підвищення теоретичного рівня населення є система всенародної освіти, яка склалася в радянському суспільстві. ЦК КПРС і Радянський уряд ухвалили ряд постанов, в яких накреслена широка програма розвитку освіти в СРСР на найближче десятиріччя; у липні 1973 р.

були прийняті основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту. Радянська система освіти, реально втілюючи демократизм соціалістичного способу життя, дає знання всім громадянам, на ділі здійснює принцип соціальної рівності.

Підвищення освітнього рівня приводить до збільшення продуктивності праці трудівника. За деякими підрахунками, ефект праці людини з середньою освітою в середньому на 108% перевищує результат діяльності людини, що не має такої освіти. Цінність результатів діяльності спеціаліста з вищою освітою загалом на 300% вища, ніж спеціаліста із середньою освітою¹¹.

Значний вплив на перебіг соціалістичного змагання здійснює практичний досвід трудівників. Він містить в собі ідеальні форми минулої практичної власної і чужої діяльності, помножені на теоретичні знання, інтерпретовані масовою свідомістю. К. Маркс писав: «...Тільки досвід комбінованого робітника відкриває і показує, де і як треба скономити, як найпростіше скористуватися вже зробленими відкриттями, які практичні труднощі доводиться переборювати, додержуючись вимог теорії...»¹². Досвід комбінованого робітника — це, за думкою Маркса, суспільна форма досвіду, яка утворилася, з одного боку, шляхом впровадження наукових відкриттів у виробництво і, з другого боку, шляхом поширення і узагальнення індивідуального і колективного виробничого досвіду.

Виходячи з того, що практичний досвід передових колективів і новаторів виробництва є величезною загальнонародною цінністю, Комуністична партія створила ефективну галузеву, міжгалузеву і державну систему його вивчення і поширення. Вона дозволяє своєчасно і правильно оцінювати трудові почини, народжувані в процесі всенародного соціалістичного змагання, провадити наукову класифікацію передового досвіду, визначаючи його як місцевий, галузевий або народногосподарський. Це система реального усунілення практичного досвіду соціалістичного змагання. Вона постійно удосконалюється з метою дальшого підвищення її ефективності.

На нинішньому етапі розвитку соціалістичного змагання видозмінюється форма засвоєння народногосподарським комплексом місцевої ініціативи. Ускладнення організаційно-управлінських відносин, ущільнення економічних зв'язків між соціалістичними осередками обумовлює необхідність включати в коло процесів, які заздалегідь плануються, також і творчу ініціативу трудящих. Напружений зустрічний план виробничого колективу — це нова форма управління соціалістичною економікою, а також новий вищий етап розвитку соціалістичного змагання. Коли соціалістичні зобов'язання трудового колективу органічно входять до планових завдань, утворюється міцний сплав централізованого науково обгрупованого управління і передового практичного досвіду соціалістичного колективу, кожного трудівника. Така форма соціалістичного змагання дозволяє реалізувати найглибші внутрішні резерви суб'єктів змагання, найкраще використовувати могутній економічний потенціал країни.

Розглянуті вище об'єктивні елементи суспільної структури утворюють предметні, соціальні і гносеологічні умови для виникнення відносин соціалістичного змагання; лише жива праця здатна перетворити ці сприятливі умови в об'єктивну реальність. Без робочих рук, людської діяльності взагалі всі багатства предметного світу, суспільні відносини, духовні цінності втрачають будь-який соціальний смисл.

¹¹ Г. Н. Волков. Человек и научно-техническая революция, М., 1972, стор. 32.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. I, стор. 108.

Розвинутий соціалізм характеризується тим, що значна частина суспільних відносин має організаційно оформлений, інституціоналізований характер. Організаційні форми суспільних відносин створюються і підтримуються певними соціальними суб'єктами. Так, господарський механізм соціалістичного суспільства (Рада Міністрів СРСР, Держплан, міністерства, виробничі об'єднання тощо) надає економічним відносинам певної організаційно-правової форми. Свідоме (отже, і організоване) використання об'єктивних суспільних законів є корінною історичною перевагою соціалізму.

Діалектичною протилежністю інституціоналізації є самоорганізація. Самоорганізація — це форма регулювання, коли соціальна система сама забезпечує свою упорядкованість, а імпульс розвитку системи виникає поза спеціалізованими, функціональними інститутами.

Соціалістичні організація і самоорганізація доповнюють і збагачують одна одну: те, що народилося як самодіяльний почин і практично довело свою життєвість, суспільну цінність, згодом набуває інституціоналізовані форми; з свого боку, вся система соціалістичних інститутів всемірно сприяє розв'язанню ініціативи «знизу», всіляко підтримує творчу самодіяльність трудящих, виховує в них громадсько-політичну зрілість і самодисципліну.

Як специфічний механізм групової і міжгрупової діяльності соціалістичне змагання є діалектичним процесом взаємодії і взаємоперетворень моментів організації і самоорганізації. Природа суб'єктів змагання обумовлює відносно переважання того чи іншого моменту: досить чітко простежується тенденція до посилення інституціоналізації в міру ускладнення суб'єктів змагання.

Одним з найважливіших суб'єктів соціалістичного змагання виступає особа трудівника. Суспільна сутність особи має змагальний характер. В трудовому суперництві людина соціалізується, розвиває свої індивідуальні здібності як форму існування суспільної активності, здобуває достоїнство і гідність повноправного члена колектива і суспільства. В соціалістичному колективі, прийнятому духом доброзичливої вимогливості і товариського суперництва, розвивається колективізм, народжується, за висловом Леніна, «...дисципліна товариського зв'язку...»¹³.

Соціалістичне змагання є динамічним процесом вимірювання людини людиною. Виробничник співставляє себе з членами трудового колективу. Не відстати від свого класу, суспільства, історичної епохи — така найглибша основа змагальних відносин індивідів.

В процесі змагального вимірювання зазнає позитивних змін і той, кого вимірюють, скажімо, молодий робітник, відносно слабкіший в професійному відношенні, недостатньо досвідчений, менш кваліфікований; і той, ким вимірюють, — робітник, який добре засвоїв колективний виробничий досвід, професійно підготовлений, визнаний майстер своєї справи. Такі ситуації трапляються, наприклад, у відносинах наставника з своїми учнями. Кадровий робітник свідомо йде назустріч прагненню учнів наблизитися до його кваліфікаційного рівня, охоче передає їм свій виробничий і життєвий досвід, власним прикладом і порадою виховує їх, прищеплює розуміння високої робітничої честі, готує своїх майбутніх достойних «суперників» в соціалістичному змаганні. До того як змагатися, і для того, щоб змагатися з робітничою молоддю, наставник старанно навчає своїх підопічних, цілеспрямовано доводить їх трудовий і моральний потенціал до рівня, відповідного

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 362.

кращим зразкам праці на підприємстві, а згодом і в даній галузі народного господарства.

У русі наставників, який поширюється в нашій країні, яскраво виявляється властива змагання за комуністичне ставлення до праці риса — оцінювати успіхи людини не тільки обсягом і якістю її трудового внеска, але також багатством її стосунків з товаришами, характером впливу на товаришів, морально-політичну атмосферу колектива. В наставництві здійснюється органічний синтез соціалістичного змагання, комуністичного виховання і самовиховання. На березневій (1975 р.) зустрічі членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України з групою наставників молоді республіки акцентувалася увага на трьох ключових завданнях наставництва: навчити молоду людину ефективно працювати, загартувати її в ідейному і класовому відношенні, зробити з неї активного учасника громадського життя.

Комуністична партія бачить в наставництві одне з могутніх джерел дальшого поглиблення соціалістичного змагання в трудових колективах. Нині в республіці працює понад 170 тис. наставників, і партійні організації дбають про те, щоб ряди вихователів молодого зміню неухильно зростали¹⁴.

Соціалістичне змагання передбачає наявність єдиної для всіх його учасників мети діяльності, спільної системи матеріальних, духовних, моральних цінностей. Змагатися — це значить спільно просуватися вперед, оцінюючи свої успіхи єдиними критеріями комуністичного ідеалу. Соціально-політичне і виховне значення соціалістичного змагання набагато зростає, коли змагальні відносини виходять за межі трудового колективу і підіймаються до республіканського, всесоюзного масштабу. Породжене об'єктивною єдністю членів розвинутого соціалістичного суспільства, змагання, в свою чергу, виступає могутнім чинником дальшого згуртування трудящих.

Всебічний розвиток творчої ініціативи трудящих, вищої форми соціалістичного змагання — руху за комуністичне ставлення до праці, невпинне удосконалення організації трудового суперництва, пошуки нових, ще дієвіших форм змагання — в цьому полягає внутрішній зміст підготовки до XXV з'їзду КПРС, яка широко проходить нині в усіх партійних організаціях, трудових колективах країни.

¹⁴ «Комуніст України», 1975, № 5, стор. 77.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ

Зростання ролі радянського робітничого класу в суспільно-політичному житті країни в роки комуністичного будівництва виявляється, зокрема, і в активній участі робітників у втіленні в життя ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. Наша партія, говорив Л. І. Брежнев, — «добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей»¹.

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 24.

На сучасному етапі історичного розвитку соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм набули якісно нових рис, основними з яких є братерське співробітництво і взаємодопомога між країнами соціалістичної співдружності, розвиток соціалістичної економічної інтеграції. Нездоланна сила ідей інтернаціоналізму полягає насамперед у тому, що вони не суперечать принципам патріотизму, а гармонійно поєднуються з ними.

Суть здійснюваного Комуністичною партією виховання трудящих у дусі соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму полягає у формуванні в них класового підходу до оцінок, явищ і подій суспільного життя. Це виховання спрямоване на те, щоб кожний член нашого суспільства якнайповніше відчував свою належність до великої соціалістичної співдружності і ясно усвідомлював свій інтернаціональний обов'язок.

Принципи пролетарського інтернаціоналізму вимагають, щоб кожна марксистська партія вносила свій вклад у спільну справу зміцнення міжнародного комуністичного руху. В цьому плані велику роль відіграють багатосторонні та двосторонні зустрічі й наради представників комуністичних і робітничих партій. Важливою формою інтернаціональних зв'язків між робітниками є їх участь у роботі з'їздів братніх партій. Так, на XXI з'їзд КПРС (1959 р.) були запрошені представники 70² марксистсько-ленінських партій, а на XXIV з'їзд КПРС (1971 р.) прибула 101 делегація комуністичних, національно-демократичних і лівих соціалістичних партій з 90 країн світу³. Із свого боку в досліджуваний період КПРС направляла делегації для участі у роботі з'їздів братніх партій. У складі цих делегацій було чимало робітників з Української РСР.

Серйозним фактором зміцнення інтернаціональних зв'язків між народами є політичне співробітництво соціалістичних держав. Важливе місце в цьому процесі належить КПРС, робітничому класові нашої країни, які своєю інтернаціоналістською політикою, практичною організуючою діяльністю ефективно впливають на розвиток і вдосконалення міждержавних відносин нового, соціалістичного типу.

Велике значення для інтернаціонального виховання трудящих соціалістичних країн мав у цей час обмін делегаціями ветеранів робітничого і комуністичного руху. У травні 1961 р., наприклад, Київ відвідала велика група ветеранів Комуністичної партії Чехословаччини⁴. На Україну приїздили найстаріші діячі й інших братніх партій.

Дедалі розширювалися зв'язки і співробітництво УРСР із зарубіжними країнами по державній лінії. Однією з найдійовіших форм, у яких в 1959—1970 рр. здійснювалися ці зв'язки, була участь депутатів Верховної Ради СРСР від України в роботі національної Парламентської групи СРСР та її керівних органів. Так, у 1959 р. до Комітету Парламентської групи входили два робітники з виробництва, а за станом на 31 грудня 1968 р. членами Парламентської групи СРСР були всі 1517 депутатів Верховної Ради СРСР сьомого скликання, зокрема, 404 робітники, у тому числі 42 робітники від Української РСР⁵.

² Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января — 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет, т. 1, М., 1959, стор. 4.

³ XXIV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 30 марта — 9 апреля 1971 года. Стенографический отчет, т. 1, М., 1972, стор. 6.

⁴ «Радянська Україна», 24 травня 1961 р.

⁵ Бюллетень Парламентской группы СССР Международного союза, 1969, № 6, стор. 9; № 26, стор. 9; Засідання Верховної Ради СРСР, сьоме скликання, перша сесія, К., 1962, стор. 179—269.

Поїздки робітників — депутатів Верховної Ради СРСР від нашої республіки у складі парламентських делегацій Радянського Союзу до зарубіжних держав на міжнародні зустрічі парламентаріїв сприяли зміцненню інтернаціональних зв'язків та піднесенню міжнародного авторитету нашої Вітчизни. Так, М. Є. Мирошниченко — токар Харківського заводу транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева — у складі депутатів Верховної Ради СРСР побував у Токіо. Там, під час прийому, між ним і японським імператором відбулася розмова. І як же був здивований імператор, коли дізнався, що таку змістовну, інтелектуальну бесіду вів з ним робітник. Токар-універсал з ХТЗ Ф. Д. Касьяненко у складі Парламентської групи відвідав канадські міста. У Ванкувері він зустрівся з колегою по професії канадським українцем Н. П. Фарикою і розповів йому про свою роботу. Старий токар був дуже вражений, почувши, що в Радянському Союзі кожен робітник має змогу безплатно користуватися найновішим обладнанням, забезпечений постійною роботою. Отже, депутати найвищого органу влади пропагували радянський спосіб життя, який дає робочій людині право на освіту, працю і відпочинок, гарантує забезпечену старість⁶.

Зміцненню інтернаціональних зв'язків сприяють і візити до Радянського Союзу, в тому числі й до Української РСР, партійно-урядових та парламентських делегацій з братніх соціалістичних країн. Так, у січні 1970 р. в Радянському Союзі на запрошення Верховної Ради СРСР перебувала делегація Федеральних Зборів ЧССР, яка відвідала й Україну. Чехословацькі парламентарії були тепло і сердечно прийняті на одному з передових підприємств столиці України — заводі «Червоний екскаватор», продукція якого добре відома в Чехословаччині. «Ми щиро раді,— сказав у своєму виступі на мітингу радянсько-чехословацької дружби в заводському Палаці культури керівник бригади слюсарів-складальників А. А. Черниш,— що делегація Федеральних Зборів ЧССР відвідала наш орденоносний завод... Виготовляючи машини для ЧССР, ми не тільки вкладаємо в них майстерність і вміння, а й тепло своїх сердець, братні почуття до словацького і чеського народів»⁷. Загалом з 1955 до 1969 р. з офіційними візитами нашу країну відвідало 115 парламентських делегацій. За цей же час делегації Верховної Ради СРСР виїжджали за кордон 77 разів⁸.

Помітний вклад у здійснення всебічних зв'язків із зарубіжними державами вносить, зокрема, постійна Комісія у закордонних справах Верховної Ради Української РСР, створена на четвертій сесії Верховної Ради УРСР шостого скликання. Членом цієї комісії був і бригадир налашників Харківського механічного заводу В. П. Андрієвський. У 1966 р., наприклад, комісія рекомендувала міністерствам закордонних справ, культури, освіти, вищої та середньої спеціальної освіти, державним комітетам Ради Міністрів УРСР по радіомовленню й телебаченню, пресі, кінематографії, Президії АН УРСР, Укрпрофраді та деяким іншим органам розробити заходи, спрямовані на дальшу активізацію участі УРСР в роботі ЮНЕСКО⁹.

Важливою формою зміцнення інтернаціональних зв'язків між трудящими всіх країн є економічне, зокрема науково-технічне співробітництво і обмін передовим досвідом у галузі промисловості. Українська РСР вносить значний внесок у справу науково-технічного співробітництва Радянського Союзу із зарубіжними країнами. Ознайомлюючись

⁶ Мир глазами рабочего, Харьков, 1973, стор. 17, 141—142.

⁷ «Робітнича газета», 23 січня 1970 р.

⁸ В. Л. Шевцов. Межпарламентский союз, М., 1969, стор. 114.

⁹ А. Юркевич. Зовнішньополітична діяльність Верховної Ради Української РСР, К., 1970, стор. 42, 45—46.

з високорозвинутою виробничо-технічною базою і використовуючи досвід робітників республіки, спеціалісти різних галузей промисловості з багатьох зарубіжних країн оволодівали найновішими технологічними процесами. Крім того, робітники республіки вніжджали за кордон для подання допомоги у будівництві багатьох об'єктів, а також для ознайомлення з передовим досвідом у народному господарстві зарубіжних країн. У 1962 р., наприклад, 778 спеціалістів з Радянської України їздили в 25 країн світу, а в 1963 р. для участі у будівництві різних промислових підприємств у зарубіжні країни було направлено 1100 спеціалістів¹⁰.

Постійну допомогу у будівництві Бхілайського металургійного комбінату подавали індійським друзям металурги заводу «Азовсталь». Так, у 1961 р. старший креперовщик «Азовстали» В. Стефанов організував на комбінаті креперовку прокатного виробництва. Роботу 42 спеціалістів заводу високо оцінило керівництво комбінату¹¹.

У 1965 р. донецькі гірники шахти 5-біс тресту «Петровськвугілля» підтримували регулярні зв'язки із шахтарями Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Про те, що ці зв'язки не обмежувалися діловим листуванням, свідчить хоча б те, що радянський спеціаліст І. Шпигодський допомагав польським друзям із шахти «Весела» опановувати перший вузькозахватний комплекс, а машиніст вугільного комбайна М. Коцюбин встановлював у вугільних вибоях Болгарії радянське устаткування¹². Подібних прикладів було чимало.

Дружба між криворізькими гірниками і шахтарями Мансфельда (НДР) витримала суворі випробування і є яскравим прикладом соціалістичного інтернаціоналізму. Криворіжці і мансфельдці часто відвідують одні одних, укладають договори на соціалістичне змагання, листуються, діляться виробничим досвідом. Міцними узами дружби зв'язані молоді гірники Криворізького рудника ім. С. М. Кірова та Мансфельдського комбінату ім. Вільгельма Піка, бригада бурильників колективу комуністичної праці 8-ї ділянки цього ж рудника і бригада В. Карнелля із шахти «Нідерреблінген» та ін. «Від німецьких друзів ми не приховували ніяких виробничих секретів, а вони охоче розповідали про свій досвід»,— говорив бригадир бурильників рудника ім. С. М. Кірова М. Голубенко¹³.

Влітку 1970 р. на Криворізькому металургійному заводі ім. Леніна зібралися металурги з 25 заводів Радянського Союзу, а також представники цієї професії з Болгарії, Румунії, Угорщини. Спеціалісти оглянули підприємство, ознайомилися з кращими методами виплавки сталі. Передовий сталевар заводу В. Остапенко разом з іншими досвідченими мартенівцями варив «плавку дружби»¹⁴. Спільні «плавки дружби» між українськими та угорськими сталеварами стали вже традиційними¹⁵.

Робітники України не раз виступали ініціаторами патріотичних починань, які сприяли підвищенню продуктивності праці. Ці починання часто підхоплювали й робітники інших соціалістичних країн. Так, конференція новаторів, активістів, раціоналізаторів і винахідників гірничих підприємств «Вісмут» (НДР) у 1958 р. прийняла рішення поширити на всі шахти почин краснодонського шахтаря М. Я. Мамає, а

¹⁰ І. К а з а н е ц. Вклад України.— «Внешняя торговля», 1964. № 1, стор. 7.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 3561, арк. 5.

¹² Центральний архів ВЦРПС (далі—ЦА ВЦРПС), ф. 1, оп. 39, спр. 276, арк. 55—56.

¹³ На магістралях дружби і братерства, К., 1974, стор. 121.

¹⁴ «Радянська Україна», 11 серпня 1970 р.

¹⁵ Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945—1970 рр.), К., 1972, стор. 210.

конференція по обміну досвідом організації соціалістичного змагання, скликана Об'єднанням вільних німецьких профспілок, звернулася до знатного шахтаря з листом, у якому писала: «Ми приділили, дорогий товаришу Мамай, особливу увагу твоїй ініціативі». Далі в листі зазначалося, що виробничі досягнення послідовників донецького новатора «сприяють перемозі соціалізму в мирному змаганні з капіталізмом»¹⁶. Метод М. Мамаєва став у пригоді її болгарським шахтарям¹⁷.

Тісне співробітництво встановилося між шахтарями Львівсько-Волинського вугільного басейну та їх колегами з Угорської Народної Республіки. Так, у вересні 1967 р. угоду на соціалістичне змагання уклали бригади знатних шахтарів тресту «Червоноградвугілля» А. І. Акімова і М. В. Лобайчука з бригадами Ш. Сіладі із шахти «Кошут» та К. Шуллера із шахти «Бета»¹⁸.

Широкі міжнародні зв'язки мав у досліджуваній період завод «Запоріжсталь». Справжнім університетом стало це підприємство для в'єтнамських металургів. Тривалий час навчався тут молодий робітник з В'єтнаму Чан В'єт Хунт. Повернувшись на батьківщину, він надіслав своїм друзям з бригади сталеварів Героя Соціалістичної Праці І. Каєли листа, в якому повідомляв, що завод, де йому випало працювати, розбитий американськими бомбами. «Але ми відбудуємо його,— писав Чан В'єт Хунт,— так само, як Ви відбудували свій після тяжкої війни з фашизмом. Я часто згадую Запоріжжя, Вас, дорогі радянські друзі, і ті щасливі дні, коли ми плавили метал миру». За роки восьмої п'ятирічки понад сто металургів із «Запоріжсталі» побували на підприємствах країн Європи, Азії і Африки, де подавали кваліфіковану технічну допомогу. З вдячністю згадували радянських спеціалістів на металургійних комбінатах у Хелуані (АРЄ), Бхілаї і Бокаро (Індія), Ісфагані (Іран). У будівництві та освоєнні проектних потужностей усіх цих підприємств активну участь брали радянські металурги, у тому числі й запоріжсталівці¹⁹.

Значно активізувалися інтернаціональні зв'язки робітничого класу нашої республіки в період підготовки і святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Ініціаторами соціалістичного змагання за виконання виробничих зобов'язань, узятих на честь цієї знаменної дати, виступили колективи підприємств, що носять ім'я Леніна. Починання радянських робітників підхопили трудящі й інших країн соціалістичної співдружності. Так, у Польській Народній Республіці піонерами змагання стали робітники металургійного комбінату Нова Гута ім. В. І. Леніна. Укладали договори на змагання і передові підприємства поріднених міст. Зокрема, колектив Херсонського комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського, який змагався з колективом Шуменського заводу самохідних шасі (Болгарія), надіслав своїм побратимам перехідний Червоний прапор. У свою чергу болгарські робітники передали херсонцям барельєф В. І. Леніна для вручення його переможцям у змаганні.

Робітники Ровенського заводу високовольтної апаратури достроково виконали замовлення болгарських підприємств, що дало змогу друзям у НРБ успішно виконати соціалістичні зобов'язання на честь Ленінського ювілею²⁰.

¹⁶ «Мастер угля», 1959, № 12, стор. 16.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «Львівська правда», 5 квітня, 12 вересня 1967 р.

¹⁹ «Запоріжсталь». История фабрик и заводов, Днепропетровск, 1973, стор. 236—237.

²⁰ На магістралях дружби і братерства, стор. 80.

Особливо широко зміцнення інтернаціональних зв'язків між робітниками Української РСР та зарубіжних країн відбувається по лінії профспілок. Значну роль у цій справі відіграють робітничі профспілкові збори, присвячені найважливішим подіям міжнародного життя. Так, на багатолюдних мітингах протесту проти агресії США щодо Республіки Куба у квітні 1961 р. трудящі нашої країни таврували ганьбою агресорів і висловлювали свою солідарність з героїчним кубинським народом. Наприклад, на зборах робітників Львівського заводу автотранспорту було прийнято текст телеграми, надісланої революційному уряду Куби. У ній, зокрема, говорилося: «Ви не самотні. Ми, радянські люди, разом з вами!» Крім того, робітники вирішили достроково виконати замовлення братньої Куби.

27 жовтня 1962 р. у зв'язку із загостренням становища на Кубі відбувся мітинг машинобудівників Харкова, на якому були присутні 2 тис. робітників²¹. Харківські машинобудівники звернулися до трудящих машинобудівної промисловості Англії, Франції, Західної Німеччини, Італії, Японії та інших капіталістичних країн із закликом піднести свій голос проти провокацій американської воячини, на захист героїчної Куби, за збереження миру у всьому світі.

У 1965 р. на знак протесту проти агресії США у В'єтнамі та солідарності з мужнім народом цієї країни по всій республіці пройшли збори і мітинги. Так, 4 грудня 1965 р. на багатотисячному мітингу, який відбувся у київському Палаці спорту, майстер заводу «Укркабель» М. І. Кияниця сказав: «Робітники столиці Радянської України — містгероя Києва доручили мені висловити почуття класової солідарності з братнім народом В'єтнаму!» Учасники мітингу прийняли резолюцію, в якій засуджувалися агресивні дії американських імперіалістів. Подібні резолюції були прийняті на Запорізькому інструментальному, Дніпровському механічному заводах та на багатьох інших підприємствах. «Рвкі геть від В'єтнаму!» — такою була одностайна вимога робітничого класу України²².

Радянські профспілки солідарні з боротьбою робітничого класу капіталістичних країн проти монополій, за підвищення свого життєвого рівня та поліпшення умов праці. Так, Донецька облпрофрада неодноразово подавала моральну підтримку і матеріальну допомогу профспілкам Японії, Франції, Італії та інших країн. Зокрема, під час страйку в Деказвілі (Франція) у 1965 р., коли дві тисячі французьких шахтарів протягом двох місяців залишалися під землею на знак протесту проти рішення уряду закрити шахти цього вугільного басейну і цим самим позбавити сім'ї гірників засобів до існування, шахтарські колективи Донеччини направили братам по класу 17 телеграм солідарності і подали їм матеріальну допомогу.

Духом інтернаціональної солідарності була пройнята телеграма шахтарів Донбасу у зв'язку з трагічною загибеллю японських шахтарів на шахті Мікава в Японії.

Протягом досліджуваного періоду керівні профспілкові органи постійно дбали про розширення безпосередніх контактів між радянськими та іноземними робітниками. Лише по лінії профспілки працівників вугільної промисловості у 1961—1963 рр. Донецьку область відвідало 19 іноземних делегацій (115 чол.) з Болгарії, Румунії, Чехословаччини, Австрії, Англії, Іспанії, Норвегії, Франції, Японії²³. Загалом

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 3258, арк. 1—3, 21.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 3258, арк. 21; спр. 4456, арк. 6; спр. 4756, арк. 12.

²³ ЦА ВЦРПС, ф. 1, оп. 38, спр. 1321, арк. 51—52.

в Українській РСР по лінії профспілок у 1959—1961 рр. було прийнято 320 зарубіжних профспілкових делегацій більш як з 50 країн²⁴. Зростала кількість робітників у складі радянських груп, що їздили за кордон. Якщо в 1959 р. по Україні вона становила 7%, то в 1961 р.— 13,2%. Значно вищим робітничий прошарок був серед делегацій Української республіканської Ради профспілок. У 1961 р., наприклад, нею за кордон було направлено 7649 чол., або на 800 чол. більше, ніж у попередньому році, причому із загальної кількості туристів робітники становили 1543 чол. (20,2%), проти 1232 чол. (17,9%) у 1960 р. Особливо значним був робітничий прошарок серед туристів з Донецької (25,4%) та Ворошиловградської (22,6%) областей²⁵.

Процес зростання питомої ваги робітників серед туристів, що виїжджали за кордон по лінії профспілок, тривав і в наступні роки. Показовим щодо цього є якісний склад делегацій, які відбували за кордон у 1965 р. (днів. табл.)²⁶.

Склад делегацій за партійністю і родом занять	За путівками %	Шляхом взаємообміну %
Чл. КПРС	44,2	49
Чл. ВЛКСМ	15	37,5
Робітники	21	61,4
ІТР з виробництва	27,0	13,2

Великої інтенсивності обмін делегаціями між профспілками Радянської України і зарубіжних країн набув наприкінці досліджуваного періоду. Протягом 1968—1970 рр. республіку відвідало понад 500 профспілкових, робітничих і спортивних делегацій. У свою чергу, близько 2 тис. профспілкових працівників і активістів з України виїжджали за кордон²⁷.

Чималу роль у встановленні дружніх контактів між трудящими Української РСР і зарубіжних країн відіграє Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ). Зокрема, обмін досвідом господарського і культурного будівництва, партійно-організаційної і масово-політичної роботи здійснюють із своїми зарубіжними колегами робітники сотень фабрик і заводів, шахт і рудників — колективних членів Українських відділень товариств радянсько-болгарської, радянсько-угорської, радянсько-польської, радянсько-румунської, радянсько-чехословацької дружби та Українського відділення Радянського товариства дружби з НДР. Лише з 1958 до 1965 р. УТДКЗ сприяло встановленню ділових контактів між 1630 підприємствами і організаціями УРСР і зарубіжних соціалістичних країн²⁸. Погодженість дій, тісне співробітництво робітничого класу країн соціалістичної співдружності у всіх сферах суспільно-політичного життя сприяють розв'язанню корінних завдань соціалістичного та комуністичного будівництва, посиленню позицій соціалізму на міжнародній арені.

Зміцненню інтернаціональних зв'язків між трудящими всіх країн сприяє боротьба за мир і безпеку народів. У перших лавах багатомільйонної армії борців за мир ідуть радянські робітники. Великий і благородний справі — збереженню миру на землі — багато сил і енергії від-

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 2930, арк. 38—39.

²⁵ Там же, спр. 3142, арк. 99; спр. 3151, арк. 1—2, 8.

²⁶ Там же, спр. 4735, арк. 28—29.

²⁷ XI з'їзд профспілок України, 9—11 березня 1972 р. Стенографічний звіт, К., 1973, стор. 43.

²⁸ М. В. З а м е н с к а я. Дружба миллионов, К., 1974, стор. 68.

давали на різних етапах досліджуваного періоду путилівський робітник, член Всесвітньої Ради Миру К. В. Говорушин, сталевар Донецького металургійного заводу, член Радянського комітету захисту миру В. Д. Перебийніс, сталевар Київського заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького, заступник голови Українського республіканського комітету захисту миру (УКЗМ) М. Г. Галенко. У 1967 р. серед 112 членів УКЗМ були зубофрезерувальник донецького заводу ім. 15-річчя ВЛКСМ О. О. Бодриков, бригадир робітників очисного вибою шахтоуправління № 54 м. Антрацит І. В. В'юнник, електрозварювальник Чорноморського судноремонтного заводу м. Миколаєва Б. К. Долинський та інші — загалом десять представників робітничого класу²⁹.

Палку підтримку серед трудящих республіки дістав патріотичний рух за створення при Радянському комітеті захисту миру громадського Фонду миру (засновано 27 квітня 1961 р.). У 1969 р. УКЗМ створив республіканську, обласні та ряд районних комісії сприяння Фондові миру. Того ж року населення УРСР передало в його рахунок понад 2,5 млн. крб., а 500 виробничих колективів Одеської області протягом першого півріччя 1970 р. — 150 тис. крб.³⁰. Дедалі більшого розмаху набував рух за подання матеріальної допомоги героїчному В'єтнамові. Великі суми на користь в'єтнамських патріотів внесли шахтарі Донбасу, гірники Криворізького залізорудного басейну, робітники і службовці Конотопського паровозоремонтного заводу, Слов'янської фабрики олівців та багатьох інших підприємств³¹. Колектив шахти ім. Орджонікідзе з м. Макіївки Донецької області провів недільник, а зароблені гроші — 1649 крб. 60 коп. — відрахував у Фонд миру³². Машиністи локомотивного депо станції Чоп І. Кунцевич, О. Русов, І. Сідей, Г. Яценко переслали Фондові квартальну премію за заощажену електроенергію³³.

У 1969 р. почесні грамоти та пам'ятні медалі правління Радянського Фонду миру були вручені Львівському заводу кінескопів, Дарницькому шовковому комбінату та Донецькій шахті № 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля»³⁴.

Отже, міжнародне співробітництво — специфічна сфера вияву суспільно-політичної активності робітничого класу. Під керівництвом Комуністичної партії робітники Радянської України через Парламентську групу Верховної Ради СРСР, пофспілки, Український комітет захисту миру, Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та інші громадські організації роблять усе можливе для зміцнення дружби і співробітництва між країнами всього світу, чим вносять вагомий внесок у справу зміцнення інтернаціональної єдності трудящих.

Л. І. Брежнев 14 червня 1974 р. у промові перед виборцями Бауманського виборчого округу Москви наголошував, що постійною турботою партії і далі буде «налагодження контактів з громадськістю інших країн, розвиток зв'язків по парламентській, профспілковій та інших лініях, всемірне розширення фронту поборників миру»³⁵.

²⁹ Поточний архів УКЗМ. Склад Українського республіканського комітету захисту миру за 1967 рік, стор. 1—10. (Підраховано автором).

³⁰ «Век XX и мир», 1970, № 10, стор. 31.

³¹ «Робітнича газета», 20 жовтня 1968 р.

³² «Век XX и мир», 1970, № 3, стор. 29; № 7, стор. 41.

³³ М. Войнич. Фонд миру, К., 1971, стор. 23.

³⁴ «Радянська Україна», 31 липня 1968 р.

³⁵ Л. І. Брежнев. Все для блага народу, в ім'я радянської людини, К., 1974, стор. 26.

Своєю діяльністю, спрямованою на розвиток дружби і співробітництва з трудящими зарубіжних країн соціалістичної співдружності, солідарністю з боротьбою братів по класу в країнах капіталу, великим вкладом у справу миру, демократії і соціального прогресу робітничий клас Радянського Союзу завоював любов і повагу людей праці в усьому світі.

РОЛЬ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ У ПОШИРЕННІ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Р. К. БУТЕНКО

Важливим етапом на шляху будівництва комуністичного суспільства були роки восьмої п'ятирічки, головне завдання якої полягало в тому, *«щоб на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб всіх радянських людей»*¹.

Успішне розв'язання цих завдань вимагало прискорених темпів розвитку сільського господарства.

XXIII з'їзд (1966 р.) КПРС визначив основні напрями і практичні завдання в галузі сільського господарства, вироблені березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС. Ці завдання полягали у створенні і вдосконаленні системи економічних відносин і умов, які б забезпечували матеріальну зацікавленість працівників сільського господарства у підвищенні виробництва, дальшому економічному зміцненні колгоспів і радгоспів; переведення сільського господарства на сучасну індустріальну базу, рішучому прискоренню науково-технічного прогресу в цій сфері економіки, вдосконаленню форм організації виробництва, поліпшенню управління сільським господарством².

Одним з ефективних заходів діяльності партійних організацій по дальшому піднесенню сільського господарства є узагальнення і поширення передового досвіду. Важливу роль у цій справі відіграє партійно-радянська преса. В первісному варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін, визначаючи завдання преси у пропаганді передового досвіду, вказував, що, по-перше, необхідно забезпечити гласність змагання: постійно знайомити читачів з тим, як воно розгортається, які дає наслідки; на живих конкретних прикладах показати успіхи робітників і селян. По-друге, забезпечити порівняння результатів руху до соціалізму, відмічати передових людей, передові виробничі колективи, а також викривати недоліки і підтягувати відсталіх. І, нарешті, забезпечити можливість практичного повторення передового досвіду. Відшукувати нове, активно підтримувати його, узагальнювати і поширювати передовий досвід, робити його досягнен-

¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 38—39.

² Див. Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 421—422, 427.

ням всього народу. «Нам треба,— підкреслював Володимир Ілліч,— саме тепер подбати про те, щоб маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах, в окремих сільських громадах,— щоб цей досвід став здобутком мас»³.

Завдання працівників преси в роки восьмої п'ятирічки були визначені XXIII з'їздом КПРС. Конкретизуючи їх, другий Всесоюзний з'їзд журналістів відмітив, що «Високий обов'язок радянських журналістів — уміло і широко пропагувати рішення XXIII з'їзду КПРС, конкретно, по-діловому, з глибоким проникненням в суть фактів і явищ висвітлювати проблеми економіки, питання науково-технічного прогресу і культури, надихать людей прикладами передового досвіду, підтримувати ініціативу мас»⁴.

Значну увагу в досліджуваній період партія приділяла зростанню ролі місцевої преси, зокрема, районної. Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII з'їзду партії районні газети домоглися певних успіхів по мобілізації трудящих на розв'язання народногосподарських завдань.

У вересні 1968 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про підвищення ролі районних газет у комуністичному вихованні трудящих». У ній відзначалися успіхи районних газет, вказувалися недоліки і заходи по дальшому удосконаленню їх роботи. Центральний Комітет зобов'язав ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, міськкоми і райкоми партії «поліпшити керівництво районними газетами, підвищити їх ідейний рівень і організаторську роль у боротьбі за втілення в життя рішень партії та уряду по комуністичному вихованню трудящих, мобілізації їх на дострокове виконання завдань п'ятирічного плану і гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»⁵.

Свідченням турботи партії про зростання ролі преси є збільшення її видань. Так, разовий тираж газет і журналів на Україні за роки восьмої п'ятирічки зріс в 1,7 раза і досяг 30 млн. примірників, а місцевих газет (крім колгоспних) зріс з 6633 тис. примірників до 10 924 тис.⁶

У роки восьмої п'ятирічки місцева преса провела велику роботу по роз'ясненню трудящим завдань, поставлених партією перед сільським господарством країни в цілому і, зокрема, кожною областю, районом, колгоспом, радгоспом, окремими колективами. Вона широко пропагувала різноманітні форми партійної роботи по впровадженню досягнень науки і передового досвіду в сільське господарство (екскурсії, наради передовиків сільського господарства, лекційна пропаганда та ін.). Широко публікувалися матеріали під рубриками «Заочна школа передового досвіду», «Зробіть у себе так» та інші, організували заочні лекторії, сторінки-плакати, бесіди за «круглим столом», клуби ділових зустрічей, розповідали про діяльність партійних організацій, передовий досвід сільськогосподарського виробництва колгоспів та радгоспів.

У досліджуваній період в рішеннях партії по сільському господарству велика увага приділялася питанням поліпшення економічної роботи в колгоспах і радгоспах (удосконалення організації та оплати

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 141.

⁴ «Правда», 29 вересня 1966 р.

⁵ Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів, К., 1974, стор. 394.

⁶ Див. Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 52; Преса Української РСР, Харків, 1967, стор. 116—117; Газетный мир. Краткая справочная книга, М., 1971, стор. 99.

праці, зниження собівартості продукції, підвищення рентабельності всіх галузей колгоспного і радгоспного виробництва).

Правильно вести господарство можна лише на основі точного господарського розрахунку. Новим і складним було питання запровадження госпрозрахунку в колгоспах. Центральні та республіканські газети «Радянська Україна», «Правда України», «Сільські вісті» подавали значну допомогу партійним організаціям у запровадженні передових методів господарювання. На їх сторінках під рубриками «Щоб рентабельними були усі галузі», «Внутрігосподарський розрахунок», «Кожному господарству — гарантовану оплату праці»⁷ порушувалися питання піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва. Газети використовували з цією метою багатий арсенал журналістських засобів: розповіді передовиків, поради вчених, прес-конференції, засідання економічних рад та ін.

У даному повідомленні зроблено спробу узагальнити роботу місцевої преси у поширенні передового досвіду в сільському господарстві у Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській областях.

Місцева преса Вінницької області, наприклад, значну увагу приділяла на своїх сторінках питанню впровадження госпрозрахунку в колгоспне виробництво. Багатий досвід у цій справі нагромадила парт-організація колгоспу «Дружба» с. Качівки Ямпільського району. Районний комітет партії схвалив досвід колгоспу і рекомендував вивчати і запроваджувати його іншим господарствам⁸. Районна газета «Слово хлібороба» розповіла читачам про науково-виробничу економічну конференцію, присвячену досвіду роботи колгоспу «Дружба» за новою системою госпрозрахунку. Газета в рубриці «Господарський розрахунок — кожному колгоспу» надала слово керівникам колгоспу⁹.

Обласна газета «Вінницька правда» для поширення передового досвіду качівського колгоспу запровадила рубрику «Листи з Качівки». На конкретних прикладах вона показувала економічну ефективність госпрозрахунку. Так, уже перший рік запровадження нової системи господарювання дав можливість колгоспу одержати 470 тис. крб. чистого прибутку проти 192,5 тис. у 1966 р., рівень рентабельності зріс до 53,3% проти 23%. Запроваджена система, вказувалося в кореспонденції, мала також велике виховне значення, вона підносила відповідальність кожного колгоспника за справи в артілі, значно зросла трудова активність трудівників. Якщо в 1966 р. на одного члена артілі було відпрацьовано трохи більше 100 людино-днів, то у 1967 р. — 160¹⁰.

Діяльність місцевих газет Вінницької області по запровадженню госпрозрахунку за прикладом колгоспу «Дружба» по чековій системі на кінець п'ятирічки дала відчутні наслідки. Досвід колгоспу «Дружба» став надбанням більшості господарств Вінниччини. У 1969 р. в 380 колгоспах області було запроваджено господарський розрахунок по чековій системі. Того ж року колгоспи області одержали 147,1 млн. крб. чистого прибутку проти 124,1 млн. крб. у 1968 р., рівень рентабельності зріс до 31,7% проти 27,9%¹¹.

⁷ «Сільські вісті», 27 березня, 3 липня 1966 р.; «Радянська Україна», 11 травня 1966 р.

⁸ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 80, оп. 9, спр. 3, арк. 277.

⁹ «Слово хлібороба» (Орган Ямпільського райкому КП України та районної Ради депутатів трудящих Вінницької області), 12, 30 березня, 28 листопада 1966 р.

¹⁰ «Вінницька правда» (Орган Вінницького обласного комітету КП України та обласної Ради депутатів трудящих, Вінницького міського КП України та міської Ради депутатів трудящих), 12, 22, 25 квітня 1969 р.; «Слово хлібороба», 14 березня 1968 р.

¹¹ «Комуніст України», 1970, № 8, стор. 45.

Досвід колгоспу «Дружба» завдяки пропаганді його пресою став надбанням господарств інших областей республіки. «Із повідомлень преси,— пише в редакцію обласної газети «Зоря Полтавщини» економіст Лубенського району на Полтавщині В. Монастирний,— ми дізналися, що на Вінниччині запровадили чекову систему внутрігосподарського розрахунку»¹². За прикладом вінничан половина господарств району в 1970 р. перейшла на госпрозрахунок, повідомляла газета.

Партійні організації Золотоніського району Черкаської області у досліджуваній період також приділяли увагу запровадженню в господарствах району госпрозрахунку. Районна газета «Прапор Леніна» широко висвітлювала цінне починання. Позитивний досвід в районі по запровадженню госпрозрахунку мав колгосп «Маяк». Довгий період тваринництво в колгоспі було збитковим і лише глибокий економічний аналіз, проведений партійною організацією, правлінням колгоспу, переведення основних виробничих одиниць на внутрігосподарський розрахунок дали можливість зробити цю галузь прибутковою. Газета надала слово спеціалістам колгоспу. Однією з перших запровадила госпрозрахунок сільгоспартіль ім. Леніна. Представники артіль побували на фермах колгоспу «Маяк», ознайомилися з передовими методами господарювання, виводження яких сприяло зростанню рентабельності господарства у 1969 р. до 17,3%. Газета піддавала гострій критиці ті господарства, які зволікали з впровадженням госпрозрахунку¹³.

Одним із шляхів зростання інтенсивності сільськогосподарського виробництва є зниження собівартості продукції. В боротьбі за розв'язання цього завдання значну роль відіграла місцева преса.

Характерною щодо цього є діяльність партійної організації та районної Ради депутатів трудящих Тульчинського району Вінницької області. Райком партії та редакція «Зоря комунізму», залучивши спеціалістів сільського господарства колгоспів, районного виробничого управління, членів позаштатного економічного відділу редакції, з'ясували причини високої собівартості тваринницької продукції в ряді господарств району. Вивчення господарської діяльності колгоспів за 1965 р. дало можливість відшукати невикористані резерви для дальшого піднесення виробництва, зниження собівартості продукції в 1966 р. Так, аналізуючи шляхи зниження собівартості центнера свинини, газета у статті «Свинярство повинно бути рентабельним» порівнювала два спеціалізовані колгоспи — «Україну» і «Іскру», в яких ця галузь була рентабельною. В «Іскрі» рентабельність в 1965 р. становила 49,9%, а в «Україні» — 32%. Кращі показники іскрівців газета пояснювала тим, що тут повсякденно турбувалися «про застосування в практику новин зоотехнічної науки і передового досвіду, про використання нових резервів». Газета вказала на невикористані резерви, дала цінні поради щодо шляхів дальшого зниження собівартості свинини¹⁴.

У інших номерах газета під рубриками «Здешевлювати вирощування поросят», «Рентабельність над усе», «Госпрозрахунок мобілізує»¹⁵ продовжувала розмову про шляхи зниження собівартості. Всього

¹² «Зоря Полтавщини» (Орган Полтавського обласного комітету КП України та обласної Ради депутатів трудящих, Полтавського міськкому КП України та міської Ради депутатів трудящих), 21 травня 1970 р.

¹³ «Прапор Леніна» (Орган Золотоніського районного комітету КП України та районної Ради депутатів трудящих Черкаської області), 12 січня 1967 р.; 28 лютого, 5 вересня 1970 р.

¹⁴ «Зоря комунізму» (Орган Тульчинського районного комітету КП України та районної Ради депутатів трудящих Вінницької області), 29 січня 1966 р.

¹⁵ «Зоря комунізму», 1, 8, 12 березня, 14 травня 1966 р.

го під загальною рубрикою «Аналізуємо господарську діяльність колгоспів» було надруковано 15 повідомлень з колгоспів району. Їх автори були економісти, бухгалтери, агрономи, зоотехніки сільгоспартілей. Але і після цього розмова навколо даної теми не припинилась. Газета ввела нову рубрику «Бюро економічного аналізу».

У статті «Плоди, що радують» голова колгоспу «Дружба» Тульчинського району А. Манзюк на прикладі свого господарства розповів, як парторганізація, правління колгоспу боролися за підвищення рентабельності тваринництва. Аналіз собівартості центнера м'яса в колгоспі за січень місяць показав, що на різних фермах вона не однакова. Виявилось, що на фермі с. Кленового собівартість центнера м'яса обійшлася в 76 крб., а в Замлинні — 59 крб. Причиною високої собівартості у кленовців були перевитрати кормів. Газета внесла ряд рекомендацій по налагодженню справи і в результаті в кінці кварталу центнер м'яса у Кленовому становив 48 крб.¹⁶

«Зоря комунізму» систематично висвітлювала діяльність партійних організацій колгоспів по зниженню собівартості продукції тваринництва, що позначилося на результатах господарювання в ряді господарств. Газета розповіла про діяльність бюро економічного аналізу колгоспів під рубрикою «Бюро економічного аналізу і виробництво». В ній висвітлено позитивний досвід і виявлено недоліки у цій справі¹⁷.

Правильні висновки із зауважень газети щодо високої собівартості продукції зробила партійна організація колгоспу «Україна». За дев'ять місяців 1966 р. колгосп виконав річний план по тваринництву на 105,2% при собівартості центнера свинини 58,64 крб., що на 6,99 крб. нижче від планової і на 13,51 крб. порівнюючи з відповідним періодом минулого року¹⁸. Більш як у 30 номерах у 1967 р. газета друкувала матеріали з питань підвищення рентабельності виробництва, зниження собівартості продукції, висвітлювала передовий досвід, викривала недоліки, допомагаючи цим самим партійним організаціям підняти ефективність сільськогосподарського виробництва¹⁹.

Важливе значення для підвищення ефективності тваринництва має запровадження у виробництво досвіду передовиків. У 1965 р. Золотоніський районний комітет партії організував школу по вивченню та впровадженню досвіду передової доярки району, Героя Соціалістичної Праці В. М. Левчик. У 1966 р. в ній навчалось 193 її послідовниці. Районний комітет партії у 1967 р., розглянувши впровадження передового досвіду на фермах району, зобов'язав місцеву газету «Прапор Леніна» вивчити і узагальнити досвід роботи одного з колективів послідовників В. М. Левчик²⁰.

Під рубрикою «У послідовників В. М. Левчик», «Досвід трьохтисячниць — всім дояркам», «Досвід передових тваринників — усім господарствам району», «Заочна школа передового досвіду» та інших районна газета пропагувала передовий досвід. Рух за трьохтисячницю надобрав великого розмаху. 1967 р. 60 доярок району наділи більш як по 2500 кг молока від кожної корови, 50 — понад 3 тис. кг, а ініціатор змагання В. М. Левчик — по 5229 кг²¹. Послідовниці знатної доярки з колгоспу ім. Чапаєва М. О. Марченко було присвоєно звання

¹⁶ «Зоря комунізму», 21 травня 1966 р.

¹⁷ «Зоря комунізму», 14 червня 1966 р.

¹⁸ «Зоря комунізму», 22 жовтня 1966 р.

¹⁹ Див. «Зоря комунізму», 28 січня, 7, 21 лютого, 1 квітня, 13 травня, 13 червня 1967 р.

²⁰ Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 496, оп. 32, спр. 1, арк. 24; оп. 34, спр. 28, арк. 8.

²¹ «Прапор Леніна», 17 січня 1967 р.

Героя Соціалістичної Праці. 1967 р. вона надоїла по 4985 кг молока від кожної закріпленої корови²².

Передові методи роботи В. М. Левчик були поширені на всіх фермах району. Якщо у 1964 р. лише дві доярки Золотоніщини мали трихотисячні надої, то за роки восьмої п'ятирічки їх стало 135²³.

Багато уваги досвіду роботи передової доярки приділяла «Черкаська правда». Однією із дійових форм роботи газети були спільні поїздки журналістів і послідовниць В. М. Левчик в райони області з метою поширення та перевірки впровадження передового досвіду. В одному із своїх номерів газета під рубрикою «Перевіряємо впровадження передового досвіду» розповіла про таку поїздку у Чигиринський район доярки Золотоніського району М. О. Марченко та журналістки В. П. Жук²⁴.

Досвід роботи знатної доярки В. М. Левчик став надбанням тваринницьких багатьох тваринницьких ферм області і велика заслуга в цьому журналістів, які виступали активними пропагандистами і популяризаторами цінного почину.

У досліджуваній період партійні організації республіки значну увагу приділяли запровадженню наукової організації праці в тваринництві, зокрема, двозмінної роботи на фермах. У числі перших запровадили двозмінну роботу господарства Черкаської області. Обласна партійна організація через обласну газету поширювала цей досвід передовиків. Під рубрикою «Виправдано часом» розповіла «Черкаська правда» про досвід колгоспу «Україна» Смілянського району. Колгосп нагромадив значний досвід двозмінної роботи доярок, мав хороші економічні показники. За 1963—1967 рр. виробництво молока в колгоспі зросло в півтора рази, собівартість центнера молока знизилася з 11,3 крб. до 9,45 крб. Щоб допомогти дояркам оволодіти технікою доїння, газета запровадила заочну школу машинного доїння, яку вів зоотехнік колгоспу «Україна» П. Б. Духовний та науковці Черкаської державної сільськогосподарської станції. Партійні організації широко використовували проведення екскурсій керівників господарств, спеціалістів, тваринників у господарства, де запроваджено комплексну механізацію. Про одну з таких екскурсій газета розповідала під рубрикою «На порядку денному — двозмінна робота»²⁵.

Певних успіхів по комплексній механізації тваринницьких ферм та двозмінній роботі домогся колгосп «Дружба» Лубенського району на Полтавщині. Тут одна доярка доглядала 38—40 корів при 41-годинному робочому тижні. Районний комітет партії схвалив діяльність парторганізації колгоспу «Дружба» по впровадженню передових методів праці в тваринництві, рекомендував партійним організаціям колгоспів вивчити і запровадити досвід колгоспу «Дружба»²⁶. В цьому їм велику допомогу подала районна газета «Ленінська зоря», яка широко висвітлювала досвід колгоспу, розповідала про перші успіхи господарств, які, наслідуючи приклад артілі «Дружба», здійснили перехід на двозмінну роботу²⁷. Введення двозмінної роботи на фермах колгоспу було зв'язане з певними труднощами, вимагало творчого підхо-

²² «Черкаська правда», 8 травня 1968 р.

²³ «Прапор Леніна», 27 лютого 1971 р.

²⁴ «Черкаська правда» (Орган Черкаського обкому Комуністичної партії України та обласної Ради депутатів трудящих, Черкаського міському Комуністичної партії України та міської Ради депутатів трудящих), 18 червня 1966 р.

²⁵ «Черкаська правда», 28 березня 1967 р.; 8, 12, 15 березня, 15 жовтня 1968 р.

²⁶ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 44, оп. 7, спр. 2, арк. 118—119.

²⁷ «Ленінська зоря», 7 січня, 4, 11 лютого 1967 р.

ду. У статті «На шляху прогресу — косність»²⁸ газета порушує це питання. В ході переходу на двозмінну роботу виникла потреба у підвищенні кваліфікації праці доярок. На сторінках місцевої преси про це розповіли доярки колгоспу ім. Жданова²⁹.

Знам'янська газета «Серп і молот» також допомагала артілям району перейти на двозмінну роботу в тваринництві. Вона знайомила читачів з успіхами господарств, які першими запровадили передові методи праці на фермах, аналізувала причини труднощів у окремих господарствах, критикувала окремих керівників колгоспів за зволікання з впровадженням передових методів праці на фермах та ін. Так, у статті «Доярки працюють у дві зміни» розповідалося про перші успіхи артілі «Правда»³⁰, у іншому номері під рубрикою «Впевнено на двозмінну» про досягнення у цій справі колгоспу «Путь Ильича»³¹ та ін. У 1968 р. 36 молочно-товарних ферм району перейшли на двозмінну роботу³². Ця тема була завжди в центрі уваги на сторінках газети.

У роки восьмої п'ятирічки партійні організації приділяли значну увагу впровадженню нової технології вирощування цукрових буряків. Інтенсифікація буряківництва вимагала підвищення рівня комплексної механізації і зниження затрат ручної праці. Старі прийоми вирощування цукрових буряків були замінені більш досконаліми. Ініціаторами впровадження нової технології вирощування цінної сировини виступили буряководи Жашківського району Черкащини. Жашківський райком Компартії України, виробниче управління сільського господарства запропонували створити на базі ланки П. О. Журавського школу передового досвіду. Районна газета «Світло комунізму» розповіла про нову технологію. Але пропаганда передового досвіду на сторінках газети велася недостатньо. Райком партії обговорив питання про роль газети по висвітленню передового досвіду в буряківництві, вказав на недоліки (поверховість, констатація фактів), накреслив заходи, спрямовані на поліпшення роботи³³. Обком партії провів у Жашкові обласний семінар журналістів-аграрників, де вони зустрілися із спеціалістами по впровадженню нової технології вирощування цукрової сировини, побували на полях, ознайомилися з методами роботи зачинателів нової технології П. О. Журавського, М. В. Сапсає. Пропаганда нового методу на сторінках місцевої преси стала більш кваліфікованою, переконливою. Газета запровадила рубрики «Нова технологія в буряківництві», «Підсумки і перспективи», «Нова технологія в дії». Розкриваючи суть нового методу, вона писала, що «нова технологія — це не окремо взяті процеси, а цілий комплекс науково-обґрунтованих заходів, які дають можливість одержувати високі врожаї при різкому зниженні затрат ручної праці і собівартості коренів»³⁴. Щоб показати, в чому особливість нової технології вирощування і збирання цукрових буряків, газета надрукувала виступи науковців, спеціалістів сільського господарства під рубриками: «Запорука високого врожаю — вчасна і якісна сівба», «Зразково доглянемо посіви», «Без втрат зібрати цукрові буряки»³⁵. Газета не просто констатувала фак-

²⁸ «Ленінська зоря», 19 січня 1968 р.

²⁹ «Ленінська зоря», 15 квітня 1968 р.

³⁰ «Серп і Молот» (Орган Знам'янського міськкому КП України, міської та районної Рад депутатів трудящих Кіровоградської області), 18 січня 1966 р.

³¹ «Серп і Молот», 19 липня 1966 р.

³² «Серп і Молот», 23 березня 1968 р.

³³ Паргархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 291, оп. 33, спр. 10, арк. 151.

³⁴ «Світло комунізму» (Орган Жашківського райкому КП України та районної Ради депутатів трудящих Черкаської області), 15 лютого 1966 р.

³⁵ «Світло комунізму», 19 квітня 1966 р.; 9 травня, 27 вересня 1969 р.

ти, а переконливо показувала переваги нової технології («Союз науки і виробництва. Результат 20-річної співдружності трудівників району і працівників ВНЦу») ³⁶.

Передовий досвід став надбанням багатьох. Учень П. О. Журавського ланковий з колгоспу ім. Суворова О. Н. Парубок, застосовуючи нову технологію, виростив у 1965 р. на кожному з 200 га по 403 ц цукрових буряків при собівартості 68,2 коп., затративши на вирощування кожного центнера по 15,8 хв. Ці результати перевищували показники зачинателя нової технології П. О. Журавського, який того року зібрав по 351 ц ³⁷. Набутий досвід в колгоспах «Прогрес», ім. Суворова був запроваджений в усіх господарствах району, що дало можливість значно підвищити урожайність цукрових буряків.

Багато уваги пропаганді досвіду зачинателів нової технології вирощування солодких коренів приділяла обласна газета «Черкаська правда». Вона ввела нові рубрики «З досвіду жашківців», «Заочна школа передового досвіду» та ін. Досвід передовиків згодом став надбанням механізаторів усієї області. Впровадження нової технології вирощування і збирання цукрових буряків дали можливість господарствам Черкаської області у 1969 р. заощадити понад 14 млн. крб., а в 1970 р. — більше 24 млн. крб. ³⁸

Передові методи вирощування цукрових буряків стали застосовуватися в усіх колгоспах України, вони збагачувалися новими досягненнями буряководів республіки. Визначних успіхів по одержанню високих врожаїв цукрової сировини домоглися трудящі Тернопільської області. Досвід області у 1968 р. схвалив ЦК Компартії України і рекомендував для поширення в господарствах усіх областей республіки.

Партійні організації широко використовували сторінки місцевих газет для пропаганди та впровадження досвіду тернопільців на полях колгоспів та радгоспів.

Так, газета «Ленінська зоря» на Полтавщині (Лубенський район) знайомила читачів з досвідом тернопільців, надрукувала виступи агронома колгоспу ім. Жданова І. І. Лаврушко та інших спеціалістів. Впровадження нового вимагало творчого підходу, використання місцевих умов. Газета надала слово під рубриками: «Грунти. Опадн. Місце буряків у сівозміні», «Удобрення ґрунтів», «Основний обробіток ґрунту», «Механізми на буряковій ниві» ³⁹ спеціалістам сільського господарства, які запропонували цілий ряд цінних рекомендацій по застосуванню досвіду тернопільських буряководів з врахуванням місцевих умов. Дальші шляхи діяльності партійних організацій по поширенню досвіду тернопільців були визначені на районній нараді буряководів, де були накреслені конкретні завдання перед трудівниками району, колгоспами, окремими колективами, взяті соціалістичні зобов'язання. На сторінках газети друкувалися зобов'язання колгоспів, бригад, ланок, матеріали перевірок виконання взятих зобов'язань, оперативні зведення про хід робіт на бурякових плантаціях, виступи передовиків району і т. д. Підбиті підсумки наприкінці року показали, що район зобов'язання виконав, зібравши більше як по 230 ц цукрової сировини з кожного гектара ⁴⁰.

Свідченням масовості радянської преси є вихід у колгоспах та

³⁶ «Світло комунізму», 31 жовтня 1969 р.

³⁷ «Світло комунізму», 15 лютого 1966 р.

³⁸ О. М. Андреев. За високу ефективність сільськогосподарського виробництва, К., 1972, стор. 30.

³⁹ «Ленінська зоря», 20, 24, 29 лютого, 5, 8 березня 1968 р.

⁴⁰ «Ленінська зоря», 2 листопада 1968 р.

радгоспах багатотиражок. Виходячи безпосередньо на виробництві, вони подають допомогу місцевим партійним організаціям у впровадженні нового, прогресивного. Багатотиражка «Прапор комунізму» поширювала, наприклад, досвід передових доярок колгоспу. В одному з номерів вона розповіла про передову доярку артїлі Зіну Карбовську, закликала її колег змагатися за високі надой молока⁴¹, у наступному номері забила тривогу за приводу того, що послідовниць у передової доярки небагато, хоч її досвід вартий наслідування⁴². Виступ газети був влучним. На фермах колгоспу розгорнулося змагання між доярками за передові методи праці, про що розповідалося у замітці «Тваринники, наслідуйте їх приклад!»⁴³.

А колгоспна багатотиражка «Шлях до комунізму» спільно з колгоспниками боролася за високі врожаї цукрових буряків. Взимку газета розповіла про досвід кращих ланок колгоспу по заготівлі місцевих добрив: Органічні добрива — запорука врожаю», «Заготовляємо місцеві добрива»; весною та влітку вела щоденники ходу польових робіт, догляду за посівами: «За 8—10 робочих днів закінчити проривку цукрових буряків», «Підживлюємо цукрові буряки» та ін.; восени — висвітлювала змагання між буряководами за вчасне збирання урожаю, передові методи праці: «Є по 380 центнерів», «Багатолюдно на плантаціях» та ін.⁴⁴.

З 1957 р. виходить багатотиражка «Зоря комунізму» (орган партійної організації та правління колгоспу ім. Шевченка Тульчинського району Вінницької області) і завжди в центрі уваги редколегії висвітлення соціалістичного змагання, пропаганда передового досвіду. Газета мала такі постійні рубрики: «Про людей хороших», «Листи наших читачів» та ін.

Питання економіки вміло поширювала на своїх сторінках в 1967 р. багатотиражка колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС «Зоря комунізму» того ж району. Під рубриками «Здешевлювати виробництво яловичини», «Перші кроки роботи економічного бюро», «Що дає нова гарантована оплата», «Працювати і рахувати»⁴⁵ та ін. Аналогічна діяльність була характерною також і для інших багатотиражок колгоспів.

Діяльність місцевої преси у поширенні передового досвіду у сільськогосподарське виробництво відіграла значну роль в боротьбі за виконання завдань восьмої п'ятирічки. Преса виступала активним пропагандистом досвіду передових хліборобів, тваринників, механізаторів, кращих зразків ведення господарства в колгоспах і радгоспах. Вона не обмежувала свою роль пропагандою досягнень передового досвіду, а виступала активним організатором впровадження їх в сільськогосподарське виробництво. Газети постійно тримали під своїм контролем впровадження передового досвіду, організуючи рейди перевірки, підбиваючи підсумки змагання. Поширюючи передовий досвід, преса допомагала парторганізаціям подолати відставання окремих господарств. Вона виступала як пропагандист і організатор впровадження цінних починань, що народжувались у сільському господарстві.

⁴¹ «Прапор комунізму» (Орган партійної організації та правління колгоспу ім. Суворова Голованівського району Кіровоградської області), 1 березня 1966 р.

⁴² «Прапор комунізму», 22 березня 1966 р.

⁴³ «Прапор комунізму», 31 липня 1968 р.

⁴⁴ «Шлях до комунізму» (Орган партійної організації правління колгоспу «Шлях до комунізму» Могилів-Подільського району Вінницької області), 14 березня, 21 травня, 20 вересня 1968 р.; 6 січня, 21 травня, 27 вересня 1968 р.

⁴⁵ Партархів Вінницького обкому Комуністичної партії України, ф. 13, к. 2325, оп. 10, спр. 2, арк. 15.

ФОРМУВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗАГОНІВ У СЕЛАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ 1917 — НА ПОЧАТКУ 1918 р.

І. В. ХМІЛЬ

Важливе місце в радянській історіографії посідає всебічне дослідження історії підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Однак ряд питань цієї проблеми висвітлено ще недостатньо. Це стосується, зокрема, процесу створення в селах загонів Червоної гвардії. Незважаючи на те, що дане питання вже певною мірою розкрито в окремих колективних та індивідуальних монографіях і статтях¹, проте й досі немає праць, спеціально присвячених йому.

На основі архівних і опублікованих матеріалів, періодичної преси 1917—1918 рр., спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва автор повідомлення зробив спробу показати участь найбільшого селянства у створенні збройних загонів, підрахувати їх кількість та чисельність, розкрити велику організуючу роль більшовицьких організацій та Рад робітничих і солдатських депутатів у цьому процесі.

Встановлення Радянської влади в українському селі відбувалося за складних соціально-політичних умов. Значний вплив тут мало куркульство. Духівництво, як і чиновники старого адміністративного апарату та поміщицьких економік, вороже ставилося до Радянської влади. Переважна більшість сільської інтелігенції (вчителі, медпрацівники та ін.) і певна частина селянства перебували під впливом дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій і Радянської влади не підтримували. Сільськогосподарські робітники, як і сільська біднота, ще не всюди створили свої класові організації і тому не завжди могли дати організовану відсіч класово ворожим елементам.

За цих обставин радянські органи на селі повинні були мати збройні сили, щоб змусити класово ворожі елементи виконувати декрети Радянської влади. Під час створення загонів Червоної гвардії селянство широко використовувало досвід робітничого класу. Важливу роль у цьому відіграли Ради робітничих депутатів, революційно настроєні робітники і солдати, які поверталися з фронту на села. Діяльну участь у формуванні червоногвардійських загонів взяла сільська біднота. Так, за її ініціативою загони Червоної гвардії виникли при Савинській та Сергіївській волосних Радах селянських депутатів Ізюмського повіту (Харківська губернія), у Сосновці, Шаповалівці, Великому Самборі, Дентівці та інших селах Конотопського повіту, Дроздовці, Ловніні, Алешні, Володимирівці, Яриловичах Городнянського повіту, у Гоголівській волості Остерського повіту (Чернігівська губернія) тощо².

¹ Т. В. Осипова. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1974; Н. А. Кравчук. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября (по материалам великорусских губерний Европейской России), М., 1971; Е. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, М., 1974; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2, К., 1967; П. Павлюк. Харківська червона гвардія, К., 1948; П. І. Гарчев. Червона гвардія на Сумщині, Суми, 1957; його ж. Червона гвардія України у Жовтневій революції, Харків, 1969; М. А. Рубач. Встановлення Радянської влади в українському селі.— Історичне значення возз'єднання України з Росією, К., 1954; П. Ф. Решодько. Червона гвардія в селах Лівобережної України (листопад 1917—січень 1918 рр.).— «УІЖ», 1966, № 11.

² Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр., К., 1956, стор. 113; Великая Октябрьская социалистическая революция на Ук-

Заклик більшовницької партії створювати сільську Червону гвардію активно підтримали незаможні селяни, що свідчило про дальше зміцнення і розвиток союзу робітничого класу й селянства, який відіграв велику роль у розгортанні соціалістичної революції на селі.

Загони сільської Червоної гвардії створювалися неодноразово і не скрізь, не завжди вони називалися червоногвардійськими, але їх функції майже не відрізнялися від функцій Червоної гвардії міст. Цьому сприяли настанови більшовицьких партійних організацій і Українського Радянського уряду. Визначаючи завдання червоногвардійських загонів, газета «Вестник УНР» (центральный орган ЦВК Рад України і першого Українського Радянського уряду) 11 січня 1918 р. писала, що Червона гвардія має не тільки захищати Радянську владу, але й допомагати встановлювати її в тих селах і волостях, де ще хазяйнує буржуазія.

На Лівобережній Україні найбільше загонів Червоної гвардії було організовано на Харківщині, де Радянська влада встановлена раніше, ніж в інших губерніях. Причому ініціаторами їх створення були переважно більшовицькі організації, а також революційно настроєні робітники і солдати. Наприклад, у грудні 1917 р. Сумський комітет РСДРП(б) прийняв рішення сформувати в місті й повіті Червону гвардію, а в січні 1918 р. у Сумах було вже 400 червоногвардійців³. 18 січня 1918 р. на зборах харківського губернського земства зазначалося, що в ряді волостей Вовчанського повіту «з відпускних солдатів утворилися дружини по 800 чол., озброєних гвинтівками й кулеметами»⁴.

Сільські червоногвардійські дружини при допомозі збройних загонів повітових міст обеззброювали гайдамаків, «вільне козацтво», придушували опір куркульства. Так, 2 і 3 січня 1918 р. червоногвардійці Соснівки і Шановалівки роззброїли загони «вільного козацтва» в селах Батурині, Карабутовому, Курені та ін.⁵ Наприкінці грудня 1917 р.— в лютому 1918 р. куркульство Чернігівщини чинило шалений опір встановленню Радянської влади. Куркулі саботували розпорядження радянських органів, вбивали сільських активістів. У Дроздівці, наприклад, було по-звір'ячому вбито селян-бідняків Миргородського і Гавриленка. Щоб захистити населення від сваволі експлуататорів, у селі сформовано загін, до якого вступили 50 солдатів-фронтників та сільська біднота. Загони Червоної гвардії виникли також у селах Жуківка, Орлівка, Смоляж, Кукшин, Вересоч, Вертіївка, Стодоли та інших Ніжинського повіту⁶. 29 січня 1918 р. «Правда» писала, що у багатьох великих населених пунктах і селах Чернігівської губернії створено озброєні загони та Червону гвардію. Під їх охороною проводилися соціалістичні перетворення.

30 грудня 1917 р. на засіданні Костянтинградського повітового земельного комітету (Полтавська губернія) зазначалося, що в деяких

раїне (февраль 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов в трех томах, т. 3, К., 1957, стор. 648, 652; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 519—520; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 200; Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917 р.— січень 1918 р.). Збірник документів, К., 1947, стор. 140—141.

³ Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, Суми, 1958, стор. 16; Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 493, 495.

⁴ «Народное дело», 20 січня 1918 р.

⁵ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 520.

⁶ Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, К., 1967, стор. 187—188.

селах солдати-фронтовики ввійшли до складу військових організацій для допомоги земельним комітетам у здійсненні аграрної реформи⁷. На середину січня бойові дружини та Червона гвардія були створені в багатьох селах Полтавської губернії. Інколи ці загони допомагали і населенню міст у боротьбі з контрреволюцією. Так, коли Кременчук захопили юнкери, на заклик членів виконкому Полтавської Ради з навколишніх сіл до міста прибуло близько 1000 червоногвардійців⁸.

Червона гвардія в селах Правобережжя й Півдня України була сформована переважно у січні — лютому 1918 р. Зокрема, Київський військово-революційний комітет, зважаючи на те, що в повітах ще діяли загони «вільного козацтва» та рештки петлюрівських банд, 2 (15) лютого 1918 р. прийняв постанову про створення місцевими Радами Червоної гвардії⁹. У тому ж місяці червоногвардійський загін І. Кулика допоміг створити такі ж загони в містечках і селах Уманського повіту Київської губернії¹⁰.

Велику допомогу у формуванні червоногвардійських загонів та збройних дружин на Волині й Поділлі подали більшовицькі військові частини, зокрема комуністи VIII армії, які сприяли створенню загонів у Липканській, Єдинецькій, Шаргородській та інших волостях Подільської губернії¹¹. Загалом у Червоній гвардії Волині й Поділля наприкінці січня 1918 р. налічувалося приблизно 20 тис. чол.¹²

14 січня 1918 р. газета «Голос солдата» вказувала на необхідність створення в селах Катеринославщини з колишніх солдатів і селян бойових дружин для боротьби із залишками гайдамацьких банд. Зброю для цих дружин виділяла Катеринославська Рада робітничих і солдатських депутатів.

Активно проходив процес організації Червоної гвардії у Херсонській губернії та Північній Таврії. Так, 21 лютого 1918 р. загальні збори селян Костромської волості Херсонського повіту прийняли постанову про організацію у волості червоногвардійських загонів для захисту революційних завоювань і обрали для цього спеціальну комісію¹³. На початку лютого з Херсонського повіту повідомляли, що у волостях «організуються селянські дружини по 30 чол. на волость»¹⁴.

Загалом у жовтні 1917 — березні 1918 рр., за виявленими автором матеріалами, у селах України було створено 208 червоногвардійських загонів, у 43 з яких налічувалося 9443 чол. 4475 чол. було в 6 об'єднаних (повітових і сільських) загонах.

На жаль, за браком відповідних даних неможливо точно визначити загальну кількість сільських червоногвардійських загонів. Збереглося чимало документів про формування Червоної гвардії на селі, але в них здебільшого відсутні назви конкретних населених пунктів. Так, делегати III з'їзду військових депутатів Київської губернської продовольчої комісії (грудень 1917 р.) зазначали, що бойові дружини

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1327, оп. 1, спр. 21, арк. 68; ф. 1412, оп. 1, спр. 219, арк. 7.

⁸ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 491.

⁹ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 923, оп. 1, спр. 16, арк. 32—33.

¹⁰ Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр. Збірник документів та матеріалів, Черкаси, 1967, стор. 93.

¹¹ М. І. Секачов. Більшовики VIII армії Румунського фронту в жовтневі дні 1917 р. — «УІЖ», 1967, № 12, стор. 126.

¹² П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 135.

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 225—226.

¹⁴ «Красный архив», 1937, № 6, стор. 101.

створені у багатьох селах Васильківського, Сквирського та інших повітів¹⁵. 13 січня 1918 р. з Костянтинограда повідомлялося: «В місті й волостях організується Червона гвардія...»¹⁶. Ще важче встановити чисельність сільської Червоної гвардії, оскільки в багатьох документах констатується лише сам факт організації загону і немає ніяких даних про його кількісний склад.

Завдання загонів Червоної гвардії, їх обов'язки, організаційна структура розроблялися центральними і місцевими органами Радянської влади, штабами Червоної гвардії тощо. Так, окремі села Криворізького басейну були поділені на сотні дворів, які охороняла відповідна група червоногвардійців. Червоногвардійці цих сотень об'єднувалися в зведений загін¹⁷. Зразковим статутом сільської Червоної гвардії було «Положення про сільську Червону гвардію», прийняте на засіданні виконкому Новозибківської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 24 січня 1918 р. В ньому, зокрема, вказувалося, що сільська Червона гвардія створюється для підтримки революційного порядку, захисту революційних завоювань та втілення в життя постанов Радянської влади. До Червоної гвардії приймалися особи не молодше 18 років, які визнавали соціалістичну революцію і підтримували Радянську владу. Кожний загін обирав начальника, який безпосередньо підпорядковувався повітовій Раді, її виконкому або комісару Червоної гвардії¹⁸.

Бійці Червоної гвардії одержували зброю, що зберігалася в арсеналах, артилерійських складах і складах боеприпасів Києва, Миколаєва, Селешини, Карлівки, Луганського патронного заводу тощо, а також відібрану у каледінців та частин Центральної ради. Так, лише з 2 по 6 січня 1918 р. на станції Олександрівськ (нині — Запоріжжя) було роззброєно 20 козачих ешелонів.

Крім того, певну кількість зброї виділив уряд Радянської Росії. Лише в грудні 1917 — січні 1918 рр. з Радянської Росії було надіслано 71 960 гвинтівок, 2750 кулеметів, 1741 револьвер, 16 гармат різних калібрів, більше 23 млн. патронів, 6845 кулеметних стрічок, 8,5 тис. ручних гранат, 41 720 снарядів¹⁹. Значну частину цього озброєння одержали міські і сільські Ради та ревкоми України. Так, 18 січня 1918 р. виконком Ради с. Сватова Лучка Куп'янського повіту надіслав листа в центральний штаб Червоної гвардії Харкова з проханням виділити для місцевої Червоної гвардії 300 гвинтівок, 2 кулемети і 7 револьверів і невдовзі одержав 100 гвинтівок і 3 тис. патронів²⁰.

Отже, наприкінці жовтня 1917 — у березні 1918 рр. у всіх губернських і повітових центрах України, а також у багатьох волостях і селах було створено загони Червоної гвардії та бойові дружини, які відіграли велику роль у розгромі білогвардійської та буржуазно-націоналістичної контрреволюції і встановленні Радянської влади на Україні. Збройна допомога Радянської Росії сприяла зміцненню збройних сил трудящих, значно прискорила розгром контрреволюції на Україні.

¹⁵ КОДА, ф. 1510, оп. 1, спр. 34, арк. 25—26.

¹⁶ П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 127.

¹⁷ А. Пахомов. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов, Днепропетровск, 1958, стор. 87.

¹⁸ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 73—74.

¹⁹ П. І. Гарчев. Збройна допомога російського народу трудящим України в боротьбі проти Центральної ради і Каледіна (грудень 1917 — січень 1918 рр.).—«УІЖ», 1966, № 11, стор. 109.

²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 177.

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загони, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА				
Київська губернія				
1917 р., вересень	Канівський	с. Дибинці	дружина	Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад, стор. 62.
		с. Турчин	загін, 40	Т а м ж е, стор. 63.
жовтень	Васильківський	Острівська волость	червоногвардійський загін	Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 349.
	Київський	навколишні села	дружина	Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 349.
	Радомишльський	с. Пінязевичі	загін	Т а м ж е, стор. 348—349.
листопад	Канівський	с. Глушки	дружина	Т а м ж е, стор. 429.
		с. Кошмак	дружина	Т а м ж е.
	Київський	с. Борщагівка	загін	Т а м ж е, стор. 412.
	Сквиірський	с. Горобіївка	загін	Т а м ж е, стор. 423—425.
	Черкаський	м. Городище	червоногвардійський загін	«Пролетарская мысль», 11 листопада 1917 р.
		м. Сміла	червоногвардійський загін	Великий Жовтень на Київщині, стор. 323—324.
	Чигиринський	с. Ребедайлівка	загін	Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 428.
грудень	Васильківський	м. Біла Церква	червоногвардійський загін	«Киевская мысль», 29 грудня 1917 р.
		с. Пологи	дружина	«Киевлянин», 20 грудня 1917 р.
	Радомишльський	х. Єлань	дружина	Т а м ж е.
		с. Салуни	дружина	Т а м ж е.
1918 р., січень	Звенигородський	і села	червоногвардійський загін (об'єднаний)	Великий Жовтень на Київщині, стор. 337—338.
	Київський	м. Ржищів	дружина	Большевистские организации Украины (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.), стор. 458.
	Черкаський	і села	червоногвардійський загін (об'єднаний)	ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 2, спр. 13, арк. 3—4.

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загопи, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
лютий	Канівський	м. Стеблів	червоногвардійський загін	КОДА, ф. 923, оп. 1, спр. 16, арк. 54. «Вестник УНР», 19 лютого 1918 р.: Перемога Радянської влади на Україні. Збірник документів, К., 1949, стор. 124.
	Уманський	м. Тальне сс. Маньківка, Монастирище, Христинівка	червоногвардійський загін	
Волинська губернія				
1917 р., листопад	Новоград-Волинський	с. Стопни	дружина, 12	Борьба трудящихся Волини за власть Советов. Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 81—82. Т а м ж е, стор. 88.
	Старокостянтинівський	с. Лашки	дружина	
1918 р., січень	Житомирський	Мотовилівська волость	дружина	Т а м ж е, стор. 115—116. Т а м ж е, стор. 112.
	Острозький	с. Студениці Ганнопільська волость	дружина	
Подільська губернія				
1917 р., жовтень	Брацлавський	с. Звониха	дружина	Борьба за власть Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.). Документи й матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 131—134. Т а м ж е, стор. 130.
	Ямпільський	с. Зведенівка	дружина	
листопад	Вінницький	сс. Бохоники, Дзялове, Колибабинці, Кривошії, Могилівка, Олексіївка, Піковець, Черлинкове, Шепіївка, Яришівка	солдатсько-селянські дружини	Т а м ж е, стор. 184. Т а м ж е, стор. 182—183.
	Проскурівський	Ярмолинська волость, сс. Андрійківці, Баглаї, Баламугівка, Верхівці, Водички, Волиця, Дахнівка, Новосілка, Райківці, Скоржинці, Слобідка, Олексинецька	солдатсько-селянські дружини	

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загопи, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
грудень	Вінницький	с. Кудіївці с. Михайлівка	загін загін	Т а м же, стор. 213. Т а м же, стор. 222—224.
1918 р., січень		Єдинецька, Липканська і Шаргородська волості	загопи, 100	М. І. Секачов. Назв. праця. стор. 126.
лютий	Гайсинський	Олександрівська волость	загін	ЦДАЖР УРСР. ф. 1792, оп. 1. спр. 43, арк. 33.
	Кам'янецький	м. Шатава	червоногвардійський загін, 175	Боротьба за владу Рад на Поділлі. стор. 277.
ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА				
Харківська губернія				
1917 р., вересень	Вовчанський	с. Білий Колодязь	дружина	Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов (февраль 1917 г. — апрель 1918 г.), Харьков, 1957, стор. 190.
жовтень	Куп'янський	сл. Юр'ївка	дружина, 17	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 121.
	Сумський	с. Юнаківка	дружина	Т а м же, стор. 119.
листопад	Куп'янський	Тернівська волость	червоногвардійський загін	«Южный край», 12 листопада 1917 р.
	Охтирський	с. Котельва	червоногвардійський загін	Краєзнавчі записки Охтирського краєзнавчого музею, вип. 1, Охтирка, 1961, стор. 25.
		с. Тростянець	червоногвардійський загін	
	Старобільський	с. Петровеньки	дружина	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 169—170.
	Сумський	Хотенська волость	дружина, 10	Т а м же, стор. 150.
	Харківський	с. Олексіївка	червоногвардійський загін	Т а м же, стор. 194.
грудень	Куп'янський	х. Ливейківка, ст. Щеняча	загопи	П. Ф. Решодько. Назв. праця, стор. 96.
	Сумський	Павлівська волость	червоногвардійський загін	ЦДАЖР УРСР. ф. 1326, оп. 1. спр. 90, арк. 166.

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загони, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
1918 р., січень	Богодучівський	сс. Куп'єваха, загони Сінне		П. Ф. Решодько. Назв. праця, стор. 102.
		Пархомівська волость	червоногвардійський загін	П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 156.
	Вовчанський	с. Печеніги	червоногвардійський загін	«Селянин Харківщини», 3 листопада 1927 р.
		у ряді волостей повіту	дружини по 800	«Народное дело», 20 січня 1918 р.
	Зміївський	с. Балаклія	червоногвардійський загін, 70	Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 630, арк. 7.
		с. Олексіївка	червоногвардійський загін	«Земля и воля», 30 (12) січня 1918 р.
	Ізюмський	і села	червоногвардійський загін, 675	Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р—1630, оп. 2, спр. 16, арк. 38.
		с. Андріївка	червоногвардійський загін	Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей, К., 1957, стор. 142.
		сл. Барвінкове	червоногвардійський загін, 106	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 169; П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 125.
		сл. Лиман	червоногвардійський загін	ХОДА, ф. Р—1630, оп. 2, спр. 4, арк. 9.
		с. Чепелі	червоногвардійський загін	Харківська Червона гвардія. Збірник спогадів, Харків, 1933, стор. 139.
		с. Ямпіль	дружина, 22	ХОДА, ф. Р—1630, оп. 2, спр. 1, арк. 114—116.
	Куп'янський	сл. Сватова Лучка	червоногвардійський загін	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 177; П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 126.
	Лебединський	і села	червоногвардійський загін (об'єднаний), 400	П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 127.

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загони, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
	Охтирський	і села	червоногвардійський загін (об'єднаний), 500	«Вестник УНР», 26 січня 1918 р.
	Сумський	і села	червоногвардійський загін (об'єднаний), 400	Жовтень на Сумщині, стор. 16.
		Біловодська волость сс. Могриця, Покровка, Степанівка	червоногвардійський загін загони	«Вісті Ради», 25 січня 1918 р. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 495—496.
		с. Річки	червоногвардійський загін, 1500	«Земля и воля», 30 (12) січня 1918 р.
	Харківський	с. Безлюдівка	червоногвардійський загін, 50	ЦДАЖР УРСР, ф. 1822, оп. 1, спр. 4, арк. 48.
лютий	Ізюмський	Олександрівська волость	загін	Там же, ф. 1396, оп. 1, спр. 20, арк. 67, 70.
березень		Савинська волость	дружина	Б. М. Бабій. Назв. праця, стор. 113.
		Сергіївська волость	червоногвардійський загін	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 648. 652.
Чернігівська губернія				
1917 р., листопад	Сосницький	с. Семенівка	червоногвардійський загін	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 199.
грудень	Глухівський	с. Береза	червоногвардійський загін, 50	Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, Чернігів, 1958, стор. 203.
	Ніжинський	сс. Вересоч, Вертіївка, Дроздівка, Жуківка, Кукшин, Носівка, Орлівка, Смоляж, Стодоли	загони, 60, 50	Там же, стор. 149—150, 169, 176, 185—186; Незабутні роки, стор. 187—188.
1918 р., січень	Глухівський	і села	червоногвардійський загін (об'єднаний)	Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 510.

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загопи, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
	Городнянський	м. Любеч	червоногвардійський загін	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 200.
		с. Алешня, Володимирівка, Дроздовиця, Ловинь, Ново-Ваганичі, Петруші, Яриловичі	загопи	Т а м ж е.
	Конотопський	і навколишні села	червоногвардійський загін, близько 1000	В. Б а б к о. В годы подполья, К., 1950, стор. 119.
		сс. Великий Самбір, Соснівка, Шаповалівка	загопи	Борьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 519—520.
	Новозибківський	с. Денисковичі	червоногвардійський загін, 50	Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 72.
		м. Новий Ропськ	червоногвардійський загін, 38	Т а м ж е, стор. 61, 69.
		с. Сачковичі	червоногвардійський загін, 20	Т а м ж е, стор. 78.
	Остерський	с. Вишеньки	червоногвардійський загін	Великий Жовтень на Київщині, стор. 139.
	Суразький	с. Горобіївка	дружина	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 521.
	Чернігівський	і села	зведений загін, 1500	Борьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 53.
		сс. Білоус, Буянки, Вихвостів, Довжик, Жуківка, Козел, Куликівка, Ріпки, Роїще, Свинопухи, Сибереж, Халявин	загопи, 150	Т а м ж е, стор. 52—53.
лютий	Остерський	Гоголівська волость	дружина, 100	«Вестник УНР», 21 (8) лютого 1918 р.
березень	Новозибківський	с. Нове місто	червоногвардійський загін	Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 105.

Продовження таблиці

Час виявлення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загони, дружини самооборо- ни; їх кількість	Джерело
Полтавська губернія				
1917 р., серпень — вересень	Костянтино- градський	с. Селешина	червоногвар- дійський загін	Великая Октябрьская социалистическая ре- волюция на Украине, т. 3, стор. 298—299; «Вестник УНР», 27 січня 1918 р.
грудень	Кобеляць- кий	Сокільська волость	загін	Партархів Запорізь- кого обкому Ком- партії України, ф. 337, оп. 1, спр. 290, арк. 11.
1918 р., січень	Кременчуць- кий	с. Котельва	червоногвар- дійський загін, 23	П. І. Гарчев. Чер- вона гвардія Украї- ни у Жовтневій ре- волюції, стор. 233.
	Переяслав- ський	с. Проців	червоногвар- дійський загін, 150	Великий Жовтень на Київщині, стор. 139.
	Полтавський	сс. Байрак, Цокурівка	загони	Великая Октябрьская социалистическая ре- волюция на Украине, т. 3, стор. 508—509; ПА ЦК при ЦК Ком- партії України, ф. 57, оп. 1, спр. 199, арк. 16—18.
ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ				
Катеринославська губернія				
1917 р., жовтень	Катерино- славський	с. Кам'янське	червоногвар- дійський загін	Второй Всероссий- ский съезд Советов. Сборник документов. М., 1957, стор. 276.
листопад		с. Григорівка	червоногвар- дійський загін	Великая Октябрьская социалистическая ре- волюция на Украине, т. 2, стор. 341.
	Олександрів- ський	с. Івано-Ган- нівка	червоногвар- дійський загін, 40	За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на террито- рии Запорожской об- ласти в 1917 — 1920 гг.), Запорожье, 1957, стор. 269.
	Слов'яно- сербський	сс. Біле, Рор'ївка, Тарасівка	червоногвар- дійський загін	Х. Лукьянов. Красная гвардия Донбасса, Сталино, 1958, стор. 19
грудень	Катерино- славський	с. Петрівка	загін, 40	Роки великого походу, Дніпропетровськ, 1967, стор. 124

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загони, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
1917—1918 рр., грудень — січень	Павлоград-сіський	сс. Богданівка, Вербки, В'язівка, Петропавлівка		Там же, стор. 22; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник статей и воспоминаний, Днепропетровск, 1927, стор. 161.
1918 р., січень	Катеринославський	с. Сурсько-Михайлівка	червоногвардійський загін	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 120.
лютий	Верхньодніпровський	с. Петрова Долина	червоногвардійський загін	П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 125.
	Олександрівський	Оріхівська волость	червоногвардійський загін	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 327.
	Катеринославський	Хортицька волость	червоногвардійський загін	«Звезда», 21 березня 1918 р.
звітень	Олександрівський	Михайло-Лукашівська волость	загін	Філіал Запорізького обласного державного архіву у м. Мелітополі (далі — ФЗОДА в м. Мелітополі); ф. Р—743, оп. 1, спр. 1, арк. 17.
		с. Любомирівка	загін самоохорони	
Херсонська губернія				
1917 р., листопад	Одеський	м. Березівка	загін, 200	Борьба за победу Радянської влади на Україні, стор. 407—415.
	Херсонський	Криворізька волость, сс. Апостолове, Веселі Терни, Лозоватка, Ордо-Василівка, Рахманово	загони 30, 30, 235	А. Пахомов. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов, стор. 87.
грудень	Єлисаветградський	м. Ново-Архангельськ, м. Торговиця, с. Глодоси, с. Добро-величківка	бойові дружини, 32	П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 132, 151.
		Кетрисанівська волость	червоногвардійський загін, 70	М. А. Рубач. Встановлення Радянської влади в українському селі, стор. 195.

Продовження таблиці

Час випищення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загопи, дружини самооборони: їх кількість	Джерело
	Одеський	с. Сичавка	червоногвардійський загін	В боротьбі за Октябрь (март 1917 — январь 1918 гг.). Сборник документов и материалов, Одесса, 1957, стор. 131.
1918 р., січень	Анапівський	Миколаївська волость	червоногвардійський загін, 100	«Известия Одесского СРД», 12 січня 1918 р.
		с. Петрівка	червоногвардійський загін, 100	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 265.
січень — лютий	Єлисаветградський	м. Бобринець і 7 навколишніх волостей	червоногвардійський загін	Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів, Кіровоград, 1957, стор. 65.
лютий	Одеський	с. Троїцьке	червоногвардійський загін	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 266.
	Херсонський	у всіх волостях повіту	червоногвардійські загопи по 30 чол. на волость	«Красный архив», 1937, № 6, стор. 101; 1938, № 4 — 5, стор. 46.
		Костромська волость	червоногвардійський загін	Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 108—109.
Північна Таврія				
1917 р., листопад	Мелітопольський	Якимівська волость	червоногвардійський загін	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 347.
1918 р., січень	Дніпровський	м. Олешки, сс. Каховка, Маячка, Преображенка	загопи	С. И. Рахша. Днепропцы, М., 1959, стор. 3, 5, 8, 16, 17.
		с. Чалбаси	червоногвардійський загін, 200	Т а м ж е.
	Мелітопольський	с. Миколаївка	червоногвардійський загін	П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, стор. 156.
лютий		Велико-Токмацька волость	червоногвардійський загін	ФЗОДА у м. Мелітополі, ф. Р — 690, оп. 1, спр. 3, арк. 74.

Продовження таблиці

Час виникнення	Повіт	Волость, село	Червона гвардія, бойові загопи, дружини самооборони; їх кількість	Джерело
березень	Бердянський	с. Дніпровка	червоногвардійський загін	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. стор. 347.
		с. Кам'янка	червоногвардійський загін, 108	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 232; ФЗОДА у м. Мелітополі, ф. Р — 701, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
		с. Андріївка	червоногвардійський загін	«Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 23 березня 1917 р.
		Ново-Олексіївська волость	червоногвардійський загін	ФЗОДА у м. Мелітополі, ф. Р — 588, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
		с. Трояни	червоногвардійський загін	«Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 23 березня 1917 р.
	Мелітопольський	Царицино-Кутська волость	загін самоохорони	Запорізький обласний державний архів, ф. Р — 3029, оп. 1, спр. 27, арк. 106, 124, 125.

АНТИФЕОДАЛЬНІ РУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

В. А. СМОЛІЙ

Одним з найважливіших завдань радянської історичної науки є глибоке і всебічне дослідження основних закономірностей та особливостей класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму. На жаль, у радянській історіографії цій проблемі досі приділялася недостатня увага. Автор даного повідомлення зробив спробу бодай стисло висвітлити деякі питання історії антифеодальних рухів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

Після придушення гайдамацького руху посилилося феодально-кріпосницьке і національно-релігійне гноблення народних мас Правобережної України, що привело до дальшого загострення класових суперечностей. Форми боротьби народних мас Правобережжя були різноманітними: подача скарг і прохань до місцевих та центральних органів влади, відмова виконувати панщинні повинності, масові втечі, заворушення, повстання тощо. З цього приводу В. І. Ленін зазначав, що селяни, які були основною рушійною силою антифеодальних рухів, боролися «... як уміли і як могли»¹. Водночас класова боротьба на Правобережній Україні в останній третині XVIII ст. відбивала якісно нові зміни в соціально-економічному розвитку краю: розклад феодально-кріпосницьких і дальший розвиток буржуазних відносин.

Однією з найпоширеніших форм класової боротьби народних мас Правобережжя в другій половині XVIII ст. були втечі від своїх власників — феодалів. Щоб позбутися непосильного гніту, поневолені й безправні селяни йшли з Волині в південно-східні райони Подільського, Київського, а найчастіше у Брацлавське воеводство², тобто в ті райони, де феодальний визиск був найменшим. Дуже частими в другій половині XVIII ст. були втечі селян за російсько-польський кордон. Так, в одній з нот, надісланих польським урядом російській адміністрації в 1772 р., вказувалося, що за рік втекло близько 400 чол.³ У рапорті від 26 серпня 1785 р. С. Потоцькому управляючий маєтками повідомляв, що лише за рік з невеликого Богопільського ключа втекло понад 30 селян. За далеко неповними відомостями, з 1760 по 1785 р. з 5 ключів Уманської волості до Росії прибуло 525 кріпаків-утікачів.

Соціальний склад утікачів був досить різноманітним. Крім селян, втікала певна частина дрібної шляхти, польські військовослужбовці, збіднілі міщани⁴. Селяни, долаючи небезпечні для життя перешкоди, інколи йшли цілими сім'ями і навіть невеликими селами, забирали майно, худобу, сільськогосподарський реманент⁵. Польські військові загони нападали на російські прикордонні митниці і форпости, намагаючись повернути збіглих селян власникам⁶.

Як вже згадувалося, головна причина втеч полягала в непосильному феодально-кріпосницькому гнітові. Селянин с. Сотників Корецького староства у 1782 р. на допиті відверто говорив про втечі як ефективний засіб «позбавитися гноблення»⁷. Польський сейм 1788—1792 рр. також змушений був визнати, що «утиски і бажання поміщи-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 186.

² Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. VI, т. II, К., 1870. стор. 32—33.

³ T. Kerzón. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794), т. I. Kraków, 1897. стор. 68.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 118, оп. 1, спр. 25.

⁵ Там же, ф. 193, оп. 1, спр. 12, арк. 4.

⁶ Там же, спр. 1457, арк. 2—3.

⁷ Е. Н. Дракохруст. Альбомы, дневники И. Г. Мюнца 1781—1783 гг. — Груды Государственного музея. Сборник статей по истории СССР XVI—XVIII вв., вып. XIV, М., 1941. стор. 173.

ків перекласти на селян виплату прибуткового податку» є однією з причин втеч селян⁸.

Важливою причиною втеч був національно-релігійний гніт. У фондах архівів збереглися сотні справ, які свідчать про те, що українські селяни та міщани просили російський уряд прийняти їх у підданство, «тому що за наявною в Польщі унією жити неможливо». Так, 22 травня 1779 р. 7 жителів сіл Мотовилівки і Ставищ подали рапорт до Київської губернської канцелярії, в якому писали, що через постійні релігійні утиски вони просять дозволу переселитися з сім'ями до Росії⁹. Житель Сквири С. Лебедович того ж року також просив російського підданства у зв'язку з посиленням феодальних поборів та запровадженням унії¹⁰. Таким чином, виступи проти введення унії були однією з форм боротьби пригноблених мас проти експлуататорів, за возз'єднання з російським народом.

Іншим районом, куди спрямовувався масовий потік населення Правобережжя, була Південна Україна. Колонізація її земель особливого розмаху набрала після російсько-турецьких воєн 1768—1774 і 1787—1791 рр. Стратегічні позиції Російської держави в цей час тут значно посилювалися. Дослідники цього питання зазначають, що протягом другої половини XVIII ст. переселення селян з-за кордону, в основному з Польщі (а, отже, і Правобережжя), на землі Південної України було наймогутнішим колонізаційним потоком¹¹.

Через відсутність потрібних матеріалів повної цифри втікачів, як і в першому випадку, визначити не можна, але відомо, що цілі села і міста Південної України заселялися вихідцями з Правобережжя¹². Дещо конкретніші факти маємо для пізнішого періоду (90-ті роки): з лютого по травень 1791 р. з Правобережжя на Південь переселилося 1610 селян, з початку 1792 р. по 1 травня — 1220, з 5 травня по 4 червня — 2896, з 11 червня по 9 липня — 3274 селян¹³. Царська адміністрація, зацікавлена в колонізації вільних земель Південної України, створила навіть інститут спеціальних вербувальників¹⁴. Однак, крім економічних інтересів, уряд Катерини II, розв'язуючи питання про втікачів, керувався й політичними міркуваннями. Князь С. Мещерський у листі графу М. Паніну від 25 березня 1770 р. писав, що він «...одержав височайшу резолюцію, щоб тих, хто втік від внутрішніх заворушень під покровительство її імператорської величності, не виганяти, отже, і не видавати в смутну область, якою є тепер Польща»¹⁵.

Поміщики Правобережної України досить енергійно перешкоджали втечам своїх кріпаків. На кордоні з Російською державою було створено спеціальні сторожові пости й поставлено нічну варту. Селянам прикордонних районів заборонялося вночі молотити хліб і продавати худобу без дозволу адміністрації, навіть на короткий час залишати місце свого проживання.

⁸ А. Сидоров. К столетней годовщине третьего раздела Польши, СПб., 1895, стор. 11.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 9131, арк. 4—6.

¹⁰ Там же, оп. 2, спр. 9082, арк. 1.

¹¹ А. С. Коциевский. Крестьяне Южной Украины в конце XVIII — первой трети XIX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1964, стор. 9.

¹² Д. І. Багалій. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку, Харків, 1920, стор. 66—68.

¹³ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 52, оп. 194, спр. 507, арк. 6; Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. 16, спр. 696, ч. 1, арк. 448—450.

¹⁴ Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800, М., 1959, стор. 157.

¹⁵ «Русский архив», кн. III, М., 1878, стор. 443.

Однак до кінця XVIII ст. потік утікачів з Правобережжя на південь України не припинявся (хоч і значно зменшився після 1793 р.)¹⁶. Вихідцями з Правобережної України були в основному заселені майбутня Херсонська і Таврійська губернії. Сюди приваблювала їх, насамперед, можливість звільнитися від феодально-кріпосницької залежності, а також одержати земельні наділи. Частина втікачів поселялася в містах. К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що «...збігли кріпаки вважали свій попередній кріпосний стан як щось випадкове для їх особи. Але в цьому відношенні вони чинили так само, як всякий клас, що звільняється від своїх оков, і крім того, вони звільнялися не як клас, а поодиноці. Далі, вони не вийшли за рамки станового ладу, а тільки утворили новий стан і в новому становищі зберегли свій попередній спосіб праці і розвинули його далі, звільнивши його від старих оков, які вже не відповідали досягнутому ними ступеню розвитку»¹⁷.

Прагнучи звільнитися від соціального і національно-релігійного гніту, селяни Правобережної України направлялися також на Запоріжжя, кріпаки південно-західних районів втікали на територію Молдавії¹⁸. Протягом 70—80-х років XVIII ст. різко збільшилася кількість втеч до Австрії. Цьому сприяли, зокрема, аграрні реформи, проведені австрійським урядом. Так, згідно із законодавством Йосифа II скасовувалися особиста залежність селян від поміщиків, деякі другорядні феодальні повинності, частково обмежувалася панщина. Селяни одержали право вільного пересування й вибору професії. Припливу втікачів, у тому числі й з Правобережної України, сприяла також заохочувальна еміграційна політика австрійського уряду¹⁹.

Водночас протягом усього XVIII ст. відбувалися масові втечі у зворотному напрямку — з Лівобережної України на Правобережжя. Причинами цього були наявність незаселених земель на правому березі Дніпра (біля Ржищева, Трахтемирова, Канева, Яготина, Черкас, Крилова, Чигирини тощо), а також посилення феодального визиску селян²⁰. Так, у 1762 р. російською стороною Київської прикордонної комісії було подано вимогу на 6436 біглих українських сімей і на 2864 сім'ї росіян, які осіли на Правобережній Україні. При цьому у ній підкреслювалося, що в місцевостях, які за трактатом 1686 р. мали бути «в пустці», вже в 1687 р. лише по р. Тясмині налічувалося 14 203 двори, засновані втікачами з Лівобережної України²¹.

У другій половині XVIII ст. втечі набули настільки загрозливих розмірів, що місцеві поміщики почали скаржитися царській адміністрації. 17 березня 1787 р. П. Румянцев підписав указ Київському намісницькому правлінню, у якому зобов'язував останнє видати «розпорядження прикордонних повітів земським ісправникам, щоб вони послали невсипусе старання на припинення таких втеч у Польщу, через які власники можуть зазнати розорення, селяни, що залишилися, зайвих тягарів та неспроможності до сплати податей у казну»²². Ще

¹⁶ В. М. Кабузан. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в., М., 1971, стор. 39.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 72.

¹⁸ Т. Когзон. Назв. праця, т. I, стор. 369; Я. Гросул. Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.), Кишинев, 1956, стор. 50.

¹⁹ П. Митрофанов. Политическая деятельность Йосифа II, ее сторонники и ее враги (1780—1790), СПб., 1907, стор. 392—393.

²⁰ ЦДА УРСР, ф. 193, оп. 1, спр. 1462; Київський обласний державний архів, ф. 922, оп. 2, спр. 191, арк. 1.

²¹ А. Л. Перковскій. Народонаселение Украины в XVIII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1968, стор. 5.

²² ЦДА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 302, арк. 1.

в липні 1783 р. Переяславський нижній земський суд, доповідаючи про втечі селян, просив Київське намісницьке правління надіслати інструкцію «на загальну користь, яким чином зручніше відшукувати збіглих до Польщі та якими способами можна перешкодити їх втечі туди надалі»²³. Але, незважаючи на вжиті царською адміністрацією заходи, селяни продовжували втікати від своїх власників. Феодали Правобережної України, зацікавлені в робочих руках, наймали спеціальних переманювачів селян з Лівобережжя. Граф Й. Понятовський, зокрема, «поклав плату за провід людей з Росії»²⁴. Поміщики послали на Лівобережжя так звані «публичные письма», у яких з метою повернення до своїх маєтків селян, обіцяли останнім різноманітні привілеї та вольності, зокрема, звільнення на тривалий час від феодальних поборів. Це викликало скарги й протести російського посла у Варшаві О. Штакельберга. Польський король Станіслав Август універсалом від 5 вересня 1777 р. заборонив поміщикам переманювати до своїх маєтків селян з Російської держави шляхом поширення таких «публичных писем», водночас дозволяючи заселення «пусток» селянами, які перейшли добровільно²⁵.

Царська адміністрація вживала заходів, щоб запобігти втечам селян, міщан та військовослужбовців на територію Правобережної України. Наприклад, у 70—80-х роках неодноразово посилювалася сторожова служба на російсько-польському кордоні²⁶. Починаючи з 1763 р., було видано ряд указів, які заохочували втікачів повернутися на батьківщину. Так, указом 1779 р. втікачам пробачалися їх злочини, «крім душолюбців», і дозволялося повернутися на батьківщину. Для поселення їм виділялися Новоросійська й Азовська губернії, а також території Курського, Воронежського і Тамбовського намісництв. Поселяни звільнялися на 6 років від податків, вони могли записуватися у міщанський стан, йти на військову службу тощо. Водночас указ суворо попереджав, що «про всіх, хто не повернеться, будуть зібрані точні відомості де хто живе, і вони будуть викликані через сусідній уряд і покарані»²⁷. Занепокоєний посиленням еміграційних процесів, царський уряд у 1785—1788 рр. видав нові укази «О прощении беглых военных людей, которые добровольно из бегов явятся»²⁸, а в 1791 р.— генеральну постанову, яка в основному повторювала вимоги попередніх указів²⁹.

Цікавий факт впадає у вічі під час перегляду архівних документів періоду другої половини XVIII ст. Кількість справ про втікачів з Правобережжя на Лівобережну Україну різко зростає відповідно часу видання царських указів. Наприклад, у фондах Київського намісницького правління за 1782 р. зберігається 85 справ про «польських виходців», за 1791 — 116, тоді як у попередні роки їх було значно менше³⁰. Факти свідчать про збільшення втеч у 1791—1792 рр. Це видно, зокрема, з універсалу комісії Подільського воеводства від 12 березня 1791 р. Комісія, відзначаючи факти масових переходів селян за кордон, наказала шляхті посилити прикордонну сторожу, «перехожі без-

²³ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. вып. 2-й, К., 1882, стор. 82.

²⁴ Там же, стор. 91.

²⁵ «Киевская старина», 1882, липень, стор. 58.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 641.

²⁷ Полное собрание законов Российской империи, т. XX, № 14870.

²⁸ Там же, т. XXII, №№ 16281, 16645.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 3, спр. 53; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, вып. 1-й, К., 1882, стор. 192—195.

³⁰ Підраховано автором за матеріалами ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 1, т. I, II, VII.

паспортні особи» мали коротко опитуватися³¹. За нашими підрахунками, лише протягом перших 5 місяців 1792 р. на територію Лівобережної України втекло 1426 чол.³²

Звернув увагу на різке збільшення кількості втеч у 1791—1792 рр. і Л. А. Коваленко. За його підрахунками, наприклад, у 1791 р. з усіх справ про втікачів на Україні справи про втікачів з Правобережжя на Лівобережжя становили 39%, а в 1791 р.— 42%³³. Дослідник робить правильний висновок про те, що еміграційні процеси активізувалися саме після проголошення «Конституції 3 травня»³⁴. Дійсно, лідери чотирирічного сейму, прагнучи забезпечити приплив емігрантів з-за кордону, ввели до конституції параграф, у якому, зокрема, зазначалося: «Бажаючи, скільки можливо, сприяти збільшенню населення в країні, оголошуємо повну волю всім новоприбулим, та тим, які раніше вибули з країни, а тепер бажають повернутися на батьківщину, такою мірою, що кожен, чи прибулий у державу Речі Посполитої, чи той, хто повернувся назад, як тільки ступить ногою на польську землю, стає зовсім вільним і може займатись яким бажає промислом, де захоче складати умову на осілість, роботу і чинш, проживати в містах та селах, залишатися в Польщі або повернутися у той край, куди побажає...»³⁵. Цей параграф конституції певною мірою перекликався з відповідними пунктами царських указів 1779, 1785, 1788 та 1791 рр.

Але час вніс значні зміни до законодавства польського сейму. Втечі селян і міщан набирали дедалі більших розмірів і вилилися в активну боротьбу експлуатованих мас Правобережної України проти соціального і національно-релігійного гніту. Тому не можна погодитися з думкою деяких істориків, ніби переходи селян на Лівобережну Україну не приносили їм ніякого полегшення, і що вони відбувалися лише в одному напрямку— з Лівобережної України на Правобережну³⁶. Адже відомо, що у більшості випадків втікачі поверталися назад.

У конкретних історичних умовах останньої чверті XVIII ст. втечі, як одна з форм класової боротьби, відіграли виключно важливу роль. Насамперед, вони спрямовувалися проти феодалської експлуатації, гальмували створення і розширення панщинно-фільваркової системи, підготовлювали ґрунт для рішучіших форм боротьби.

На середину 1791 р. обстановка на Правобережній Україні залишалася напруженою. Значною мірою на загострення класових суперечностей вплинули події буржуазної революції 1789—1794 рр. у Франції. Ф. Енгельс підкреслював: «Французька революція 1789 р. відразу ж знайшла свій відгук у Польщі. Конституція 1791 р., яка проголосила права людини і громадянина, стала прапором революції на берегах Вісли, зробивши Польщу авангардом революційної Фран-

³¹ Архив ЮЗР, ч. V, т. I, Приложение, К., 1876, стор. 623—624.

³² ЦДДА УРСР, ф. 193, оп. 1, спр. 1876, арк. 1—16.

³³ Л. А. Коваленко. Про приєднання Правобережжя до Росії.— Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка, т. I, Житомир, 1950, стор. 56.

³⁴ Л. А. Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст., К., 1973, стор. 86.

³⁵ Н. Костомаров. Последние годы Речи Посполитой. Исторические монографии и исследования, т. XVII, СПб, 1886, стор. 462—463.

³⁶ А. Родгаса. Zagadnienia konstrukcyjne. Wjecie roli mas ludowych. Historia Ukrainy, Bialorusi i Litwy; Zagadnienie Granicy 1772 r.— «Kwartalnik historyczny», 1957, № 4—5, стор. 129.

ції...»³⁷. Широкий відгук серед народних мас Правобережної України дістала також селянська війна 1773—1775 рр. у Росії³⁸.

У 1788—1789 рр. селянськими виступами були охоплені майже всі воеводства Правобережної України, Білорусії й Галичини. Значний вплив на зростання антифеодальних виступів мало перебування на Правобережжі російських військ, яке було викликане подіями російсько-турецької війни 1787—1791 рр.³⁹ Пригноблені маси краю сподівалися, що вони визволять їх з-під іга шляхетської Польщі. У Варшаву, де в цей час проходили засідання чотирирічного сейму, надходили чутки, одна тривожніша за іншу. Ще наприкінці 1788 р. командує польськими військами на Правобережній Україні генерал Любовецький доповідав сейму, що селяни готують збройний виступ⁴⁰. В іншому повідомленні на сейм від 18 лютого 1789 р. вказувалося, наприклад, що «погрожують бунтом піддані», «озброєний Губа по всій Смілянщині бунтує підданство, за котрим селяни юрбамн ходять, перетворивши його у свого ватажка і неможливо його спіймати»⁴¹. Польський король на одному з засідань сейму змушений був визнати, що в разі повстання «досить правдоподібно можемо зустріти найжорстокіших ворогів у власних підданих»⁴².

Події 1789 р. на Правобережній Україні викликали неспокій і навіть жах серед магнатів і шляхти. Шляхтичі Житомира, зокрема, у зв'язку з заворушеннями вимагали терміново прислати надійні війська⁴³. Серед шляхти було проведено загальну мобілізацію, створено озброєні кінні загони⁴⁴. Провіантські комісії, організовані місцевою адміністрацією для врегулювання торгових справ з російською армією, 23 лютого 1789 р. перетворили у «порядкові». Їм передавалася вся повнота влади на Правобережжі. Рішенням сейму порядкові комісії мали силою придушувати всякі прояви невдоволення серед селян.

Однак становище на Правобережній Україні продовжувало загострюватися. Особливого розголосу набула справа про вбивство у березні 1789 р. кріпаками с. Невірківки (поблизу Луцька) родини поміщика Вележинського. Волинська порядкова комісія, яка спеціально займалася цією справою, притягла до відповідальності кількасот чоловік, з них частину було страчено. Крім того, комісія вжила заходів щодо зміцнення укріплень м. Луцька⁴⁵.

Польська магнато-шляхетська адміністрація була впевнена, що повстання на Волині «розпочалося по намовленню російських чиновників», купців і місцевого православного духовенства⁴⁶. Як повідомлялося у Варшаву, останні роздавали селянам ножі, рушніці, порох, а також грамоти Катерини II із закликком до повстання*. Під тиском магнатів і шляхти 18 квітня сейм прийняв постанову «Забезпечення

³⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 530.

³⁸ *Polozenie chlopów u schylku Rzeczypospolitej schlacheckiej. Wybór tekstów źródlowych*, Warszawa, 1953, стор. XXV—XXVI.

³⁹ Записки наукового товариства ім. Шевченка, кн. IV, К., 1904, стор. 22.

⁴⁰ W. Kalinka. *Sejm czteroletni*, t. I, Kraków, 1895, стор. 470.

⁴¹ В. А. Маркина. *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века*, К., 1961, стор. 37.

⁴² Архив ЮЗР, ч. III, т. V, К., 1902, стор. 8.

⁴³ W. Kalinka. Назв. праця, т. I, стор. 470.

⁴⁴ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, II, 20701—20716.

⁴⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. V, стор. 35—36.

⁴⁶ С. Соловьев. *История падения Польши*, М., 1863, стор. 226.

* Безумовно, в повідомленнях було чимало перебільшень. У згаданих указах Катерина II лише закликала втікачів повернутися до Росії. Селяни ж сприймали їх як заклик до повстання. (Див. «Чтения в историческом обществе Нестора летописца», кн. 2, К., 1888, стор. 167—168).

громадського спокою», в якій, зокрема, зазначалося: «1. Російським купцям, які ведуть торгові операції в Речі Посполитій, негайно одержати паспорт від скарбової комісії. 2. Іншим — у двотижневий строк покинути межі держави. 3. Православним священикам найближчим часом скласти присягу на вірність короні»⁴⁷. Спеціальним універсалом ця постанова доводилася до відома населення Правобережної України. Водночас у Волинське і Подільське воеводства для придушення повстання було направлено додаткові загоони регулярних військ чисельністю до 3 тис. чол.

На Правобережній Україні прокотилася хвиля репресій. Так, лише протягом двох тижнів за наказами Волинської порадкової комісії було повішено 5 чол. у Луцьку і 13 — у Дубно⁴⁸. Київський воевода Степковський писав королю, що «від самого Володимира всі містечка і села повні шибениць і різних знарядь...»⁴⁹.

Незважаючи на жорстокі переслідування, антифеодальна боротьба тривала. Масові втечі за кордон почали загрожувати існуванню панцинно-фільваркової системи самої Речі Посполитої. Поміщики скаржилися уряду на запусіння своїх маєтків, особливо в прикордонних районах Правобережжя, вимагали посилити охорону кордону та надіслати війська⁵⁰. Як свідчать документи, селяни нахвалялися в цей час вчинити з своїми панами «по-французьки».

Селянські заворушення на Правобережній Україні мали значний вплив і на сусідні території — Білорусію, Галичину. В квітні 1789 р. озброєні загоони селян напали на маєтки феодалів поблизу Бреста і Турова. Незабаром заворушення охопили західні й центральні райони Білорусії⁵¹. У донесенні поліцейського управління губернатора Львова від 26 вересня 1789 р. зазначалося, що серед галицької шляхти «поширюється страх, ніби очікується те, що приблизно 20 років тому вчинили гайдамаки в Умані». Шляхта залишала свої маєтки і втікала у Львів під захист регулярних військ⁵². Все це створювало можливості для спільного селянського виступу на розрізаних українських землях.

Не шукаючи справжніх причин заворушень, магнати і шляхта звинувачували у всьому російський уряд і місцеве православне духовенство. Запідозрений у зв'язках з повстанцями, у квітні 1789 р. був заарештований переяславський єпіскоп В. Садковський. Варшавські газети писали, нібито він «наказав своїм попам привести хлопів до присяги поголівно вирізати ляхів на Україні»⁵³. Серед місцевої шляхти поширювалися чутки, що Катерина II «умовляє архімандрита й священиків до підбурення черні проти дворянства польського»⁵⁴.

Події 1789 р. вплинули на характер відносин між Росією і Польщею. Арешт і суд над В. Садковським викликали різке незадоволення російського уряду. До польського сейму було подано ряд протестів, в яких засуджувалися дії військових властей. У відповідь на це підбурювана прусською дипломатією польська сторона заборонила росій-

⁴⁷ Архив ЮЗР, ч. III, т. V, стор. 12—14.

⁴⁸ Ф. Бродович. Записки о событиях на Волини и Подолии в 1798 году, М., 1868, стор. IX.

⁴⁹ W. Kalinka. Назв. праця, т. I, стор. 376.

⁵⁰ Архив ЮЗР, ч. III, т. V, стор. 127—128, 139.

⁵¹ А. П. Игнатенко. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией, Минск, 1974, стор. 153.

⁵² Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849). Документи і матеріали, К., 1974, стор. 56—57.

⁵³ «Киевская старина», 1892, липень, стор. 37.

⁵⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, 5842.

ським військам перебувати на території Речі Посполитої⁵⁵. Частина російських військових загонів, що знаходилася на Правобережній Україні, у травні 1789 р. була затримана польською прикордонною сторожею. Начальник сторожі полковник Казимірський заявив, що він «має веління від генерала Любовецького нікого з російських військових команд у Польщу не впускати»⁵⁶. Це позначилося на постачанні російської армії, що воювала в цей час з султанською Туреччиною. Царський уряд вживав термінових заходів для виправлення скрутного становища. Навесні 1789 р. проводилися таємні переговори з генералом Любовецьким і полковником Казимірським. Лише наприкінці червня 1789 р., підкупивши генерала Любовецького, вдалося відправити на фронт декілька кур'єрів та 200 возів зі зброєю та спорядженням⁵⁷. Ці обставини привели до нових конфліктів між урядами Речі Посполитої і Росії. На кордоні війська обох сторін було приведено у бойову готовність. За наказом правителя Київського намісництва С. Ширкова від 11 червня 1789 р. полякам суворо заборонялося купувати зброю у м. Києві. Встановлювався особливий порядок провозу всіх товарів через кордон⁵⁸. Однак це не дало бажаних наслідків. У березні 1790 р. Польща уклала союз з Пруссією⁵⁹.

Водночас події 1789 р. позначилися на внутрішньополітичній обстановці. Шляхетські реформатори, побоюючися селянської війни, розробляли плани проведення політичних реформ. Проте жоден з них не враховував основних причин занепаду «...старої, варварської, феодальної, аристократичної Польщі, основаної на закріпаченні більшості народу»⁶⁰. Лише активність народних мас могла ґрунтовно змінити існуюче становище.

Таким чином, друга половина XVIII століття характеризувалася дальшим загостренням соціальних суперечностей, що виявилось в новому посиленні класової боротьби та антифеодальних рухів на Правобережній Україні. Водночас привертає увагу той факт, що форми і методи боротьби, які існували раніше, набули іншого характеру. Селянські антифеодальні рухи стали масовішими, охопили значно більші території, вони вийшли за рамки розрізнених селянських виступів.

⁵⁵ ЦДВІА СРСР, ф. 52, оп. 194, спр. 530, арк. 61; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, вип. 1-й, К., 1882, стор. 105.

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 1, спр. 1293, арк. 2, 3.

⁵⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 52, оп. 194, спр. 530, арк. 117.

⁵⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, 20 701—20 716.

⁵⁹ А. Л. Нарочницкий. Международные отношения накануне и во время французской буржуазной революции конца XVIII в. (1763—1794), М., 1944, стор. 56—60.

⁶⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 472—473.

ПРОТИ БУРЖУАЗНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

В. І. ГУСЄВ, О. О. ШЕВЧЕНКО

В період розрядки міжнародної напруженості у відносинах між соціалістичними і капіталістичними країнами ідеологічна боротьба стає одним з вирішальних напрямів протиборства між двома соціально-економічними системами, між основними антагоністичними класами — буржуазією і пролетаріатом.

Реакційні кола Заходу, вимагаючи від країн соціалістичної співдружності ідеологічних поступок, не відмовляються від спроб домогтися широкого проникнення буржуазних ідей в соціалістичні країни. Так, відомий американський «советолог» З. Бжезинський вважає, що «процес інтенсивних мирних обмінів, що широко розгорнувся між Заходом і Сходом, вийшовши за рамки економічних, буде майже непомітно відколювати шматки від... «доктринального будинку комунізму», а це буде сприяти «непомітному процесу філософського примирення»¹.

Важливим засобом у здійсненні цих намірів є буржуазна історіографія, однією з провідних проблем якої залишається історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і виникнення Радянської держави.

Слід зауважити, що сучасна буржуазна історична література з питань Великого Жовтня являє собою логічний наслідок розвитку і «вдосконалення» теорій, що існували раніше. Разом з тим, зростання впливу марксистських ідей і могутності країн соціалізму не могло не вплинути на виникнення нових концепцій, однією з яких є вимушене визнання ролі Жовтневої революції в ході світового розвитку. Звичайно, це не свідчить про визнання буржуазними «советологами» об'єктивної обумовленості соціалістичної революції в Росії, відображення в цій революції законів розвитку суспільства в цілому. Саме через це критика антинаукових буржуазних концепцій історії Великого Жовтня, їх антикомуністичної спрямованості є одним з актуальних завдань радянської історичної науки².

Використавши найбільш характерні праці американських та англійських «советологів», опубліковані в останні роки, автори повідомлення ставлять за мету викрити концепції «незакономірності» і «недемократичності» Великого Жовтня, показати неспроможність їх пошуків «антагонізмів» між основною масою трудящих Росії і більшовиками, їх трактувань питання створення основ Радянської держави.

Особливу увагу сучасні «советологи» приділяють тому, щоб довести, що в СРСР соціалізм є «чисто руським явищем». Наприклад, ад'юнкт-професор факультету слов'янських мов Торонтського університету Борис Томсон, визнаючи «глибокий вплив марксизму на соціальну, економічну і політичну теорію і практику в усьому світі»³, стверджує, як це робили російські меншовики, що соціалістична революція в нашій країні була здійснена всупереч заповітам К. Маркса, що вона була «нав'язана» дійсності «групою Леніна», яка «не бажала рахуватись із

¹ "Foreign affairs", липень, 1973, стор. 721.

² В сучасній радянській історіографії критичі англійської і американської буржуазної історіографії Жовтневої революції присвячені праці: Ю. И. Игрицкий. Мифы буржуазной историографии и реальность истории. Современная американская и английская историография Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1974; Б. Е. Штейн. «Великая Октябрьская социалистическая революция в английской историографии» в сб. «Зарубежная литература об Октябрьской революции», М., 1961, стор. 128—147, 163—174, 175—195; В. В. Лебедев, А. О. Чубарьян. Против антинаучного освещения истории Октябрьской революции в современной историографии США и Великобритании, М., 1969; С. И. Кузнецов, Б. Е. Штейн. Английская и американская историография Октябрьской революции, иностранной интервенции и гражданской войны в России.— «Вопросы истории», 1956, № 11, стор. 147—158; Н. Н. Яковлев. Всесилие Октября и бессилие американской «советологии».— «Мировая экономика и международные отношения», 1967, № 9, стор. 130—139; М. Г. Пакратова. Проблематика русской революции в американской русистике.— «Исторические науки и некоторые проблемы современности», М., 1969, стор. 202—205; И. Н. Олегин. От февраля к Октябрю (факты истории и их трактовка в англо-американской буржуазной историографии).— «История СССР», 1969, № 6, стор. 200—216; та інші.

³ Boris Thomson. The Premature Revolution. Russian Literature and Society. 1917—1946, London, 1972.

закономірностями розвитку історії. К. Маркс нібито вважав революцію закономірною в індустріально розвинених країнах Західної Європи і США, але не у відсталій Росії, а тому соціалістична революція в Росії — це «недозріла», «насильницька» революція, змова, здійснена невеликою «групою» на чолі з Леніним.

Це ж стверджує і інший американський «советолог» Олександр Гелла. Він намагається довести, що науковий комунізм К. Маркса докорінно відрізняється від наукового комунізму В. І. Леніна. Цю різницю він вбачає в тому, що К. Маркс «був західноєвропейським філософом», який виховувався на «західних політичних традиціях, західному християнстві і на політичних інститутах, що базуються на римському праві»⁴. В. І. Ленін, за його словами, був політиком «руським з голови до ніг», який сприйняв ідеї К. Маркса, щоб «робити революцію в країні, де «азіатський спосіб виробництва» вжився в двадцять століть»⁵.

Загальновідомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс виявляли великий інтерес до історії Росії, розраховували на розвиток революційного руху в ній і вірили у всесвітнє значення російської революції.

Що стосується «різниці» між теорією соціалістичної революції К. Маркса і В. І. Леніна, яку вони прагнуть відшукати, то вона обумовлена тим фактором, що К. Маркс жив в епоху класичного капіталізму, а В. І. Ленін в епоху імперіалізму. В умовах нерівномірного розвитку країн при імперіалізмі В. І. Ленін зробив висновок про можливість перемоги соціалістичної революції в одній окремо взятій країні, чого не могли передбачити К. Маркс і Ф. Енгельс в той час, коли капіталізм розвивався більш-менш рівномірно. Загальновідомо, що К. Маркс не боявся робити доповнення до своєї теорії соціалістичної революції, коли це диктувалося новими обставинами. Так, вивчаючи досвід революційної боротьби робітничого класу, К. Маркс і Ф. Енгельс визнали за потрібне доповнити своє вчення положенням про необхідність зламу старої буржуазної державної машини. В. І. Ленін за нових історичних обставин зробив величезний внесок в теорію наукового комунізму.

Відомий американський історик, колишній посол США в СРСР, Югославії, Індії Джордж Кеннан в книзі «Росія і Захід при Леніні і Сталіні» стверджує, що РСДРП(б) нібито розуміла, що російський робітничий клас і селянство не були готові до революції, а тому і не бажала, щоб соціалістична революція розпочалась в Росії. «Більшовики,— пише Дж. Кеннан,— віддавали перевагу тому, щоб революція розпочалась в Німеччині. Оскільки ж Росія луснула в світовій війні,— то вони вирішили захопити владу в ній, а потім запалити революцію в Німеччині»⁶. Очевидно, теорію перманентної революції Троцького Кеннан намагається приписати всій партії більшовиків. А його судження про «неготовність» робітничого класу і селянства до соціалістичної революції, певно, запозичене у опортуністів II Інтернаціоналу.

Вірно сказано про це у М. А. Сулова: «Сама думка про можливість переходу до будівництва соціалізму в такій економічно відсталій країні (як Росія.— В. Г., О. Ш.) докорінним чином суперечила традиційним уявленням, що склалися в надрах II Інтернаціоналу. Велика заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він зовсім по-новому поставив цю про-

⁴ Aleksander Gella. The Fate of Eastern Europe under "Marxism".— «Слов'янський огляд», № 2, червень, 1970, стор. 191.

⁵ Там же.

⁶ George F. Kennan. Russia and the West under Lenin and Stalin, Boston—Toronto, 1961, стор. 30.

блему: треба починати з повалення капіталізму і вже на цій основі швидко рушити вперед в справі економіки і культурного рівня народу»⁷.

Дж. Кеннан, висвітлюючи аграрну програму нашої партії, знову повторює відому вісенітницю, що більшовики «украли» її у партії соціалістів-революціонерів⁸.

Відомо, що О. Керенський належав до партії соціалістів-революціонерів. Тоді не зрозуміло, чому селянські маси виступили проти уряду Керенського і пішли за більшовиками, які начебто «вкрали» у нього аграрну програму. Справа в тому, що аграрна програма есерів була витвором їх демагогії і здійснювати її вони не збирались. Вікові сподівання селянства задовольнили більшовики. Аграрна політика партії більшовиків, яка знайшла своє практичне втілення в Декреті про землю, дещо відрізнялась від аграрної програми, накресленої в Квітневих тезах, проте зберігала дух програми пролетарської партії.

Враховуючи специфіку земельних відносин, які історично склалися в Росії, зокрема тривале існування общини, партія більшовиків не вважала можливим перескакувати через етап демократичних аграрних перетворень, що їх не здійснила Лютнева буржуазно-демократична революція. Перед робітничим класом стояло завдання допомогти трудовому селянинові усвідомити «обмеженість зрівняльного землекористування, переконатися в неминучості поступового переходу до соціалістичних форм ведення господарства, у вигідності цих форм»⁹.

Окремі американські історики (Роберт Данієлс, Річард Тейлор та інші) намагаються довести, що «переважна більшість селян і армії була проти більшовиків»¹⁰ і що більшовицька партія «була ефективно ізольована від тих, в чіїх інтересах вона діяла, і новий режим не мав відповідної основи для довготривалого існування»¹¹.

Як свідчать підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів, проаналізовані В. І. Леніним, за партію більшовиків проголосувало 9 млн. виборців з 36. Але, зазначає В. І. Ленін, справа не в голосуванні, а в боротьбі; «...за більшовиків була в кінці жовтня і в листопаді 1917 року більшість пролетаріату і свідомого селянства, в особі більшості делегатів II Всеросійського з'їзду Рад, в особі більшості найактивнішої і найсвідомішої частини трудящого народу, саме тодішньої дванадцятимільйонної армії»¹².

Про це переконливо свідчать підсумки виборів по найважливіших районах і промислових містах Донецько-Криворізького басейну, де за більшовиків було віддано 32,3% голосів¹³, а серед військових частин, які перебували на Україні, більшовики одержали 39% голосів¹⁴.

Вже час буржуазним «теоретикам» замислитись над тим, чому Велика Жовтнева соціалістична революція була безкровною революцією і чому в роки громадянської війни селянство підтримало аграрну

⁷ М. А. Суслев. Марксизм-ленинизм — интернациональное учение рабочего класса, М., 1973, стор. 94.

⁸ George F. Kennan. Russia and the west under Lenin and Stalin, Boston—Toronto, 1961, стор. 30.

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1, К., 1968, стор. 458.

¹⁰ Robert V. Daniels. Red October: The Bolshevik Revolution of 1917, № 4, 1967.

¹¹ Richard Taylor. A medium for the Masses: Agitation in the Soviet Civil war, London, 1968.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 166.

¹³ В. І. Гусев. Більшовицькі організації України в боротьбі за маси в період підготовки і проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів.— «УІЖ», 1972, № 6, стор. 53.

¹⁴ Там же.

програму більшовиків і виступило із зброєю в руках на захист Радянської влади. Декрет про землю, задовольнивши вікові сподівання селянства, забезпечив пролетарській революції підтримку з боку трудового селянства всіх народів Росії і створив основу для зміцнення бази диктатури пролетаріату.

Конфіскація поміщицької землі, проголошена цим Декретом, набула надзвичайної популярності на Україні. Наприклад, селяни с. Горобіївки Сквирського повіту Київської губернії (тепер Сквирського району Київської області) викликали в місцеву Раду поміщика і зачитали йому Декрет про землю. Повідомляючи Центральну раду про дії селян, поміщик писав: «Зібравшись увечері на сход, вони вирішили захопити все господарство і вранці почали здійснювати своє рішення»¹⁵. Подільський губернський комісар, який захищав інтереси поміщиків, в своєму донесенні благав Центральну раду подати йому допомогу в боротьбі з селянськими «безпорядками». «Настали дійсно чорні дні... На колінах благаю.. не чекаючи жодного дня, прийти мені на допомогу. Рятуйте! Телеграфуйте!»¹⁶.

Аграрне законодавство Радянської влади відіграло величезну роль у дальшому визволенні селянства з-під впливу буржуазних та дрібнобуржуазних партій, у розширенні соціальної бази диктатури пролетаріату.

Спираючись на висунуту тезу про «відсутність» підтримки партії більшовиків з боку основної маси трудящих Росії, буржуазні ідеологи вдаються до фальсифікації при висвітленні питання про створення основ Радянської держави та права. «Оскільки більшовики не мали сили,— стверджує Р. Тейлор,— то вони дозволили систему муніципалізації Рад».

Політика партії ніколи не була спрямована на муніципалізацію Рад. РСДРП(б) вказувала на можливість існування поряд з Радами тих муніципальних органів, які своєю діяльністю завоювали довір'я мас ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тобто злам старої державної машини відбувався з урахуванням доцільності ліквідації чи збереження того чи іншого старого державного органу. Крім того, земські установи та міські думи здійснювали господарські функції, а для створення відповідного радянського апарату потрібен був певний час. Питання про строки розпуску дум і земств місцеві Ради вирішували залежно від конкретних умов. Там, де земства і думи ставали на шлях відкритої боротьби проти Радянської влади, їх господарські функції відразу ж брали на себе Ради. Ліквідація старого апарату державного управління була закінчена в червні 1918 року, а його технічний апарат у багатьох випадках використовувався в новостворених радянських установах.

Перекручуючи правду про Велику Жовтневу соціалістичну революцію та створення Радянської держави, буржуазні ідеологи намагаються обґрунтувати непохитність капіталізму, відвернути широкі маси трудящих від ідей соціалізму. Груба фальсифікація історичних подій і явищ, ролі народних мас, стратегії і тактики партії більшовиків в революції є ще одним свідченням неспроможності ідейно-філософських позицій і концепцій сучасних буржуазних ідеологів.

¹⁵ «Вопросы истории», 1954, № 2, стор. 31.

¹⁶ «Красный архив», 1941, № 2, стор. 86—87.

Замітки

О. І. Задніпровський
ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК
РАДГОСПІВ ДОНБАСУ
в 1959—1970 рр.

Значну роль в розвитку сільського господарства країни відіграють радгоспи Української РСР, зокрема Донецького басейну¹.

Досвід радгоспного будівництва тут розкриває процес розвитку державного сектора соціалістичного сільського господарства країни в період будівництва матеріально-технічної бази комунізму в умовах району з високорозвинутим промисловим виробництвом і високою питомою вагою міського населення (86% в 1970 р.)².

Автор повідомлення поставив за мету проаналізувати основні показники кількісного зростання радгоспів Донбасу, змін у складі їх працівників, їх технічне оснащення, рівень електрифікації та спеціалізації й визначити місце радгоспів в системі сільськогосподарського виробництва Донбасу.

В 1959 р. у Донецькому басейні було 111 радгоспів, в 1970 р.— 263. Якщо в 1959 р. питома вага радгоспів Донбасу серед радгоспів УРСР становила 12,5%, а серед радгоспів всієї країни 1,7%, то в 1970 р.— відповідно 16,4% і 1,8%³. В 1959 р. в радгоспах Донбасу працювало понад 63 тис., а в 1970 р.— 152,4 тис. робітників, радгоспам належало 1446,2 тис. га сільгоспугідь, 10528 тракторів, 2404 комбайни, близько 617 тис. голів великої рогатої худоби⁴. Такі кількісні зрушення пояснюються тим, що в кінці 50-х — на початку 60-х років для постачання великих промислових центрів країни, в тому числі Донбасу, овочами, фруктами, продуктами тваринництва, створювалися овочевомолочні зони спеціалізованих радгоспів.

Головним джерелом зростання мережі радгоспів Донбасу було перетворення на радгоспи підсобних господарств Донецького та Луганського раднаргоспів і Міністерства шляхів сполучення СРСР. Тільки в

---

¹ У складі Донбасу автор розглядає території Донецької та Ворошиловградської областей, які входять до складу УРСР.

² Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 9.

³ Народное хозяйство СССР в 1959 году. Статистический ежегодник. М., 1960, стор. 439; Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник. М., 1971, стор. 581; Радгоспи Української РСР в цифрах. Статистичний збірник. К., 1973, стор. 32.

⁴ Радгоспи Української РСР в цифрах, стор. 32, 47, 65, 157, 159, 239, 243; Народне господарство Української РСР в 1959 році, стор. 346.

1960—1963 рр. було створено 96 радгоспів⁵. 26 радгоспів виникли на базі 33 економічно слабких колгоспів⁶. Тринадцять держлісгоспів були перетворені на плодородсадникові радгоспи⁷.

Виступаючи на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслив, що однією з вирішальних умов росту сільськогосподарського виробництва є забезпечення його висококваліфікованими кадрами механізаторів, інженерів і техніків⁸. В 1960 р. середньорічна кількість працівників радгоспів Донбасу, зайнятих в основному виробництві, становила 72,7 тис. чол., а в 1970 р. вона досягла 164,6 тис. чоловік. Якщо в 1960 р. питома вага працівників радгоспів Донецького басейну серед працівників радгоспів республіки становила 12,1%, а серед працівників радгоспів СРСР — 1,3%, то в 1970 р. вона збільшилась відповідно до 16,3% і 1,9%⁹.

Водночас значно збільшився машинно-тракторний парк. В основі цього процесу було поліпшення постачання з боку держави сільгосптехнікою, успіхи розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Радгоспам було передано техніку підсобних господарств і колгоспів, на базі яких створювались нові радянські господарства. Тільки по Донецькій області за 1959—1970 рр. парк вантажних автомобілів у радгоспах збільшився в 3,1 раза, а в 1963 р. порівняно з 1959 р. він зріс в 2,5 раза¹⁰.

Збільшилась і потужність машинно-тракторного парку. На початку 60-х років головну роль в радгоспах відігравали трактори ДТ-54 і ДТ-54 А. За дванадцять років тракторний парк радгоспів поповнився більш потужними тракторами Т-75, Т-74, ДТ-75¹¹.

За досліджуваній період споживання електроенергії радгоспами Донбасу зросло в 10 разів. Якщо в 1960 р. питома вага цих радгоспів у використанні електроенергії на виробничі потреби серед радгоспів республіки становила 17,6%, серед радгоспів СРСР — 2,2%, то в 1970 р. — відповідно 30,7% і 4,7%¹². Це позитивно вплинуло на розвиток механізації радгоспного виробництва Донбасу. В 1961 р. в радгоспах Донецької області доїння корів було механізоване на 52,3%, а в 1970 р. — вже на 76,7%. Високими були також рівень механізації подачі води на фермах великої рогатої худоби, механічна роздача кормів на птахофермах, очистка птахівничих приміщень. В радгоспах Донбасу були повністю механізовані основні польові роботи — оранка, посів, збирання зернових.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 4, спр. 3752, арк. 84; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2-г, зв. 377, спр. 754, арк. 66, 131; ф. 183, оп. 1, зв. 7, спр. 87, арк. 141; Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 2794, оп. 2, спр. 1026, арк. 276—281.

⁶ ДОДА, ф. 2794, оп. 2, спр. 787, арк. 75, 80; Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1779, оп. 2, спр. 1475, арк. 204; спр. 1510, арк. 212—213; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, зв. 375, спр. 732, арк. 7.

⁷ ДОДА, ф. 2794, оп. 2, спр. 1828, арк. 380—381.

⁸ Л. І. Брежнєв. Вопросы аграрной политики КПСС и освоение целинных земель Казахстана. Речи и доклады. М., 1974, стор. 114.

⁹ Радгоспи Української РСР в цифрах, стор. 46—47; Сельское хозяйство СССР, стор. 452—453.

¹⁰ Донецкая область за 50 лет, стор. 130—131; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник, Донецк, 1972, стор. 153.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 4, спр. 3464, арк. 301; спр. 3465, арк. 116; Поточні архіви Донецького і Ворошиловградського обласних управлінь сільського господарства. Зведені річні звіти трестів радгоспів Донецької і Ворошиловградської областей за 1970 рік. Підраховано автором.

¹² Радгоспи Української РСР в цифрах, стор. 276; Сельское хозяйство СССР, стор. 409.

Як відомо, Комуністична партія у своїй Програмі поставила завдання здійснити більш поглиблену і сталу спеціалізацію сільського господарства з переважним зростанням виробництва того виду сільськогосподарської продукції, для якого є найкращі умови і досягається найбільша економія затрат¹³. На початку 60-х років за відповідними показниками радгоспи Донбасу поділялись на свинарські, птахівничі, вівчарські, зернові. Велику питому вагу становили молочні, овочево-молочні.

Починаючи з 1964 р. значна кількість радгоспів була спеціалізована на виробництві яєць і пташиного м'яса. Постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 21 жовтня 1964 р. в Донбасі були створені Донецький і Ворошиловградський обласні спеціалізовані трести птахофабрик і птахорадгоспів («Донецькптахопром» і «Ворошиловградптахопром»), які об'єднали 35 господарств¹⁴. Ці радгоспи стали головними постачальниками птахівничої продукції в Донецькому басейні.

В 1965 р. м'ясо-молочно-овочеві радгоспи в Донбасі були об'єднані у складі семи трестів: Донецького, Південно-Донецького, Слов'янського, Ворошиловградського, Лисичанського, Ровеньківського овочево-молочних і Старобільського спеціалізованого м'ясомолочного тресту. В 1968 р. почав працювати Слов'яносербський трест овочево-молочних радгоспів¹⁵. В 1965—1970 рр. ці господарства разом з птахівничими становили переважну більшість радгоспів Донбасу.

Радгоспи займали значне місце в системі сільськогосподарського виробництва Донбасу. Про це свідчать основні показники розвитку радгоспів порівняно з колгоспами Донбасу в 1960—1970 рр.¹⁶

Кількість радгоспів Донбасу збільшилась в 2,3 раза, колгоспів — залишилась майже незмінною, поголів'я великої рогатої худоби в радгоспах зросло в 2,4 раза, в колгоспах — 1,3 раза, кількість тракторів у перерахунку на 15-сильні збільшилась відповідно в 3,2 і в 2 рази. Середньорічна кількість працюючих, площа сільгоспугідь і парк зернозбиральних комбайнів у колгоспах зменшились, у радгоспах ці показники значно зросли.

Таким чином, в 1959—1970 рр. роль радгоспів у постачанні трудящих міст сільгосппродуктами збільшилась. Основні аспекти розвитку радгоспного виробництва Донбасу в 1959—1970 рр. свідчать про те, що в період будівництва матеріально-технічної бази комунізму в нашій країні у промислово розвинутому районі з високою питомою вагою міського населення роль радгоспів у виробництві сільськогосподарської продукції значно посилюється.

¹³ Див. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 358.

¹⁴ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1964, № 10, стор. 3--7, 15; ДОДА, ф. 2791, оп. 2, спр. 1213, арк. 253, 255, 258, 260.

¹⁵ ДОДА, ф. 2794, оп. 2, спр. 1323, арк. 107, 112, 130; Поточний архів Ворошиловградського обласного управління сільського господарства. Річний звіт Слов'янського спеціалізованого тресту овочево-молочних радгоспів за 1968 р., арк. 3.

¹⁶ Радгоспи Української РСР в цифрах, стор. 32, 46, 64—65, 156—157, 240—243; Луганская область за 50 лет, стор. 69; Народное хозяйство Ворошиловградской области, стор. 58; Народное хозяйство Донецкой области, стор. 160.

О. І. Шокалюк

**СПІВРОБІТНИЦТВО
РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК
У ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ
З ВИЩОЮ ОСВІТОЮ
(1951—1958 рр.)**

Велика роль у розвитку всіх галузей народного господарства нашої країни належить кадрам радянської інтелігенції. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду,— писав В. І. Ленін,— перехід до соціалізму неможливий, бо соціалізм вимагає свідомого і

масового руху вперед до вищої продуктивності праці в порівнянні з капіталізмом і на базі досягнутого капіталізмом»¹.

Виконуючи ленінські заповіді, Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного будівництва проводила гігантську роботу, спрямовану на те, щоб забезпечити підготовку достатньої кількості кадрів інтелігенції в усіх союзних республіках.

У 1951—1958 рр. у зв'язку з величезними кількісними і якісними змінами, які сталися в економіці, науці і культурі країни, активним впровадженням у виробництво нових технологічних процесів, машин і обладнання, небувалим зростанням темпів технічного прогресу проблема підготовки кадрів інтелігенції, насамперед спеціалістів з вищою освітою, набула особливого значення. Тому в п'ятдесятих роках було вжито ряд заходів щодо поліпшення роботи вищої школи, в результаті яких значно зросла кількість студентів у вузах, кращою стала підготовка спеціалістів. Надзвичайно важливу роль у розв'язанні цих завдань відіграла взаємодопомога народів Країни Рад. Вивчення проблеми співробітництва братніх республік у підготовці спеціалістів вищої кваліфікації має важливе політичне, наукове і практичне значення. Воно дає можливість розкрити роль дружби народів СРСР у формуванні кадрів інтелігенції як об'єктивної, властивої соціалістичному ладові закономірності, показати, що в процесі розвитку кожної нації і народності нашої країни відбувається даліше зміцнення братерських зв'язків між ними.

Узагальнення досвіду підготовки спеціалістів у радянських республіках має водночас і велике міжнародне значення, особливо для країн соціалістичної співдружності та країн, що розвиваються, і сприяє переконливому спростуванню облудних тверджень фальсифікаторів історії СРСР і ленінської національної політики КПРС.

В даній замітці зроблено спробу розглянути основні форми співробітництва радянських республік у галузі підготовки спеціалістів вищої кваліфікації і показати вплив цих форм на сам процес становлення інтелігенції, зокрема таких її загонів, як інженери, вчителі та лікарі, в союзних республіках.

Завдяки тісному братерському взаємозв'язку і взаємодопомозі народів СРСР в п'ятдесятих роках зміцніла навчально-матеріальна база вузів. Була проведена велика робота щодо якнайдоцільнішого та найраціональнішого розміщення вищих навчальних закладів з урахуванням народногосподарських потреб усіх радянських республік.

Важливе значення для дальшого розвитку вищої освіти в країні у 1951—1958 рр. мали документи XIX і XX з'їздів партії та постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 30 серпня 1954 р. «Про поліпшення підготовки, розподілу і використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою»².

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 168.

² КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов, М., 1963, стор. 397—400.

Дальше вдосконалення дістала вся система вищої освіти в СРСР. Протягом п'ятої п'ятирічки і наступних років (1956—1958) було відкрито 80 нових вузів³. Крім того, в цей час відбувався процес зміцнення існуючих вузів. У зв'язку з реорганізацією вчительських інститутів у педагогічні кількість вузів у країні дещо скоротилася, проте чисельність студентів у них в 1958/59 навчальному році зросла, порівняно з 1950/51 навчальним роком, в 1,7 раза⁴.

Великих успіхів у підготовці спеціалістів з вищою освітою досягли навчальні заклади Української РСР. Завдяки допомозі, яку подали їм вузи Москви, Ленінграда та інших міст країни, вища школа республіки вже в роки четвертої п'ятирічки в основному залікувала рани, завдані їй німецько-фашистськими окупантами. У 1957/58 навчальному році на Україні діяли 138 вищих учбових закладів, де навчалось 367,2 тис. студентів, на 165,6 тис. більше, ніж у 1950/51 році⁵.

Бурхливий розвиток системи вищої освіти відбувався, зокрема, в західних областях нашої республіки. До возз'єднання з Радянською Україною (1939 р.) тут було тільки п'ять вищих учбових закладів, доступ до яких для дітей трудящих і особливо українців був фактично закритий. У 4-х вузах Львова, наприклад, навчалось 78% студентів польської національності і лише 12% українців. У Чернівецькому університеті в 1939 р. з 1959 студентів українців було тільки 73, в основному діти поміщиків, куркулів, купців⁶.

Із встановленням Радянської влади становище докорінно змінилось. В 1957/58 році в західних областях УРСР функціонували 22 вузи, з них три університети — Львівський, Ужгородський та Чернівецький. Загалом у всіх цих закладах навчалось майже 62 тис. студентів проти 33,5 тис. у 1950/51 навчальному році⁷.

Як і в попередні роки, в досліджуваній період КПРС, Радянський уряд, враховуючи відставання окремих союзних республік у підготовці національних кадрів інтелігенції і дбаючи про їх економічні і культурні інтереси, вживали заходів до виправлення становища. Саме цим пояснюються прискорені темпи підготовки спеціалістів у ряді братніх республік, особливо з представників корінних національностей. В цей час кількість туркменів, які навчались у вузах, зросла на 248%, таджиків — на 291, киргизів — на 187, узбеків — на 231, казахів — на 199, молдаванів — на 375, білорусів — на 206, литовців — на 180%⁸.

Якщо в довоєнні і перші повоєнні роки республіки Середньої Азії, Казахстан, Молдавія та деякі інші значно відставали за кількістю спеціалістів з вищою освітою від Російської Федерації, України і республік Закавказзя, то в 50-х роках процес вирівнювання їх рівнів прискорився.

У 1958 р. вища школа Радянського Союзу досягла такого якісно нового рівня розвитку, який значною мірою відповідав зрослим завданням народного господарства і культури країни, задовольняв економічні, наукові й культурні інтереси всіх братніх республік. Все це сприяло розвитку культури радянських народів і зближенню їх на цій основі. «Це зближення, — наголошується в матеріалах XXIV з'їзду КПРС, —

³ В. П. Е л ю т и н. Высшая школа страны социализма, М., 1959, стор. 33.

⁴ Народное хозяйство СССР в 1958 году. Статистический ежегодник. М., 1959, стор. 831—832.

⁵ Там же, стор. 831.

⁶ Строительство коммунизма и рост творческой активности масс. Сборник статей, М., 1960, стор. 273.

⁷ Народное хозяйство Украинской РСР. Статистичний збірник, К., 1958, стор. 179, 181.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1958 году. Статистический ежегодник, стор. 841.

відбувається в умовах уважного врахування національних особливостей, розвитку соціалістичних національних культур. Постійне врахування як спільних інтересів усього нашого Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його утворюють,— така суть політики партії в цьому питанні»⁹.

Успіхи вищої школи СРСР — прямий результат послідовного втілення в життя ленінської національної політики партії. Вони стали можливими завдяки братерському співробітництву і взаємодопомозі народів нашої країни.

Відомо, що в попередні періоди соціалістичного будівництва (особливо в 20—30-х роках) як у галузі економіки, так і в галузі культури переважала допомога більш розвинутих республік менш розвинутих. Розквіт економіки і культури в національних районах дав змогу зробити цей процес взаємним. Це, зокрема, стосувалося й підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. Кожна з союзних республік стала готувати спеціалістів народного господарства не лише для своїх внутрішніх потреб, а й для інших братніх республік, що створило сприятливі умови для дальшого розширення форм співробітництва та збільшення сфер взаємної допомоги між народами нашої країни.

В 50-х роках в результаті значного зміцнення вищих технічних, педагогічних, медичних та інших навчальних закладів великого поширення набула така форма співробітництва, як організований обмін абітурієнтами між вузами різних республік. З одного боку, це сприяло поліпшенню підготовки національних кадрів інтелігенції, а з другого,— зменшило затрати на створення спеціальних навчальних закладів та факультетів у кожній республіці.

Особливо популярною стала ця форма співробітництва в технічних вузах, насамперед у тих, які готували інженерів для певних галузей промисловості в загальносоюзному масштабі, а організовувалися в національних районах, де була відповідна виробнича база. Так, Ташкентський текстильний інститут, який готував кваліфіковані інженерні кадри для текстильної промисловості всієї країни, тільки з випусків 1954/55 і 1957/58 навчальних років направив 640 спеціалістів — представників багатьох національностей — на роботу в інші середньоазіатські республіки, Закавказзя, Казахстан, РРФСР, на Україну¹⁰.

Немало спеціалістів для народного господарства всіх республік здобували вищу освіту в Білоруському, Горьковському, Каунаському, Азербайджанському, Харківському та інших політехнічних інститутах, Куйбишевському індустріальному ім. В. В. Куйбишева, Казахському та Іркутському гірничо-металургійних, Сибірському металургійному ім. С. Орджонікідзе, Білоруському, Сибірському, Львівському лісотехнічних та багатьох інших інститутах. Тільки Грузинський політехнічний інститут ім. С. М. Кірова направив у інші республіки 767 інженерів випусків 1954/55 і 1956/57 навчальних років, у тому числі в такі галузі промисловості, як вугільна, хімічна, кольорова і чорна металургія та ін.¹¹

У 1951—1958 рр. розвивалися та вдосконалювалися й ті форми співробітництва, які виникли раніше, зокрема найголовніші з них: підготовка кадрів національної інтелігенції у центральних вузах країни і направлення необхідної кількості спеціалістів, які закінчили провідні навчальні заклади СРСР, в республіки, де в цих кадрах була особлива

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 87.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 8, спр. 368, арк. 42; спр. 626, арк. 46—48.

¹¹ Там же, оп. 3, спр. 377, арк. 58—61; спр. 434, арк. 44—45.

потреба. Важливими факторами їх розвитку були великі зміни в розміщенні продуктивних сил СРСР, безперервний процес удосконалення суспільного виробництва, дедалі більша його спеціалізація, виникнення нових галузей народного господарства, що вимагало не лише постійного зростання кількості підготовлюваних спеціалістів (особливо інженерів), а й широкої диференціації спеціальностей. Одряду організувати їх підготовку в усіх союзних республіках не було можливості, а часто й необхідності. Ці кадри інтелігенції готували центральні вузи країни, які були забезпечені доброю навчально-матеріальною базою і професорсько-викладацьким складом.

В підготовці кадрів національної інтелігенції для радянських республік велику роль відігравали вищі навчальні заклади Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст країни. У Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова навчалися студенти більш як 50 національностей. Лише в 1954 р. 40%, а 1955 р.— 53,8% його випускників поїхали працювати в різні галузі народного господарства Середньої Азії, Казахстану, Прибалтики, Закавказзя, України, Молдавії, ряду автономних республік¹².

У Московському Всесоюзному заочному політехнічному інституті в 1957 р. навчалось понад 24 тис. студентів 35 національностей. Майже в усіх братніх республіках працювали навчально-консультаційні пункти цього вузу (загалом 34), серед них — Ташкентський, Казахський, Магаданський, Ангарський, Воркутинський, Улан-Удинський, Харківський та ін.¹³.

Всесоюзний заочний енергетичний інститут також готував спеціалістів для багатьох районів країни. У 1957/58 навчальному році в ньому навчалось майже 10 тис. чол., у тому числі близько 4 тис.— у Сибірському, Середньоазіатському та Кіровському філіалах¹⁴.

Приклад справді братерської допомоги і співробітництва показувала Російська Федерація. Про це свідчать хоча б такі дані. В 1955/56 навчальному році у вищих учбових закладах РРФСР навчалось 57 761 українець, 12 182 білоруси, 1 288 узбеків, 2 240 казахів, 2 954 грузини, 1 131 азербайджанець, 1 983 литовці, 776 молдаванів, 2 585 латишів, 743 киргизи, 364 таджики, 7 302 вірмени, 319 туркменів, 1 410 естонців, 1 233 карелофіни¹⁵.

Багатонаціональний склад студентів у вузах РРФСР, як і в навчальних закладах інших союзних республік,— це не лише результат тісного співробітництва і взаємодопомоги радянських республік у підготовці кадрів інтелігенції. Великою мірою він пов'язаний з економічним співробітництвом народів СРСР. Кожна нація Радянського Союзу брала активну участь у будівництві соціалізму і допомагала в цьому іншим братнім народам. Радянські республіки ставали все більш багатонаціональними, про що переконливо свідчать дані Всесоюзних переписів населення. Цей об'єктивний, закономірний процес був народжений самим життям соціалістичного суспільства. «В радянських республіках спільно живуть і дружно працюють люди багатьох національностей,— говориться в Програмі КПРС.— Кордони між союзними республіками в межах СРСР все більше втрачають своє колишнє значення, оскільки всі нації рівноправні, їх життя будується на єдиній соціалістичній основі і в рівній мірі задовольняються матеріальні й духовні запити кожного народу, всі вони об'єднані спільними життєвими

¹² Там же, оп. 2, спр. 866, арк. 11—12.

¹³ Там же, оп. 3, спр. 482, арк. 10, 113.

¹⁴ Там же, спр. 497, арк. 121.

¹⁵ Культурное строительство РСФСР. Статистический сборник. М., 1958, стор. 381.

інтересами в одну сім'ю і разом ідуть до єдиної мети — комунізму»¹⁶.

В період будівництва соціалізму для прискореної підготовки кадрів інтелігенції в усіх радянських республіках представникам окремих націй і народностей надавалися значні пільги при вступі до навчальних закладів. У 50-х роках такі пільги продовжували існувати. Так, у 1956 р. в університети, технічні, педагогічні, медичні інститути Москви, Ленінграда, Києва та інших міст було прийнято поза конкурсом 1454 чол., а всього за післявоєнні роки — близько 17 тис. студентів¹⁷.

З Казахської РСР на навчання до провідних вузів РРФСР, України та інших республік щороку організовано направлялося 200—250 юнаків і дівчат корінної національності, які зараховувалися до складу студентів поза конкурсом¹⁸.

Починаючи з 1947 р. в центральні вузи країни поза конкурсом щороку поступало вчитися близько 120 чол. з Дагестанської АРСР. У 1951 р. лише в Москві і Ленінграді навчалось майже 500 студентів з цієї республіки, яким надавалася матеріальна допомога¹⁹.

Поза конкурсом у центральні вузи СРСР приймали посланців з усіх республік Середньої Азії, Закавказзя, Прибалтики, Молдавії, автономних республік, західних областей України і Білорусії. У 1957 р., наприклад, з однієї лише Станіславської (нині — Івано-Франківської) області студентами державних університетів і педагогічних інститутів РРФСР та інших республік було близько 200 юнаків і дівчат²⁰.

Основний контингент працівників з вищою освітою готували місцеві навчальні заклади, однак у досліджуваній період деякі малі народи нашої країни все ще відчували потребу у вчительських кадрах, і їм у цьому відношенні подавалася велика допомога. Першочергова заслуга в цьому належала представникам російської інтелігенції. Майже половину вчителів Якутської АРСР становили росіяни. Так, з 1954 по 1957 р. за направленням Міністерства освіти РРФСР сюди прибуло понад 1500 викладачів російської мови та інших предметів²¹.

Крім учителів, у ці республіки направлялися й інші спеціалісти. Так, у 1955 р. 392 випускники медінститутів РРФСР і 278 — Української РСР поїхали працювати в Казахстан²². На початку 50-х років понад 1000 випускників з центральних медінститутів щорічно направлялися на Далекий Схід²³.

Таким чином, в 1951—1958 рр. співробітництво між союзними і автономними республіками у підготовці спеціалістів з вищою освітою сприяло кількісному і якісному зростанню цих кадрів, особливо вихідців з корінних національностей, а також загальному зміцненню вищої школи на місцях. Уже в п'ятій п'ятирічці було в основному подолано відставання вищої технічної школи від потреб народного господарства. У 1957 р. в країні працювало 816,1 тис. інженерів, тобто в 2,1 раза біль-

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 98.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 1, спр. 830, арк. 115; В. П. Елютин. Высшая школа страны социализма, стор. 23.

¹⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 55, спр. 317, арк. 99.

¹⁹ Там же, оп. 51, спр. 862, арк. 171.

²⁰ Ленінізм торжествує. Збірка статей, Львів, 1957, стор. 265.

²¹ Ведущая роль русского народа в развитии народов Якутии. Сборник статей, Якутск, 1955, стор. 180—181; «Учительская газета», 10 жовтня 1957 р.

²² ЦДА Казахської РСР, ф. 1473, оп. 4, спр. 920, арк. 26.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 9396, оп. 1, спр. 589, арк. 53.

ше, ніж у 1950 р. В ряді республік темпи зростання їх чисельності були ще вищими²⁴.

Якщо в 1950/51 навчальному році в школах СРСР налічувалося 14,2% вчителів із закінченою вищою освітою, то в 1955/56 році їх стало вже 23,5%. На Україні і в Закавказзі цей показник був ще вищим²⁵.

У 1958 р. кількість лікарів у союзних республіках збільшилася порівняно з 1950 р. на 114,2 тис. чол.²⁶

Великі успіхи, досягнуті в нашій країні в галузі підготовки спеціалістів з вищою освітою, стали можливими завдяки тісному співробітництву радянських республік. Взаємна допомога між ними в цій та багатьох інших галузях є закономірною умовою соціалістичного суспільства, вона справила і буде справляти плідотворний вплив на дальший прогрес кожної нації і народності СРСР, служитиме могутнім знарядом інтернаціоналізації духовного життя в нашій країні.

²⁴ Народное хозяйство СССР в 1958 г. Статистический ежегодник, стор. 677; Высшее образование СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 52.

²⁵ Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1956, стор. 178—185.

²⁶ Здравоохранение СССР. Статистический сборник, М., 1960, стор. 81.

В. О. Шийчук

**УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ
ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
У ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ ТРУДЯЩИХ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
(1875—1940 рр.)**

Яскраву сторінку в історію визвольного руху на Північній Буковині вписало прогресивне студентство Чернівецького університету. Заснований австро-угорськими властями у жовтні 1875 р., Чернівецький університет мав завдання онімечувати українське населення краю, про-

тистояти зростанню його національної самосвідомості, готувати кадри вірнопідданих державних службовців. На відкритих в університеті трьох факультетах (теологічному, юридичному та філософському) викладання велося тільки німецькою мовою. Австрійські власті чинили всілякі перешкоди українській молоді, яка прагнула вчитися в цьому вузі. Так, у 1895 р. українці становили 9%, а в 1900 р.— 8% (35 чол.) від загальної кількості студентів, та й ті в переважній більшості були представниками місцевої української буржуазії¹.

Під тиском української прогресивної громадськості Північної Буковини австро-угорські власті були змушені в 1877 р. відкрити на філософському факультеті кафедру української філології². На ній згодом працювали відомі вчені-славісти: палеограф О. Калужняцький (1845—1914), обраний у 1891 р. членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук та видавець «Руської бесіди» Г. Онишкевич (1843—1883), який широко пропагував зібрані ним уперше твори письменників Наддніпрянщини і Західної України³. Ці твори сприяли піднесенню свідомості студентів.

Прогресивна студентська молодь активно підтримувала боротьбу трудящих мас краю за соціальне і національне визволення. Вона ціка-

¹ В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець, Н. Сирота, Б. Тимошук. Північна Буковина, її минуле і сучасне, Ужгород, 1969, стор. 60.

² К. Демочко. Мистецька Буковина. Нариси з минулого, К., 1968, стор. 13.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, К., 1969, стор. 69.

вилася подіяма, що відбувалися на Наддніпрянській Україні та в інших районах Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.; шукала відповіді на всі хвилюючі питання в марксистській літературі.

Значний вплив на молодь Чернівецького університету справив відомий український письменник, революціонер-демократ І. Я. Франко, який навчався тут у 1890—1891 рр. Невипадково саме на цей час припадає виникнення в університеті перших прогресивних гуртків. У різні роки тут навчалися також Ю. Кобилянський, Д. Лукіянович, С. Шпойнарівський, О. Колесса, Лесь Мартович та ін.⁴ Останній був одним з активних пропагандистів марксистських ідей на Буковині. Очевидно, ще під час навчання в університеті, в 1893 р. він написав, а пізніше видав у Коломиї листівку про Перше травня 1893 р., в якій назвав К. Маркса «найбільшим чоловіком нашого віку і пророком, і захитником робітних людей»⁵.

Значний революціонізуючий вплив на молодь краю здійснювала марксистська література і, зокрема, ленінська «Искра», що переправлялася нелегально із Західної Європи в Росію безпосередньо через Північну Буковину (Чернівці — Новоселиця — Хотин). Досить популярними серед студентів були твори К. Маркса «Капітал», «Наймана праця і капітал», Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», К. Лібкнехта «Соціалістичне суспільство». В 1903 р. у Чернівцях вийшла українською мовою праця Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки»⁶. Під впливом марксистської літератури формувалася свідомість передової молоді краю, зростало почуття братерської солідарності з борцями за волю в інших країнах. У відповідь на статтю В. І. Леніна «Віддання в солдати 183-х студентів», що була надрукована в газеті «Искра», прогресивне студентство Чернівецького університету на зборах у березні 1901 р. ухвалило резолюцію, в якій висловлювалося співчуття революційним студентам Київського університету. У ній, зокрема, було сказано: «Українська студентська молодь Чернівецького університету прийняла рішення... виразити свою симпатію і співчуття тим російським студентам, які стали жертвами в боротьбі, і разом з тим побажати, щоб ті, які продовжують боротися, перемогли»⁷.

Виступи студентів з часом стали дедалі рішучішими. Вони протестували проти викладання німецькою мовою, вимагали введення до програми курсів історії України й Росії, української та російської літератури. Вузівська молодь брала активну участь у демонстраціях, мітингах, зборах. Під тиском студентства ректорат університету в 1904 р. був змушений ввести до програми курс лекцій з історії України, хоча читався він все ж таки німецькою мовою.

Перша російська революція 1905—1907 рр. справила значний вплив на розгортання революційно-визвольної боротьби в Північній Буковині. Активізували свою діяльність і студенти. Так, 29 січня 1905 р. у приміщенні міської ратуші в Чернівцях відбулися спільні збори студентів і молодих робітників, на яких виступаючі гаряче вітали революцію в Росії та закликали всіх трудящих краю виступити на підтримку російських пролетарів. Протягом жовтня — грудня 1905 р. було проведено ряд студентських мітингів та демонстрацій протесту проти політики германізації, що проводилася австрійським буржуазним урядом на

⁴ П. В. Свежинський. Аграрні відносини в Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст., Львів, 1966, стор. 143.

⁵ Лесь Мартович. Твори, К., 1963, стор. 528.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, стор. 70.

⁷ «Діло», 13 (26) березня 1907 р.

Північній Буковині. Студенти вимагали створення українського університету⁸.

Особливо активізувався революційний рух на Північній Буковині після перемоги Великого Жовтня. Трудячі піднімалися на боротьбу за встановлення Радянської влади. 28 жовтня 1918 р. студенти університету на зборах одностайно висловилися за возз'єднання з Україною⁹. Окупація Північної Буковини королівською Румунією супроводжувалася примусовою румунізацією. Закривалися українські школи, гімназії, бібліотеки, читальні, натомість створювалися румунські. Заборонялася навіть українська мова¹⁰. Чернівецький університет був перетворений у знаряддя румунізації. Власті ліквідували кафедру української мови і літератури, в усіх аудиторіях висіли таблички «Говоріть тільки по-румунськи»¹¹. До університету приймали переважно румунів. У 1937—1938 рр. наприклад, українці становили лише 2,7% від загального числа студентів¹², а у 1939 р. з 515 випускників було лише 4 українці. Окупанти перетворили Чернівецький університет в осередок румунського шовінізму і націоналізму. Вони створили реакційні студентські товариства «Junimea» («Юність»), «Arboroasa» («Арбороаса») та ін. Крім того, в університеті існували відверто фашистські організації («Зелені сорочки», «Чорні сорочки», «Сині сорочки»), очолювані професорами-фашистами. На ці товариства та організації покладалося завдання допомагати сигуранці вести боротьбу з студентською революційною молоддю¹³.

У 1919 р. виникла прогресивна студентська організація «Економічне об'єднання бідних студентів». Її комітет організував публічні лекції, здійснював контроль над гуртожитком, їдальнею тощо. Важливо відзначити, що на збори студентів цієї організації запрошувалися також робітники. «Економічне об'єднання бідних студентів» стало легальним центром революційних організацій.

У 1919 р. секретаріат внутрішніх справ Північної Буковини повідомив поліцію Чернівців, що студенти університету та молодь фабрик і заводів міста розповсюджують революційні брошури, агітують українське населення Буковини й Галичини за возз'єднання з Радянською Україною¹⁴. В травні—червні 1920 р. у Чернівцях відбулися демонстрації та мітинги студентів, на яких її учасники вимагали впровадження української мови в школах та державних установах, скасування закону про складання іспитів тільки румунською мовою¹⁵. У січні 1922 р. в Чернівцях студенти організували демонстрації за визволення Північної Буковини з-під гніту іноземної окупації і возз'єднання її з Радянською Україною¹⁶.

Одним з організаторів революційної діяльності серед студентів університету з жовтня 1922 р. був студент філологічного факультету І. Стасюк, згодом — член ЦК Комуністичної партії Буковини, один з керівників партії «Визволення», відповідальний редактор газети «Борець».

⁸ «Радянська Буковина», 6 червня 1956 р.

⁹ К. Г. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною, Чернівці, 1958, стор. 101.

¹⁰ Р. П. Ростікус. Участь молоді Буковини у визвольній боротьбі трудящих (1918—1940 рр.).— «УІЖ», 1960, № 3, стор. 69.

¹¹ «Воля народу», 20 січня 1920 р.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область, стор. 32.

¹³ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 5, оп. 1, спр. 89, арк. 1—2.

¹⁴ Там же, спр. 5, арк. 1.

¹⁵ «Воля народу», 24 червня 1920 р.

¹⁶ ЧОДА, ф. 5, оп. 1, спр. 2331, арк. 1—9.

Щоб мати змогу навчатися, він мусив одночасно працювати на заводі чи на фабриці. Йому довелося відчувати на собі всю жорстокість капіталістичної експлуатації. Але спілкування з робітниками відіграло позитивну роль у формуванні його революційного світогляду. На студентських вечорах він виголошував революційні промови, поширював твори марксизму-ленінізму та радянські газети¹⁷. Часто І. Стасюк разом з товаришами виїздив у села для налагодження контактів з комуністичними осередками та створення нових організацій. Студенти Чернівецького університету підтримували тісні зв'язки з революційною молоддю Львівського, Бухарестського, Празького університетів та студентами Греції¹⁸.

У вересні 1923 р. на Північній Буковині виникла перша нелегальна комсомольська організація, яка об'єднала революційно настроєну робітничу, селянську та студентську молодь. Студенти університету, зокрема, поширювали серед населення революційні листівки, комуністичну і прогресивну пресу, серед яких «Правда», «Драпо Руж» («Червоний прапор»), «Сила», «Тінерул ленініст» («Молодий ленінець»), «Борець», «Наша земля», «Борець в кайданах» та ін.¹⁹. Труднощі в поширенні комуністичних ідей серед студентської молоді зумовлювались тим, що українські буржуазні націоналісти, діючи через свої товариства, намагалися прищепити студентам отруту буржуазного націоналізму, відвернути їх від революційної боротьби.

Борючись за збереження національної культури, прогресивна студентська молодь Чернівецького університету разом з усіма трудящими урочисто відзначала ювілеї видатних діячів культури України. Зокрема, на зборах 25 травня 1925 р., присвячених пам'яті великого сина українського народу І. Я. Франка, виступив І. Стасюк. Він гостро критикував окупаційний режим у своєму краї. Свій виступ промовець закінчив словами: «Геть окупантів з Північної Буковини!». У донесенні сигуранці вказувалося, що на цьому вечорі «під виглядом національного свята проводилась суто комуністична пропаганда, про що говорять виступи всіх трьох комуністичних агітаторів. В ньому брали участь студенти, учні гімназії, інтелігенція і члени українських товариств»²⁰.

Особливо широко прогресивні студенти відзначали першотравневі свята, які перетворювались у справжні маніфестації протесту проти румунських властей. На першотравневій демонстрації 1925 р. студенти університету співали «Марсель'єзу» та інші революційні пісні²¹. 1 Травня 1928 р. молоді патріоти, робітники і студенти, за дорученням ЦК Компартії Румунії поширювали серед демонстрантів листівки революційного змісту. 1929 р. студенти разом з робітничою і селянською молоддю на першотравневому мітингу в Чернівцях критикували політику правлячих кіл Румунії, вимагали встановлення демократичних порядків, амністії політ'язнян та 8-годинного робочого дня²².

Важливою подією в житті прогресивного студентства Чернівецького університету було створення на всіх факультетах комсомольських осередків. Наприкінці 1931 р. вони були об'єднані в «Революційний комітет студентів м. Чернівців»²³. Рада комітету активізувала діяльність комсомольських осередків на факультетах. Її члени часто збиралися на квартирах, вивчали твори класиків марксизму-ленінізму, обговорю-

¹⁷ І. Фості й. Іван Дмитрович Стасюк, Ужгород, 1969, стор. 51, 58.

¹⁸ Р. П. Ростікус. Назв. праця, стор. 73, 77.

¹⁹ ЧОДА, ф. 5, оп. 1, спр. 5, арк. 1; спр. 5980, арк. 1; оп. 2, спр. 8787, арк. 4.

²⁰ ЧОДА, ф. 5, оп. 1, спр. 3455, арк. 2, 3.

²¹ «Боротьба», 4 грудня 1927 р.

²² ЧОДА, ф. 5, оп. 1, спр. 5980, арк. 1, 10.

²³ "Glasul Bukovinei", 14 червня 1932 р.

вали практичні питання революційної боротьби, розповсюджували листівки Союзу комуністичної молоді Румунії²⁴, брали участь у конференціях партійних підпільних організацій²⁵.

Великою популярністю серед студентів університету користувалася рукописна газета «Студентська боротьба», що видавалася революційними студентами з Румунії та Буковини, які вчилися у Чехословаччині. Її девізом було: «Бідний студенте! Борись у лавах революційних робітників і селян!»²⁶. Газета друкувала статті про життя молоді в Країні Рад, про зміни, що сталися в СРСР за роки Радянської влади.

З піднесенням готувалися студенти університету до відзначення XIV річниці Великого Жовтня: налагоджували зв'язки з робітниками і селянами, видавали листівки антиурядового змісту. Так, у грудні 1931 р. ректор Чернівецького університету повідомив інспектора поліції, що комсомольці університету розкидали по всіх аудиторіях листівки революційного змісту²⁷.

У січні 1932 р. студенти університету виготовляли і розповсюджували серед трудящих Північної Буковини листівки з портретами В. І. Леніна, К. Лібкнехта та Р. Люксембург. В них говорилося: «Декада від 16 до 25 січня є декадою трьох «Л» (тобто Леніна, Лібкнехта, Люксембург.—В. Ш.). Протягом цієї декади пролетаріат усього світу шанує пам'ять своїх керівників». Інші листівки закликали селян відбирати поміщицькі землі, не платити податків, не давати грошей на підготовку війни проти Країни Рад²⁸. В лютому — березні 1932 р. «Революційний комітет студентів міста Чернівців» поширював комуністичні листівки серед робітничої молоді, закликаючи її взяти участь в масовій антиурядовій демонстрації. 20 березня студенти юридичного факультету скликали збори, на яких рішуче вимагали скасування реакційного закону про адвокатів. Після зборів організували демонстрацію на вулицях міста. Наступного дня вони бойкотували лекції, не з'явилися на заняття, а пішли на загальну демонстрацію, присвячену дню Паризької Комуні. Їх підтримали студенти інших факультетів та робітнича молодь міста. Демонстранти несли лозунги: «Хай живе Радянська Республіка!», «Геть війну!», «Хліба!», «Роботи!». Демонстрація продовжувалась й 25 березня. В донесенні поліції говорилося, що в Чернівцях відбулися «справжні безпорадні, які вчинила учнівська та студентська молодь і які з великим трудом вдалося придушити»²⁹.

Дійсно, силою зброї власті розігнали демонстрацію. Понад 100 молодих патріотів було ув'язнено у тюрми, вивезено до Румунії. Але спинити революційні виступи властям не вдалося. Діяльність «Революційного комітету студентів м. Чернівців» поширювалась в містах і селах краю та за його межами. Зокрема, члени цієї організації допомагали створювати революційні осередки серед студентів Яського університету, з якими їх зв'язувала міцна дружба по спільній боротьбі. Студенти обох університетів обмінювались революційною літературою, досвідом боротьби³⁰.

Діяльність студентів Чернівецького університету знов привернула увагу органів румунської сигуранци, яка заарештувала й передала до суду спочатку 40 студентів, а незабаром — ще 28³¹. Після перших ареш-

²⁴ ЧОДА, ф. 5, оп. 2, спр. 7109, арк. 314.

²⁵ Там же, ф. 1260, оп. 2, спр. 3, арк. 91.

²⁶ Там же, спр. 7109, арк. 314, 315.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 6372, арк. 6; ф. 1255, оп. 1, спр. 7108, арк. 232.

²⁸ ЧОДА, ф. 5, оп. 2, спр. 7798, арк. 13—15.

²⁹ "Czernowitzer Allgemeine Zeitung", 13 липня 1932 р.

³⁰ ЧОДА, ф. 1254, оп. 1, спр. 95, арк. 169, 170.

³¹ "Glasul Bukovinei", 14 червня 1932 р.; "Czernowitzer Allgemeine Zeitung". 8 липня 1932 р.; 19 січня 1933 р.

тів сигуранца зробила обшуки в гуртожитках у Чернівцях і Яссах. Для остаточного розгрому студентської революційної організації в Чернівцях сигуранці потрібні були зрадники з середовища студентів. Вони знайшлися в особі студентів-сіоністів, які спровокували сутички із студентами-комуністами. Скориставшись цим, сигуранца направила у гуртожиток озброєні банди фашистських молодчиків, які розправились із студентами-комуністами. Серед арештованих були: А. Сирота, В. Ролл, Л. Реуту, С. Саламандер та ін. Усіх їх віддали під суд і засудили до тюремного ув'язнення строком від 2 до 5 років та до штрафу по 10 тис. лей з кожного³².

Після розгрому революційної організації студенти почали шукати нові можливості для об'єднання легальних і нелегальних форм боротьби. Так, у 1933 р. виникає «Загальна академічна асоціація» студентів. Це була легальна організація підпільного комітету студентів-комсомольців, до якої входило близько 150 чол. Вона мала свій статут, бібліотеку, грошові фонди. Її члени проводили революційну пропаганду по містах і селах Буковини, в підпільних гуртках вивчали теорію марксизму-ленінізму³³. Ця організація проіснувала майже півтора року.

На початку 1934 р. румунські власті провели конференцію по боротьбі з революційними студентами. На основі прийнятого урядового закону, кожного студента, який брав участь у революційній роботі, виключали з усіх державних навчальних закладів Румунії та позбавляли права вступу в будь-який вуз³⁴. 20 червня 1934 р. румунський військовий трибунал направив ректору Чернівецького університету список 23 студентів — членів «Загальної академічної асоціації», які звинувачувались у комуністичній пропаганді. В матеріалах суду говорилося, що ці студенти «своїми діями свідомо допомагали комуністичній організації; вели агітацію, спрямовану проти безпеки держави»³⁵. Ректор виключив їх з університету, а тим, хто вже склав державні іспити, не видав дипломів. Однак ці заходи властей не змогли припинити революційної діяльності студентів. У грудні 1934 р. вони оголосили страйк у зв'язку з поганими матеріальними умовами студентів, високою платою за навчання (понад 10 тис. лей у рік), за користування бібліотекою, за проживання у гуртожитках тощо³⁶. Посилений нагляд поліції примусив студентську молодь вести революційну роботу у глибокому підпіллі.

1935 р. з новою силою розгорнулася підпільна робота факультетських осередків університету. Революційний рух студентів набрав такого розмаху, що у 1936 р. на конференції ректорів румунських університетів було прийнято рішення створити спеціальну поліцію для боротьби з ним. Але цей захід, як і всі попередні, не спинив революційної боротьби прогресивного студентства, яке все більше переконувалося в тому, що тільки возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною може принести соціальне і національне визволення трудящих. Тому у червні дні 1940 р. революційна студентська молодь разом з усіма трудящими краю щиро вітала війська Червоної Армії та встановлення Радянської влади на території Північної Буковини. 13 серпня 1940 р. колишній румунський буржуазний університет був реорганізований у Чернівецький державний університет з українською мовою навчання. Вже у перший рік визволення було відкрито шість

³² Научний ежегодник Черновицкого государственного университета за 1956 г., т. 1, вып. 1, Черновцы, 1957, стор. 131.

³³ ЧОДА, ф. 5, оп. 1, спр. 8239, арк. 15, 16.

³⁴ Там же, ф. 118, оп. 4, спр. 6920, арк. 76.

³⁵ Там же, ф. 5, оп. 2, спр. 8787, арк. 4.

³⁶ ЧОДА, ф. 5, оп. 2, спр. 8749, арк. 1, 2.

факультетів. Уся країна допомагала молодому радянському вузу науковими кадрами, обладнанням, літературою тощо. До університету прибули досвідчені вчені та педагоги з інших вузів Радянського Союзу: член-кореспондент АН УРСР М. М. Боголюбов, заслужений діяч науки, професор С. О. Ковалевський, доценти П. П. Білик, М. В. Пасічник, З. П. Шульга та інші, які передавали студентам кращі традиції та досвід радянської вищої школи. Завдяки піклуванню Комуністичної партії та Радянського уряду і допомозі провідних вузів Радянського Союзу Чернівецький державний університет став одним з найбільших в республіці учбовим та науково-дослідним закладом, кузницею наукових кадрів.

І. Д. КОМІРЕНКО

**ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК
ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ
В СЕРЕДОВИЩІ АЛЖІРСЬКОЇ
ТРУДОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ
(1925—1954 рр.)**

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у процесі бурхливого розвитку капіталізму у Франції почала відчуватися гостра нестача робочої сили, викликана низьким приростом населення. Для задоволення дедалі зростаючих потреб економіки країни в робочих руках її правлячі

кола стали широко залучати робітників з інших європейських держав, а в роки першої світової війни і в наступний період — і з своїх колоній.

Основним джерелом дешевої робочої сили був Алжир, де внаслідок експропріації земель, що належали місцевому населенню, відсутності промислових підприємств і значного демографічного зростання постійно збільшувалася армія безробітних. У пошуках засобів до існування тисячі алжирців виїжджали в метрополію. В результаті постійної міграції у Франції виникла численна колонія алжирських робітників, які, однак, не тільки не відмежовувалися від антиколоніального руху, що розгортався на їхній батьківщині, а й справляли безпосередній вплив на його зародження і розвиток. Ось чому, визначаючи час зародження алжирського національного руху, в ході якого у листопаді 1954 р. виник Фронт національного визволення (ФНВ), слід враховувати такі фактори: 1) до створення в 1925 р. у середовищі пролетаризованої алжирської еміграції у Франції організації «Північноафриканська зірка», що об'єднала представників національної буржуазії і найбільш бідніших кіл Алжіру, у країні не було національної політичної партії, яка б вимагала надати Алжіру повну незалежність; 2) заснований у 1920 р. еміром Халедом рух за скасування обмежень прав алжирців не лише закінчився безрезультатно, а й виявився шкідливим, оскільки керівники «Федерації тубільних обранців», що виникла в 1927 р. на його базі, намагалися зміцнити привілейоване становище незначної меншості місцевого населення і загравали з колонізаторами; 3) оскільки в колонії діяв «кодекс про індеженат»*, яким місцевому населенню заборонялося створювати політичні партії, профспілки і проводити будь-яку громадсько-політичну діяльність, нечисельний алжирський робітничий клас не мав своїх організацій, які могли б виступити ініціатором і керівником національно-визвольного руху.

* «Кодекс про індеженат», або «тубільний кодекс», що діяв на території Алжіру, був прийнятий французьким урядом у 1881 р. Крім уже згадуваних, у ньому містилися також пункти про заборону видання газет і журналів рідною мовою, скликання зборів без дозволу колоніальних властей та ін. Фактично він регулював правове становище алжирців аж до перемоги у Франції блоку Народного фронту (1936 р.), а деякі параграфи цього кодексу застосовувалися навіть до 1945 р.

Ідеї еміра Халеда повинні були знайти підтримку в середовищі алжірської трудової еміграції у Франції, на яку не поширювався «кодекс про індеженат». Однак у перші роки перебування в метрополії алжірські пролетарі практично не брали участі в громадсько-політичному русі тому, що більшість з них — це неписьменні селяни, сільсько-господарські робітники і безробітні, які були далекі від суспільно-політичного руху. Поступово, працюючи пліч-о-пліч з французькими робітниками, вчорашні мешканці глухих алжірських сіл набували певного досвіду. Вони вже підтримували вимоги своїх товаришів по праці щодо зменшення тривалості робочого дня, надання оплачуваних відпусток і одержували таким чином перші уявлення про класовий характер суспільства, принципи пролетарської організації, про боротьбу за визволення робітничого класу з-під гніту капіталу. Це допомагало їм краще, ніж співвітчизникам в Алжирі, розуміти політичні, економічні та соціальні проблеми своєї країни. Еміграція у Францію стала для багатьох алжирців тим неземлеробським відходом, який, за визначенням В. І. Леніна, «...вириває населення із занедбаних, відсталих, забутих історією глухих закутків і втягує його у вир сучасного суспільного життя»¹.

Суспільно-політичне життя алжірської трудової еміграції розпочалося із створенням у 1925 р. в Парижі організації «Північноафриканська зірка». Її засновником був робітник-емігрант Хадж Алі Абделькадер, на думку деяких авторів, член ЦК Французької комуністичної партії². Формування «Північноафриканської зірки» закінчилося у березні 1926 р.³ Її очолив алжирський комерсант Сі Мухаммед Джаффаль, а почесним головою було обрано еміра Халеда. На нашу думку, обрання еміра Халеда почесним головою організації пояснювалося прагненням її засновників підкреслити її політичний характер, адже ще до створення націонал-реформістської «Федерації тубільних обранців» емір Халед вимагав не лише скасування обмежень прав алжирців, а й надання їм демократичних свобод і поширення щодо них французького соціального законодавства.

Діяльність «Північноафриканської зірки» координував виконавчий комітет, що складався з 10 чол. До нього входили Хадж Алі Абделькадер, Ахмед Бельгуль, Хадж Мессалі та інші⁴. Питаннями організаційної роботи займався алжирський професор А. Бельгуль, який перебував на напівлегальному становищі. Незважаючи на це, у червні 1926 р. його було обрано головою «Північноафриканської зірки». Однак уже з серпня того ж року організацію очолив Х. Мессалі, який спочатку замінив заарештованого і засудженого до п'ятимісячного тюремного ув'язнення А. Бельгуля, а в 1927 р. був обраний на цю посаду⁵.

Покликана захищати «матеріальні, моральні і соціальні інтереси північноафриканських мусульман», «Північноафриканська зірка» почала видавати газету-білінг «Ель Ікдам» («Прогрес»), яку з 1930 р. замінила «Ель Умма» («Нація») ⁶. Прогресивні погляди, що пропагувалися на сторінках «Ель Умми», привертали увагу багатьох читачів, які згодом ставали членами «Північноафриканської зірки». Авторитет останньої се-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 545.

² Ch.-H. Favrod. La révolution algérienne, Paris, 1959, стор. 66; J. Boisson. Essais sur le problème algérien, Paris, 1960, стор. 258.

³ A. Michel. Les travailleurs algériens en France, Paris, 1956, стор. 210; Ресар Здравко. Alzir de nezavisnosti, Beograd, 1967, стор. 302; "L'Algérien en Europe", 1974, № 199, стор. 4.

⁴ F. Abbas. Guerre et révolution, Paris, 1962, стор. 136.

⁵ Ch.-R. Ageron. Histoire de l'Algérie contemporaine (1830—1966), Paris, 1966, стор. 88.

⁶ F. Abbas. Назв. праця, стор. 136; J. Boisson. Назв. праця, стор. 270.

ред емігрантів значно зріс після Брюссельського антиколоніального конгресу (1927 р.), де її голова Х. Мессалі обнародував програму організації, складовими частинами якої були такі прогресивні вимоги, як виведення французьких окупаційних військ з країни, конфіскація великих земельних володінь «колонів» і передача землі селянам, в яких вона була експропрійована, створення алжирської національної армії, скасування «тубільного кодексу», свобода друку, зборів, організацій, надання рівних прав місцевим жителям і французам, відкриття арабських шкіл тощо⁷.

Однак, вимагаючи вивести з країни окупаційні війська і провести аграрну реформу, керівники «Північноафриканської зірки» водночас не включили до свого програмного документа такого важливого пункту, як індустріалізація, допускали існування в Алжирі дрібної і середньої власності. Незважаючи на ці недоліки, перша програма «Північноафриканської зірки» мала велике значення, а сам факт виникнення цієї організації в середовищі пролетаризованої алжирської еміграції у Франції свідчив про поширення серед народних мас ідеї боротьби за незалежність своєї країни. До цього часу будь-яка громадсько-політична діяльність була монополією європейських поселенців і алжирської національної буржуазії.

Революційна програма «Північноафриканської зірки» та її діяльність викликали занепокоєння колоніальних властей. Санкціонувавши в 1929 р. арешти керівників організації, уряд заборонив її під приводом «посягання на французький суверенітет у Північній Африці»⁸. Проте члени організації продовжували працювати у підпіллі, а газета, яку почали нелегально розповсюджувати в Алжирі, проводила там велику кампанію проти підготовки до урочистого святкування сторіччя з дня загарбання країни колонізаторами⁹.

У липні 1933 р. голова забороненої «Північноафриканської зірки» Х. Мессалі відновив її під назвою «Славна північноафриканська зірка» (СПАЗ)¹⁰, користуючись тим, що французьке законодавство дозволяло відновлювати під іншою назвою раніше розпущені політичні організації. Це дало змогу знову легально випускати газету «Ель Умма», директором якої став Х. Мессалі, а головним редактором — Амар Іммаш, генеральний секретар «Славної північноафриканської зірки»¹¹. Її тираж постійно зростав і досяг у 1934 р. 44 тис. примірників¹².

СПАЗ проводила значну пропагандистську діяльність, чому сприяла публікація її нового програмного документа. У ньому, крім основних пунктів обнародованої у Брюсселі програми, містилися також вимоги: надання алжирцям права вільного виїзду у Францію та інші країни, ліквідація змішаних комун і військових територій і заміна їх муніципальними асамблеями, обраними на загальних виборах, дозволити алжирцям займати всі адміністративні посади, правильне планування і проведення іригаційних робіт, розвиток засобів зв'язку, скасування виплати за державну допомогу потерпілим від голоду.

У політичному плані програма СПАЗ була набагато прогресивнішою за брюссельську і мала яскраво виражений революційний харак-

⁷ A. Nouschi. La naissance du nationalisme algérien. 1914—1954, Paris, 1962, стор. 62.

⁸ Там же, стор. 63.

⁹ Ch.-H. Favrod. Назв. праця, стор. 69.

¹⁰ P. Beyssade. La guerre d'Algérie 1954—1962, Paris, 1968, стор. 16.

¹¹ Mohammed Arezki Berkani. Histoire de Djenien—Bou—Kezq. Trois années de camps, Alger, 1965, стор. 6.

¹² A. Nouschi. Назв. праця, стор. 63.

тер, що підтверджувалося наявністю в ній вимог цілковитої незалежності Алжіру, створення національного уряду і законодавчої асамблеї, забезпечення для всіх алжирців права обирати і бути обраними до асамблеї, визнання арабської мови офіційною державною мовою, а також передачі державі банків, шахт, залізниць, портів, захоплених колонізаторами¹³.

Безумовно, прогресивні пункти нової програми СПАЗ та її антиколоніальна спрямованість викликали незадоволення французьких властей. Щоб запобігти дальшому розгортанню національного руху в середовищі алжирської трудової еміграції у Франції, а також у самій колонії, вони заарештували багатьох активістів руху, зокрема Х. Мессалі.

Після виходу на волю у травні 1935 р. Х. Мессалі відновив діяльність СПАЗ серед емігрантів на цей раз під назвою «Національний союз північноафриканських мусульман»¹⁴. Однак уже через чотири місяці французький уряд видав ордер на його арешт. Х. Мессалі виїхав до Швейцарії, звідки продовжував керувати організацією до 1936 р.¹⁵.

Поліпшення політичної обстановки у Франції після перемоги Народного фронту в 1936 р. дало змогу алжирським емігрантам відновити антиколоніальну пропаганду (причому не тільки в метрополії, а й на батьківщині) і навіть попередню назву своєї організації. У цей час і місцеве населення Алжіру одержало деякі демократичні свободи, зокрема право входити до політичних партій і профспілок, завдяки чому в країні було створено близько 30 відділень СПАЗ¹⁶. У червні 1936 р. СПАЗ разом з Алжирською комуністичною партією*, «Асоціацією улемів» та деякими іншими організаціями національної буржуазії ввійшла до складу Мусульманського конгресу, який перебував на платформі Народного фронту Франції. Проте невдовзі СПАЗ була виключена з нього внаслідок посилення буржуазно-націоналістичних тенденцій серед її керівників.

Діяльність емігрантської політичної організації безпосередньо в Алжирі викликала незадоволення колоніальної адміністрації. На вимогу генерал-губернатора французький уряд, який під тиском реакційних кіл почав змінювати свою політику, декретом від 26 січня 1937 р. розпустив цю організацію і заборонив її друкований орган «Ель Умма». Щодо мотивів подібного рішення статс-секретар внутрішніх справ Франції заявив таке: «Йдеться про те, хочемо ми зберегти Алжир чи ні. Якщо ми хочемо зберегти наш престиж, ми повинні проводити в колонії політику влади. Надто багато пропаганди ведеться тут проти Франції. З метою викоренення діяльності будь-яких підбурювачів необхідно вжити винятково суворих заходів»¹⁷.

Однак заборона СПАЗ не привела до припинення патріотичної діяльності алжирської еміграції. Замість розпущеної організації у березні 1937 р. була створена «Алжирська народна партія» (АНП), яку очолив Х. Мессалі¹⁸. Її програма, по суті, мало чим відрізнялася від програми СПАЗ, лише містила більш завуальовані положення. Проте у цей пе-

¹³ Там же, стор. 71.

¹⁴ M. Lamunière. Histoire de l'Algérie illustrée de 1830 à nos jours, Paris, 1962, стор. 152.

¹⁵ J.-C. Duchemin. Histoire du FLN, Paris, 1962, стор. 26.

¹⁶ Там же, стор. 27.

* Перший установчий з'їзд АКП відбувся в м. Алжирі 17—18 жовтня 1936 р., тобто вже після створення Мусульманського конгресу. АКП виникла у боротьбі за об'єднання національних і демократичних сил, перших — у рамках Мусульманського конгресу, других — Народного фронту Франції.

¹⁷ Цит. за: A. Nouschi. Назв. праця, стор. 93.

¹⁸ G. Chaliand. L'Algérie est-elle socialiste, Paris, 1964, стор. 61; P. Beys-sade. Назв. праця, стор. 16.

ріод Х. Мессалі та його однодумці вирішили не обмежувати свою діяльність колами алжірської трудової еміграції у Франції, а й проводити її безпосередньо в Алжирі. Крім емігрантів, до АНП тепер входили частина алжірського робітничого класу, ремісників, дрібних торговців, а також міська молодь. Її відділення діяли в м. Алжирі та на його околицях, Тлемсені, Орانی, Константіні та інших містах. На відміну від заснованої вже після другої світової війни (березень 1946 р.) партії «Демократичний союз алжірського маніфесту», лідери якої розраховували добитися політичної самостійності своєї країни шляхом угоди з правлячими колами Франції та європейцями Алжіру, АНП одразу висунула вимогу надати країні повну політичну незалежність, не визначаючи водночас методів боротьби і допускаючи тактику індивідуального терору¹⁹.

Виконуючи рішення про діяльність Алжирської народної партії в суто алжирському плані, голова АНП Х. Мессалі у червні 1937 р. повернувся на батьківщину, і вперше члени цієї партії були висунуті кандидатами в муніципалітет м. Алжіра. На виборах вони одержали значну кількість голосів. 14 липня прихильники АНП організували демонстрацію в столиці країни, під час якої вперше замайорів алжирський національний прапор²⁰. У серпні колонізатори заарештували Х. Мессалі, обвинувативши його в «підбурюванні до дій, що порушують громадський порядок і спрямовані проти державної влади»²¹. Суд засудив лідера АНП до двох років тюремного ув'язнення і позбавлення всіх громадянських і політичних прав.

Арешт Х. Мессалі знаменував собою початок політики терору і реакції в Алжирі. Незважаючи на це, партія продовжувала свою діяльність і користувалася великою підтримкою населення. Восени 1939 р. колоніальна адміністрація оголосила націоналістичну АНП комуністичною організацією. Це стало приводом для посилення репресій проти партії, яка у вересні 1939 р. була взагалі заборонена урядом Даладье. Її керівники та активісти потрапили до в'язниці. АНП перейшла на нелегальне становище.

Таким чином, «Північноафриканська зірка» була першою національною політичною організацією, яка висунула вимоги здійснення в країні соціально-економічних перетворень і надання їй повної політичної незалежності. Але, будучи за своїм характером не пролетарською, а національно-демократичною організацією, на яку значний вплив справляла дрібнобуржуазна ідеологія, вона відображала, насамперед, інтереси дрібної та середньої буржуазії. Як і в інших очолюваних національно-буржуазною партіях, у ній мали місце прояви буржуазно-націоналістичних тенденцій, зокрема в поглядах її керівників. Однак діяльність партії справила позитивний вплив на розвиток алжирського національного руху, бо, як указував В. І. Ленін, «у кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми **безумовно** підтримуємо...»²²

У післявоєнний період антиколоніальний рух серед алжирської трудової еміграції у Франції перебував під безпосереднім впливом національно-визвольної боротьби алжирського народу. Поряд з Алжирською комуністичною партією і «Асоціацією улемів» основними політичними партіями в цей період у країні були «Демократичний союз алжирського

¹⁹ Р. Г. Ланда. Национально-освободительное движение в Алжире (1939—1962), М., 1962, стор. 78—79.

²⁰ J. Boisson. Назв. праця, стор. 27.

²¹ К. и Ф. Жансон. Алжир вне закона, М., 1957, стор. 80.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 262.

маніфесту» (ДСАМ) і «Рух за торжество демократичних свобод» (РТДС). Першу в березні 1946 р. створив лідер алжирської національної буржуазії Ферхат Аббас, а другу в жовтні того ж року — керівники Алжирської народної партії, яка перебувала в підпіллі після придушення травневого (1945 р.) повстання в містах Сетіфі та Гельмі. На чолі її був центральний комітет, до складу якого входили Хусейн Лахваль, Ахмед Мазхана, Мухаммед Хідер, Ламін Дебагін і Хадж Мессалі.

На початку 50-х років РТДС була однією з основних націоналістичних партій країни, об'єднуючи в своїх лавах дрібних торговців, ремісників, робітників, службовців, безробітну молодь, частину студентства, інтелігенції, селянства. Вона користувалася також підтримкою більшості алжирських робітників, які емігрували до Франції (їх кількість досягала 400 тис. чол.²³). Цьому сприяло постійне оновлення складу емігрантів, серед яких було багато учасників національно-визвольного руху, що зуміли виїхати з Алжiru після травневих (1945 р.) подій.

Однак, не маючи чіткої програми, РТДС проводила непослідовний курс, а деякі її лідери претендували на одноособіне керівництво національним рухом. Внаслідок цього в процесі розвитку національно-визвольного руху в партії виникали різні угруповання. Більшість членів і керівників РТДС розуміла необхідність оновлення програми і тактики відповідно до нових уявлень про методи національно-визвольної боротьби. Вони об'єдналися навколо генерального секретаря партії Х. Лахваля, а консервативну частину керівництва організації очолив Х. Мессалі, висланий у 1952 р. у Францію²⁴. У внутріпартійній боротьбі перемогли прихильники Х. Лахваля, про що свідчили рішення II з'їзду РТДС (відбувся в Алжирі 4—6 квітня 1953 р.), де вказувалося на необхідність змінити політику партії.

Але Х. Мессалі та його однодумці «докладали всіх зусиль для того, щоб повернути партію на шлях реакційної і певною мірою шовіністичної політики»²⁵. Це ще більше загострило боротьбу, що кінцем кінцем призвела до остаточного її розколу в 1954 р. на дві фракції: «мессалістів» (прибічників Мессалі) і «централістів» (прихильників Лахваля).

У той час, коли «мессалісти» і «централісти» шукали вихід з кризи, найактивніші учасники національно-визвольного руху поступово приєднувалися до підпільної «Спеціальної організації», утвореної в 1947 р. з членів Алжирської народної партії²⁶. Ця бойова організація у березні 1954 р., тобто ще до формального розколу РТДС, була перетворена в «Революційний комітет єдності і дії», який очолювали Будіаф, Бен Мхіді, Дідуш, Бітат, Бен Булаїд, Крім, Аїт Ахмед і Бен Белла²⁷.

«Комітет дев'яти», як пізніше було названо цю організацію, засудив розкол РТДС і зробив спроби відновити єдність партії. Але вони виявилися безрезультатними. 10 липня 1954 р. на нараді в Алжирі було прийнято рішення створити Фронт національного визволення і прискорити підготовку до збройної боротьби²⁸. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1954 р. в різних районах країни спалахнуло повстання. Його підтримали Алжирська комуністична партія, яка різко критикувала ті націо-

²³ Л. Бухали. Октябрьская социалистическая революция и национально-освободительное движение в Алжире, М., 1957, стор. 28.

²⁴ "L'Algérien en Europe", 1974, № 199, стор. 6.

²⁵ Л. Бухали. Назв. праця, стор. 29.

²⁶ Ch.-H. Favrod. La révolution algérienne, Paris, 1959, стор. 78.

²⁷ Ю. В. Потемкин. Алжирский народ в борьбе за независимость, М., 1962, стор. 19.

²⁸ Р. Г. Ланда. Назв. праця, стор. 175.

налістичні кола, що розцінювали повстання як «вибух відчаю» купки націоналістів-екстремістів і вважали його «передчасним і авантюристичним»²⁹, а також багато рядових членів РТДС, які дотримувалися нейтралітету в боротьбі між фракціями. Якщо фракція «централістів» уже в листопаді заявила про саморозпуск і в 1955 р. ввійшла до ФНВ,⁴ то прибічники Х. Мессалі, що намагалися будь-якою ціною зберегти за ним титул «національного вождя», в грудні 1954 р. створили нову партію — «Алжірський національний рух»³⁰. Вона мала в Алжірі незначний вплив, об'єднуючи переважно алжірських робітників-емігрантів.

Надаючи великого значення алжірській трудовій еміграції у Франції, яка могла не тільки виділити значні кошти для розвитку національно-визвольного руху, а й була своєрідною ланкою в справі організації солідарності з ним французького робітничого класу та інших верств населення, керівництво ФНВ уже на початку 1955 р. почало проводити пропагандистську роботу серед еміграції, і до середини 1957 р. йому вдалося завдати нищівної поразки «мессалізму» і у Франції. Цьому значною мірою сприяв підтриманий емігрантами, на противагу бажанню керівників «Алжірського національного руху», восьмиденний національний страйк, що проходив в Алжірі наприкінці січня — на початку лютого 1957 р. Перемога над «мессалізмом» поклала початок новому етапу в історії алжірської трудової еміграції у Франції — етапу її героїчної боротьби разом з Фронтом національного визволення за незалежність своєї країни.

---

²⁹ Ю. В. Щировский. Борьба Французской коммунистической партии против войны в Алжире, М., 1962, стор. 11.

³⁰ "L'Algérien en Europe", 1974, № 199, стор. 6.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПРИ ВИКЛАДАННІ В ШКОЛІ ТЕМИ «ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ»

Готуючись до відзначення 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, вчителі історії Чернігівщини збирали речові та документальні краєзнавчі матеріали і продумували форми і методи їх використання. Було видано ряд друкованих праць¹. Систематично публікували статті з цієї теми обласні газети «Деснянська правда» і «Комсомольський гарт», а в державних і шкільних музеях проводилися спеціальні уроки-екскурсії.

Шкільна програма з історії рекомендує виділити спеціальне заняття на тему «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни». Тому на початку минулого навчального року (тема «Велика Вітчизняна війна» вивчалася у вересні-жовтні 1974 р.) кращі вчителі склали перспективні плани, де передбачалось, який факт або подію з історії Придеснянського краю використати, де їх знайти і якими методами опрацювати.

Вже на першому уроці «Початок Великої Вітчизняної війни» учителька школи № 6 м. Чернігова Т. І. Касаткіна, розповідаючи про мобілізацію сил на боротьбу з ворогом, навела короткі дані про Чернігівщину. «Наш край,— говорила вона,— дав фронту близько 200 тис. воїнів, на війну пішло 3905 комуністів. У містах і селах було сформовано 46 батальйонів, 7 окремих рот, 77 окремих взводів народного ополчення, що об'єднували 54 346 чол. На будівництві оборонних рубежів працювало понад 150 тис. трудящих»². Далі зачитувалася резолюція мітингу робітників та службовців Чернігівської фабрики музичних інструментів: «Ми, робітники, інженерно-технічні працівники, службовці висловлюємо глибоке обурення з приводу провокаційного нападу фашистської Німеччини на мирне населення нашої соціалістичної Батьківщини.

Ми зобов'язуємося перед Радянським урядом, більшовицькою партією, що на провокаційні вилазки німецької воячини відповімо ще більшою організованістю на всіх ділянках соціалістичного виробництва. Ми, радянські громадяни, захищатимемо свою Вітчизну до останньої краплі крові»³.

Заслужений вчитель Української РСР О. А. Шам (Козелецька СШ № 1) записав на магнітофонну стрічку розповідь свого земляка — захисника Брестської фортеці М. М. Боровика, яку учні прослухали під час уроку.

Тисячі радянських воїнів з перших днів війни мужньо відстоювали кожний клептик рідної землі. Наш земляк, командир 19-ї танкової ди-

¹ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970; Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область, К., 1972; Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини, К., 1968; Хрестоматія з історії Чернігівщини, К., 1969.

² Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область, стор. 59—60.

³ «Більшовик», 24 червня 1941 р.

візії генерал К. О. Семенченко, здійснивши марш-маневр поблизу Новоград-Волинського, 25 червня на світанку двома полками атакував ворога. На боці фашистів була кількісна перевага. Зупинити їх допомогли стійкість і масовий героїзм воїнів. Сам генерал перебував у гущі бійців. Це піднімало дух воїнів. Нерівний бій тривав 8 годин. На полі битви залишилося 16 палаючих танків і сотні ворожих трупів. Комдива Семенченка було тяжко поранено, але він весь у пов'язках й далі залишався в строю. За проявлений героїзм, мужність і відвагу, вмiле керівництво військами генералові К. О. Семенченку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴. Про це йшлося на першому уроці з теми «Велика Вітчизняна війна» в Мартинівській СШ Ічнянського району (вчитель М. Ф. Тремба). За його завданням десятикласники переглянули районну газету «Трудова слава» і вибрали звідти матеріали про подвиг генерала К. О. Семенченка, які зачитувалися на уроці. Урок «Курська битва» включає й питання «Битва за Дніпро». Учитель Добрянської СШ О. Ф. Поздняков доручив учневі підготувати реферат про участь у форсуванні Дніпра жителя селища Л. М. Григор'єва. «На світанку 29 вересня 1943 р.,— зазначалося в рефераті,— рота гвардії лейтенанта Григор'єва навальною атакою зламала оборону противника в районі Любеча і однією з перших на підручних засобах вправ форсувала річку. Плацдарм було зайнято, але основні сили ще не підійшли. Гітлерівці намагалися скинути сміливців у ріку. Протягом тижня рота... вела важкі бої. Закінчилися боєприпаси. Командир прийняв сміливе рішення: атакувати і здобути зброю у фашистів. За сигналом Григор'єва гзардійці з вигуками «ура» кинулися вперед. Німці в паніці почали тікати. В останні хвилини бою осколок ворожого снаряда обірвав життя безстрашного командира. Л. М. Григор'єву посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу».

Полк під командуванням О. І. Негоди безпосередньо штурмував рейхстаг. Про це згадується в шкільному підручнику⁵. Учителька історії Ічнянської СШ № 1 М. І. Ярославська на уроці «Розгром фашистської Німеччини» зачитала спогади свого земляка полковника Негоди, які зберігаються в Ічнянському краєзнавчому музеї, показала його фотографію, а також повідомила, що чернігівці з цього полку М. Єрьомкін і Г. Савенко пробіли до рейхстагу й встановили прапор на одному з входів до фашистського лігва⁶. Учителька Чернігівської СШ № 6 А. С. Лівшиць, працюючи в архіві, збрала цікаві повідомлення з газети «Деснянська правда» за 1943—1944 рр. Під час вивчення теми «Трудовий подвиг радянського народу» вона зачитала кілька з них.

Великі можливості для використання краєзнавчих матеріалів має урок на тему «Партизанська війна в тилу ворога». В тимчасово окупованих районах нацисти встановили так званий «новий порядок» — режим масового кривавого терору, грабiжництва і насильства. Вчителька Дмитрівської СШ Бахмацького району М. М. Борода зачитала учням документ «Розправа окупантів над населенням с. Козарі Носівського району». «11 березня 1943 року, прокинувшись, я почула стрілянину і вийшла на вулицю,— йдеться в розповіді колгоспниці Гриценко Є. П.— Тут мене схопили гестапівці й затягли в хату, де вже було повно людей, і звідти виводили по три чоловіки на розстріл у сарай. А коли залишилось чоловік 15, у тому числі й я, гестапівці зайшли в хату і почали строчити із автомата. Я впала і на мене звалилися вбиті і по-

⁴ Див. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. І, К., 1967, стор. 74—75.

⁵ Історія СРСР (1938—1972 рр.). Підручник для 10 кл., К., 1974, стор. 105.

⁶ «Правда України», 22 червня 1966 р.

ранені, залунали нелюдські крики і стогін, потім усе затихло. Я вже підійшла чужою кров'ю, але вилізи з-під трупів боялася. Хата горіла, дим роз'їдав очі, заходив у горло. Я вирішила йти. Вийшла в сіни, а проти мене іде німець і дивиться озвірілими, налитими кров'ю очима. Я не могла витримати цього погляду і впала. Він вистрелив мені у спину. Куля пробила плече, полилася кров. На мені загорівся одяг, палило тіло, але я боялася підвестися, щоб цей звір у вигляді людини не підійшов і не вистрелив у мене знову. Почало сутеніти, я піднялася і пішла у сусідній двір. Там зустрілася з хлопчиною, що якимось чудом залишилася живий, і ми вирішили йти в ліс до партизанів»⁷.

Учитель Краснянської СШ Чернігівського району І. С. Кириченко зазначав, що з наближенням фронту за рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У почалась організація партійного підпілля і партизанських загонів. На кожну парту було роздано документ про бойові дії партизанів Чернігівщини. Самостійно опрацьовуючи його, учні дізналися, що народні месники області протягом другої половини вересня підірвали 11 мостів, знищили 19 німецьких танків, 6 бронемашин і 69 автомашин з боєприпасами. Загони партизанів захопили або вивели з ладу кілька гармат, багато станкових кулеметів, 98 мотоциклів, спалили 12 цистерн з паливом і 2 склади артилерійських снарядів, вбили і поранили понад 450 німецьких солдатів і офіцерів⁸. Десятикласникам ставиться питання: «Про що свідчать наведені цифри?» «Окупована, залита кров'ю, але не скорена Чернігівщина піднялася на смертельний бій з фашистськими загарбниками»,— була відповідь учнів. Учителю Варвинської СШ О. Г. Матухно зібрав багато матеріалів про виступання в лютому 1943 р. своїх земляків-варвинців. У шкільному краєзнавчому музеї експонуються спогади учасників цього виступу, фотографії, газетні повідомлення.

При вивченні теми «Великий наступ Радянської Армії» в 1944 р. вчителі наголошують на тому, що у визвольній боротьбі народів Європи проти фашистських окупантів мужньо билися радянські люди, називають прізвиська земляків. І. В. Лабутін командував взводом французьких партизанів і нагороджений медаллю «Макі Ліможа». В 1945 р. він повернувся на Батьківщину з прапором, на якому написано: «Колишні макі провінції Лімузен на знак братерства по зброї вручають прапор доблесним радянським партизанам, які взяли активну участь у визволенні району Лімузен»⁹. У Болгарії хоробро бився з гітлерівцями і нагороджений орденом «За народну свободу» Іван Вальчук¹⁰. У складі народно-визвольної армії Югославії воював І. В. Бандура¹¹. Партизанським з'єднанням, що діяло на території Чехословаччини, командував майор О. М. Саділенко¹².

Урок «Джерела і всесвітньо-історичне значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні» в Березнянській СШ Менського району проходить особливо активно. Протягом багатьох років учні цієї школи під керівництвом вчителя-історика Б. С. Драпкіна збирали документи, листи, фотографії, записували спогади кавалеристів 16-ї гвардійської орденів Леніна, Червоного Прапора, Кутузова, Суворова Башкирської диві-

⁷ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941—1945 рр.), Чернігів, 1947, стор. 303—304.

⁸ Повідомлення Радінформбюро від 2 жовтня 1941 р.

⁹ «Деснянська правда», 13 січня 1967 р.

¹⁰ «Деснянська правда», 11 липня 1967 р.

¹¹ «Деснянська правда», 24 березня 1970 р.

¹² Хрестоматія з історії Чернігівщини, стор. 135.

зії, яка визволяла селище Березна. Учні на прикладі цієї дивізії побачили братерську дружбу радянських народів. Ось чому таким зрозумілим і конкретним став для них висновок шкільного підручника: «Всі народи СРСР стали грудьми на захист своєї багатонаціональної соціалістичної Батьківщини. В роки війни їх братерська дружба ще більше зміцніла і загартувалась. Вона стала одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»¹³.

Заключному уроку теми «Наш край у Великій Вітчизняній війні» завжди передують продумана робота вчителів, активна участь учнів в його підготовці й проведенні. Одні готують монтажі, карти воєнних дій, інші — матеріали про участь своїх земляків в боях на фронтах і в тилу ворога, записують спогади учасників війни, підбирають уривки з художніх творів тощо.

Учителька Михайло-Коцюбинської СШ Чернігівського району П. К. Стах запропонувала учням такий план уроку: 1. Чернігівщина на початку Великої Вітчизняної війни; 2. Тимчасова окупація області. Боротьба трудящих проти німецько-фашистських загарбників; 3. Визволення нашого краю від окупантів; 4. Наші земляки — герої фронту і тилу.

Записавши план і короткий зміст її розповіді, вони одержали таке домашнє завдання: 1. Записати в зошити партизанські з'єднання, які діяли на території Чернігівщини; 2. Записати в хронологічну таблицю дати визволення Чернігівської області і селища Михайло-Коцюбинськ від німецько-фашистських загарбників; 3. Підготувати розповідь про участь піонерів і молоді нашої області у Великій Вітчизняній війні. Для виконання цих завдань учням рекомендована необхідна література.

В Городнянській СШ № 2 на урок історії запросили колишнього партизана, кавалера орденів Червоного Прапора, Вітчизняної війни, «Знак Пошани» та багатьох медалей І. О. Попка. В роки війни він був першим секретарем Ічнянського підпільного райкому партії на Чернігівщині. З його слів учні дізналися про боротьбу народних месників у ворожому тилу та допомогу мирних жителів партизанам.

В Дніпровській СШ Чернігівського району учитель І. П. Черінько велику увагу приділяє роботі з документами. Тут кожен учень одержував уривок з бойового рапорту чернігівських партизанів, в якому вони розповідали про свою діяльність на тимчасово окупованій ворогом території¹⁴. Учні виписували цифри втрат німців від народних месників, а дії партизанів розбиралися на виготовленій ними карті «Партизанський рух на Чернігівщині».

Учитель Радомської СШ Семенівського району М. Я. Приходько під час уроку використовує документи Холминського музею, а також книгу П. Т. Тронька «Подвиг твоїх батьків»¹⁵. Учитель зачитує слова клятви, яку давали члени Холминської підпільної комсомольської організації «За Батьківщину». «...Я перед лицем своїх товаришів, перед Вітчизною, перед усім радянським народом даю присягу: вести нещадну боротьбу проти лютих ворогів — фашистів, боротися проти них, не шкодуючи свого життя, до того часу, поки наша земля не буде звільнена від фашистської нечисті. І краще вмерти, ніж зрадити своїм товаришам»¹⁶.

Про події Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині написано ряд

¹³ Історія СРСР (1938—1972 рр.), стор. 116—117.

¹⁴ «Десянянська правда», 17 листопада 1943 р.

¹⁵ П. Т. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1968, стор. 186—187.

¹⁶ Хрестоматія з історії Чернігівщини, стор. 121.

художніх і документальних творів¹⁷. Під час своїх уроків багато вчителів користуються уривками з них. Учитель Ніжинської СШ № 9 М. П. Шуст тривалий час вивчав матеріали про місцевих підпільників. Сміливі дії юних патріотів на чолі з Яковом Батюком проти ворогів, їх безстрашна мужність і героїчна смерть лягли в основу п'єси, написаної ним і українським письменником Петром Лубенським. Уривки з неї зачитують на уроках історики Ніжина.

В. В. Дубін працює у Морівській СШ Козелецького району. Він — учасник партизанського з'єднання ім. М. О. Щорса, яким командував Герой Радянського Союзу, нині відомий український письменник Ю. О. Збанацький. На подвір'ї школи поховано начальника штабу цього з'єднання А. П. Мольченка. Розповідаючи про дії щорсівців у міжріччі Десни і Дніпра, він завжди зачитує уривок з твору Ю. Збанацького про бій з фашистами та героїчну смерть А. П. Мольченка¹⁸.

Учителі міст Ніжина, Чернігова, Козелецького району на уроках «Наш край у Великій Вітчизняній війні» використовують технічні засоби навчання. Це — прослуховування спогадів учасників боїв за наш край, показ через епідіаскоп фотографій, схем, таблиць тощо. В тих школах, де є свої шкільні краєзнавчі музеї, вчителі-історики проводять там цей урок. У Тихоновіцькій СШ Корюківського району десятикласники організовують екскурсії з використанням речових і документальних матеріалів шкільного музею за такими темами: 1. Наше село, район, область на початку війни; 2. Збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками нашому селу і Корюківському району; 3. Бойові дії партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова; 4. Героїчна боротьба піонерів і молоді проти фашистських загарбників; 5. Участь односельчан у Великій Вітчизняній війні.

Використання краєзнавчого матеріалу зробило викладання теми «Велика Вітчизняна війна» більш конкретним, яскравим, запам'ятовуваним. Різноманітність форм і методів урочної роботи сприяє активізації розумової діяльності десятикласників, підвищує їх інтерес до вивчення історії, допомагає вихованню радянського патріотизму і дружби народів.

Ю. Я. СІМЕНТОВ, М. С. ЧУПРИНА

---

¹⁷ О. Ф. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1964; С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1962; Ю. О. Збанацький. Ми не з легенди, К., 1973; Е. Шатров. Подвиг во тьме, К., 1963; В. Большак. Соловйный край, М., 1962; Г. Я. Сергієнко. Людина подвигу, К., 1964, та ін.

¹⁸ Ю. О. Збанацький. Ми не з легенди, стор. 507.

Наш календар

ПЕРША ВСЕСОЮЗНА НАРАДА РОБІТНИКІВ І РОБІТНИЦЬ — СТАХАНОВЦІВ

Історичні успіхи в технічній реконструкції промисловості і транспорту на завершальному етапі побудови матеріально-технічної бази соціалізму ознаменувалися широким розгортанням соціалістичного змагання, яке завдяки зростанню кадрів робітничого класу, самовідданій боротьбі мас за оволодіння новою технікою, наполегливій організаторській і політичній роботі партії в масах з серпня—вересня 1935 р. вступило у новий, вищий для того часу етап. Ініціаторами руху новаторів виробництва стали: у вугільній промисловості — вибійник О. Г. Стаханов, у машинобудуванні — коваль О. Х. Бусигін, фрезерувальник І. І. Гудов, токар М. Ф. Кур'янов, у легкій промисловості — обтягувач взуття М. С. Сметанін, ткалі Є. В. Виноградова і М. І. Виноградова, в лісовій промисловості — рамник В. С. Мусинський, на залізничному транспорті — машиніст П. Ф. Кривонос.

Вже з перших тижнів і місяців свого існування стахановський рух відбувався у формі широкої народної ініціативи, очоленої партійними організаціями. Перші рекорди новаторів ставали надбанням мас, внаслідок чого різко зросли темпи продуктивності праці, а перспектива дострокового виконання напружених завдань другого п'ятирічного плану (1933—1937 рр.) виявилася цілком реальною. Величезна ефективність цього могутнього руху була очевидною навіть для стороннього спостерігача. В листопаді 1935 р. орган австрійської соціал-демократії газета «Дер кампф» писала: «Продуктивність праці російських робітників нині підвищується такими темпами, які не були можливі в капіталістичних країнах. Небачено швидко зростання продуктивності праці молодой радянської промисловості і колективного сільського господарства доводить перевагу соціалістичного виробництва над капіталістичним»¹.

Вже давно склалася добра традиція — запрошувати на жовтневі свята до Москви знатних людей країни. Серед запрошених на жовтневі дні 1935 р. були перші стахановці. Їх радо приймали москвичі, всі радянські люди. «На багатьох станціях по дорозі до Москви, — згадує О. Г. Стаханов, — нас зустрічали люди з прапорами, духовими оркестрами, влаштовувалися летючі мітинги. Вдень чи вночі це було, я неодмінно виходив і дякував людям за виявлену нам шану. Назавжди запам'ятались радісні, усміхнені обличчя, обійми, міцні потиски рук, море квітів»².

6 листопада гості столиці побували на урочистому засіданні у Великому театрі, 7 листопада — на трибунах Красної площі під час військового параду і демонстрації трудящих. У післясвяткові дні розпочалися галузеві наради стахановців та ударників. Зокрема, 9 листопада було скликано збори залізничників Московського вузла разом з новаторами інших залізниць, на яких з доповіддю про свій досвід роботи виступив П. Ф. Кривонос. 10 листопада відбулися прийом у Кремлі колгоспниць-п'ятисотенниць буряководів України та РРФСР, а також розширене засідання Президії ВЦРПС разом з першими стахановцями, присвячене обговоренню завдань профспілок у розгортанні соціалістичного змагання. 13 листопада ініціаторів стахановського руху запросили на нараду в Наркомважпром. Під час бесіди з ними нарком Г. К. Орджонікідзе цікавився специфікою новаторських методів роботи в кожній галузі промисловості, виявляв труднощі, з якими зустрічалися стахановці при запровадженні своїх методів, підкреслював велику роль господарників та інженерів у широкому розповсюдженні досвіду соціалістичного змагання³.

14 листопада 1935 р. за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) у Москві відкрилася

¹ Цит. за «Техника — горняку», 1936, № 3, стор. 21.

² О. Г. Стаханов. Життя шахтарське. К., 1973, стор. 72.

³ С. Гершберг. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности, М., 1956, стор. 92—95.

Перша Всесоюзна нарада стахановців. Це був грандіозний форум передовиків соціалістичного змагання, в якому взяли участь 3 тис. робітників і робітниць важкої, легкої, харчової і лісової промисловості та залізничного транспорту. Як підкреслює у своїх спогадах О. Г. Стаханов, нарада мала характер невимушеної бесіди, кожний, хто виступав, приніс на трибуну частку свого дорогоцінного досвіду, і тут він узагальнювався та збагачувався⁴. Промови передовиків виробництва широко публікувалися у пресі, а після закінчення Всесоюдної наради в багатьох містах і областях країни відбулися зльоти стахановців, на яких виступали її учасники. Було оперативно підготовлено і 7 грудня 1935 р. випущено у світ масовим тиражем стенографічний звіт наради.

Оскільки на нараді не було мандатної комісії, певне уявлення про її склад можна одержати на основі аналізу виступів. За чотири дні (14—17 листопада) на трибуну піднімалось 82 промовці (Г. К. Орджонікідзе виступав двічі), з них 37 робітників і 13 робітниць, 17 господарників, 15 партійних, профспілкових і комсомольських працівників, керівники уряду і держави. Серед 50 робітників і робітниць — стахановців 11 працювали в машинобудівній, 8 — у текстильній, 7 — у вугільній, по 2 — в паперовій і харчовій промисловості, 8 — на залізницях, 5 — у металургії і т. д. 19 промовців — робітників і господарників працювали в Донбасі і Придніпров'ї, 15 — у Москві і Підмосков'ї, по 6 — в Ленінградській, Івановській і 3 — в Горьковській областях і т. д. Розподіл по галузях промисловості і географічних районах показує, де саме найінтенсивніше розвивався стахановський рух.

За дорученням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР Першу Всесоюзну нараду робітників і робітниць — стахановців промисловості і транспорту відкрив Г. К. Орджонікідзе. У вступній промові він підкреслив історичне значення нового патріотичного руху, розпочато-го за ініціативою О. Г. Стаханова, М. Д. Дюканова, О. Х. Бусигіна, Є. В. Виноградової, М. І. Виноградової, П. Ф. Кривоноса. «Треба прямо сказати: те, що було досі освячено «науковими нормами», вченими людьми і старими практиками, — відзначав нарком важкої промисловості, — ці наші товариші стахановці перекинули догори ногами, викинули як таке, що застаріло і затримує наш рух уперед»⁵. Він особливо наголошував на відповідальності керівників виробництва за розгортання соціалістичного змагання, на тих нових завданнях по організації виробничих ланок у відповідності з величезним зростанням продуктивності праці, які постали перед інженерами і техніками.

Розцінюючи нараду як перший крок на шляху пропаганди передових методів високопродуктивної праці, ініціатори стахановського руху наголошували на створенні високоефективної системи передачі досвіду кращих робітників у масовому масштабі. Немало промовців звертали увагу на істотні недоліки в роботі промисловості і транспорту, рекомендували конкретні заходи щодо їх усунення, розповідали про пасивний, а іноді й активний опір з боку консервативних господарників, з яким вони зустрічалися при запровадженні у виробництво передових методів праці.

Як виявилось на нараді, блискучі зразки високопродуктивної праці стахановці одержували різними методами залежно від специфіки конкретної галузі. Зокрема, у вугільній промисловості рекорд Стаханова став можливим головним чином завдяки тому, що його відбійний молоток працював всю зміну по всій довжині лави, тоді як за старої системи організації праці вибійник змушений був займатися її кріпленням. В автомобілебудуванні та взуттєвій промисловості найголовнішим виявилось скорочення питомої ваги ручної праці і більш повне використання машин у межах робочої зміни. В текстильній, тютюновій та деяких інших галузях успіх справи вирішувало збільшення кількості обслуговуваних верстатів. У металургійній і машинобудівній промисловості, на залізничному транспорті рекордна продуктивність праці досягалася за рахунок інтенсифікації роботи машин і агрегатів. Для стахановців всіх галузей спільним виявилось одне: глибоке знання техніки і технології виробництва, вміння взяти від машин і механізмів максимум можливого. Лейтмотивом багатьох промовців була теза, висловлена П. Ф. Кривоносом: «Успіхів, які ми маємо, можна досягти тільки наполегливою працею, навчанням, оволодінням технікою»⁶.

Учасники наради підкресливали величезну економічну ефективність масового розгортання стахановського руху. Наприклад, розповідаючи про зростання кількості стахановців на Кіровському заводі в Ленінграді, його директор К. М. Отс сказав, що максимальне використання техніки і стахановський ентузіазм дає можливість взяти на 1936 рік виробничу програму, збільшену проти поточного року на 50%, і дати продукції машинобудування на 110—120 млн. крб. більше, ніж кіровці дають в 1935 р.⁷

Підбиваючи перші підсумки ефективності стахановського руху, Держпланом СРСР було відзначено, що він забезпечує не тільки зниження затрат робочого часу

⁴ Див. О. Г. Стаханов. Життя шахтарське, стор. 78.

⁵ Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц — стахановцев. 14—17 ноября 1935 г. Стенографический отчет, М., 1935, стор. 7—8.

⁶ Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц — стахановцев, стор. 19.

⁷ Там же, стор. 133.

на виробництво одиниці продукції, але й зменшення матеріальних витрат завдяки кращому використанню устаткування, сировини, палива тощо. У важкій промисловості країни, згідно з підрахунками Держплану, при зростанні фонду заробітної плати в жовтні 1935 р. у порівнянні з серпнем на 10% вона на одиницю продукції знизилась більш як на 5%. Внаслідок цього було забезпечено зниження собівартості продукції більш як на 1%⁸.

Один з ініціаторів стахановського руху парторг шахти «Центральна-Ірміно» К. Г. Петров багато уваги у своєму виступі приділив зростанню заробітної плати шахтарів. Він говорив, що раніше зарібок вибійника на шахті становив 500—560 крб. на місяць, а в листопаді максимальна заробітна плата вже досягла 1600 крб., заробітки кріпильників відповідно зросли з 200 до 1040 крб., коногонів — з 170 до 420 крб. Промовець поставив важливу проблему — задовольнити зрослі потреби шахтарів та їх сімей в товарах широкого вжитку, в тому числі культурно-масових⁹. Про це ж висловилися на нараді М. О. Ізотов і М. Д. Дюканов.

У виступах стахановців відчувалася гордість за свою оновлену Вітчизну, її успіхи в соціалістичному будівництві. Розповідаючи про умови праці на відомій лєнінградській взуттєвій фабриці «Скороход», М. С. Сметанін сказав: «Я пам'ятаю свою фабрику, коли вона мала вигляд великої брудної кустарної майстерні. Я бачу, як фабрика змінилася зараз. Якщо ви йдете по ній, то вам здається, що ви бачите не цехи, де люди зайняті фізичною працею, а лабораторії. Працюючі в чистих халатах стоять біля машин. Навколо чистота. Наша фабрика — справді соціалістичне у всіх відношеннях підприємство. Я люблю свою фабрику, люблю свою країну, люблю працю — ось чому я можу давати ще більш показники!»¹⁰.

Керівні діячі партії і уряду Й. В. Сталін, К. Є. Ворошилов, А. О. Жданов, А. І. Мікоян, Г. К. Орджонікідзе, М. М. Шверник наголошували на необхідності перетворення стахановського руху в рух мільйонних мас трудівників міста і села, залучення до нього інженерно-технічних кадрів, забезпечення повсякденного керівництва соціалістичним змаганням з боку партійних, господарських і профспілкових організацій. Було піддано гострій, принциповій критиці тих господарників, які стояли осторонь стахановського руху, не зрозуміли величезного політичного і економічного значення нової ініціативи народних мас. Відзначалося, що у відповідності із зростаючими культурно-технічним рівнем і виробничою кваліфікацією робітників необхідно замінити попередні, відсталі норми новими, технічно обґрунтованими.

Перша Всесоюзна нарада стахановців проходила в урочистій обстановці. Вона відіграла величезну мобілізуючу роль у поширенні новаторських методів праці в усіх республіках і економічних районах країни. Висока державна оцінка трудових звершень перших стахановців була надзвичайно ефективним моральним стимулом для дальшого розгортання соціалістичного змагання й сприяла достроковому виконанню плану другої п'ятирічки, завершенню побудови матеріально-технічної бази соціалізму в СРСР.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

⁸ Народнохозяйственный план на 1936 год. Госплан СССР, М., 1936, стор. 312.

⁹ Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц — стахановцев, стор. 138—139.

¹⁰ Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц — стахановцев, стор. 38.

ВСЕСОЮЗНИЙ СТАРОСТА

(До 100-річчя з дня народження
М. І. Калініна)

Один із засновників і керівників Комуністичної партії, Радянської держави, вірний соратник В. І. Леніна, Михайло Іванович Калінін прожив велике і плідне життя.

М. І. Калінін народився 7 (19) листопада 1875 р. в с. Верхня Троїця Корчевського повіту Тверської губернії (нині Кашинський район Калінінської області). Злиденні умови життя змусили юнака рано думати про зарібок. 1893 р. Михайло Іванович поступив учнем на патронний завод «Старий арсенал» у Петербурзі, а з 1896 р. працював токарем на Путіловському заводі. Тут він організував путіловський марксистський гурток, який став центром революційної роботи двох найбільших робітничих районів Петербурга. Гурток входив до лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

М. І. Калінін брав активну участь в організації марксистських гуртків на інших заводах, в пропаганді і розповсюдженні політичної літератури серед робітників міста. Твердо відстоюючи лєнінську політичну лінію в революційній роботі, М. І. Ка-

ліній виступав проти легальних марксистів, економістів і різних опортуністичних угруповань. В. І. Ленін писав про таких робітників: «... серед робітників виділяються справжні герої, які — незважаючи на неподобну обстановку свого життя, незважаючи на отупляючу каторжну роботу на фабриці, — знаходять в собі стільки характеру й сили волі, щоб учитись, учитись і учитись і виробляти з себе свідомих соціал-демократів, «робітничу інтелігенцію»¹.

1898 р. М. І. Калінін вступив до РСДРП. З самого початку своєї революційної діяльності, він зазнав царських репресій, але ніколи не звертав з шляху революційної боротьби. Після першого арешту у 1899 р. йому було заборонено проживати у Петербурзі, 1900 р. він виїхав у Тіфліс. Тут Михайло Іванович працював в Центральній групі Тіфліської соціал-демократичної організації, вів агітаційно-пропагандистську роботу, брав участь у підготовці страйку робітників залізничних майстерень і дело. У грудні Михайло Іванович був заарештований. За відсутності доказів у лютому 1901 р. його було звільнено під гласний нагляд поліції без права проживання в промислових центрах і університетських містах. М. І. Калінін поїхав у Ревель (нині Таллін), де в 1902 р. в Ревельських залізничних майстернях організував нелегальний марксистський гурток і підпільну друкарню. Як один з агентів-кореспондентів ленінської «Искры» налагодив її зв'язки з партійними організаціями Ревеля і Петербурга.

У січні 1903 р. за доносом провокатора М. І. Калініна знову заарештовано і посаджено в петербурзьку тюрму «Кресты», а потім вислано в Ревель. На початку 1904 р. після чергового арешту його засуджено до чотирирічного заслання у м. Повенці Олонецької губернії (нині Медвежегорського району Карельської АРСР), де продовжував революційну діяльність.

На початку 1905 р. М. І. Калінін нелегально приїздив до Петербурга, а після амністії в жовтні того ж року очолив більшовицьку організацію Путіловського заводу. Як член Нарвського комітету РСДРП, бойового штабу району брав активну участь у створенні бойових дружин, керував бойовою групою. У грудні організував загально-заводський страйк путіловців. У 1906 р., працюючи на трубочному заводі (нині завод ім. С. М. Кірова), був обраний членом Петербурзького комітету РСДРП, який делегував його на IV (Об'єднаний) з'їзд партії. М. І. Калінін там зустрівся з вождем партії В. І. Леніним. На з'їзді він послідовно відстоював ленінські позиції.

Повернувшись у Петербург, він знову поринув у вир революційної роботи, вів пропагандистську, агітаційну і організаторську роботу серед робітників-металістів, виступав проти меншовиків, есерів, що прагнули відірвати професійні спілки від партії.

В тяжкі роки реакції Михайло Іванович Калінін працював серед петербурзьких і московських робітників, виїздив на батьківщину, де вів революційну пропаганду серед селян. У січні 1912 р. на Празькій конференції РСДРП М. І. Калініна заочно обрано кандидатом в члени ЦК РСДРП і введено до складу Російського бюро ЦК РСДРП, а восени 1913 р. на Поронінській нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками його кооптовано у члени ЦК РСДРП.

У 1913 р. М. І. Калініну вдалося закріпитися в Петербурзі і він цілком зайнявся партійною роботою. Згуртування широких робітничих мас навколо ленінської «Правды», зміцнення більшовицьких організацій на підприємствах, керівництво партійною організацією на заводі «Айваз», залучення до партії молодих активних робітників, їх політична освіта, боротьба за вплив більшовиків у легальних організаціях, тісні зв'язки з більшовицькою фракцією державної Думи, участь у страховому і професійному русі — коло інтересів М. І. Калініна.

В роки першої світової війни партійна робота М. І. Калініна була спрямована на викриття імперіалістичної війни, проти буржуазних підголосків, які вимагали війни до переможного кінця. У січні 1916 р. його заарештували вчотирнадцяте. І хоча доказів жандарми не мали, його протримали рік, і випустили на поселення до Східного Сибіру. Петербурзький комітет виніс рішення: перейти на нелегальне становище.

В період Лютневої буржуазно-демократичної революції Михайло Іванович був одним з її організаторів, членом легального Петербурзького комітету більшовиків та його представником в Бюро ЦК РСДРП(б) з ухвальним голосом, входив до складу редакції «Правды».

Палкий пропагандист ленінських ідей соціалістичної революції М. І. Калінін відіграв значну роль в підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції. В день збройного повстання, 25 жовтня, за дорученням Центрального Комітету більшовиків Михайло Іванович — в міській Думі: треба було запобігти контрреволюційному виступові буржуазної більшості Думи. У листопаді 1917 р. буржуазна Дума була розпущена. Петроградський комітет рекомендує на посаду голови міської Думи М. І. Калініна.

У березні 1919 р., пропонуючи кандидатуру М. І. Калініна на пост Голови ВЦВК, В. І. Ленін відзначав: «Це товариш, за яким близько двадцяти років партійної роботи; сам він — селянин Тверської губернії, який має тісний зв'язок з селянським

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 257.

господарством і постійно оновлює і відсвіжує цей зв'язок»². Підкреслюючи глибокий зв'язок М. І. Калініна з широкими верствами народних мас, В. І. Ленін високо оцінював його вміння знайти підхід до кожної людини: «Петроградські робітники зуміли переконатися, що він володіє умінням підходити до широких верств трудящих мас, коли у них немає партійної підготовки, коли пропагандистам і агітаторам не вдавалося до них підійти по-товариському і вміло, тоді тов. Калініну вдавалося розв'язати це завдання»³.

27 років беззмінно працював М. І. Калінін на посту «Всесоюзного старости». Він очолював верховний орган Радянської влади в роки іноземної інтервенції, активізації контрреволюційних елементів, голоду й розрухи.

Всі свої сили і багату досвід віддав М. І. Калінін справі боротьби за перемогу молоді Радянської республіки над внутрішніми і зовнішніми ворогами. В перші ж дні роботи Головою ВЦВК він розгорнув діяльність в робітничих, селянських і червоноармійських масах. Очоливши агітаційно-інструкторський поїзд «Жовтнева революція», створений за ініціативою В. І. Леніна, М. І. Калінін докладав значні зусилля для найбільш успішного здійснення вказівок VIII з'їзду партії. «Моя мета, — говорив він з приводу цього, — моя головна мета — безпосередньо підійти до повіту і волості, до трудящого народу, віддаленого від центру, і дізнатись про його потреби, підслухати голос самого життя»⁴. «Підслухати голос самого життя» завжди було потребою цього видатного державного діяча, який відзначався особистою привабливістю, вмінням розмовляти з народом з відкритою душею, відверто і щиро.

В. І. Ленін на першій Всеросійській нараді по партійній роботі на селі дав високу оцінку діяльності М. І. Калініна: «...завдяки тов. Калініну робота на селі дістала значний поштовх. Селянин, безсумнівно, дістав можливість більш безпосередніх стосунків з Радянською владою, звертаючись до тов. Калініна, який представляє в своїй особі найвищу владу Радянської республіки»⁵.

Після громадянської війни М. І. Калінін активно боровся за проведення в життя нової економічної політики, відбудову народного господарства, ліквідацію неписьменності, зміцнення дружби народів нашої країни, проведення ленінської національної політики, об'єднання Радянських республік в єдину союзну державу — СРСР. З його ім'ям нерозривно зв'язано створення Союзу РСР, вирішення важливих питань державного будівництва, розробка і прийняття Конституції СРСР і РСФРР.

У грудні 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді Рад М. І. Калініна обрали Головою Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР. Член ЦК Комуністичної партії з березня 1919 р., кандидат у члени Політбюро ЦК партії з 1924 р., член Політбюро з 1926 р. М. І. Калінін вів рішучу і послідовну боротьбу проти антипартійних угруповань, троцькістів, «робітничої опозиції» «лівих» комуністів, «демократичних централістів», націонал-ухильників, проти ворогів партії і Радянської влади за послідовне проведення в життя ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні і в ці роки М. І. Калінін не відокремлював державної роботи від пропагандистської.

Значну роботу провела очолювана М. І. Калініном Центральна Комісія по боротьбі з голодом. Підбиваючи підсумки цієї роботи у травні 1922 р. на III сесії ВЦВК, він заявив: «Близько 10 мільйонів населення вирвано нами з рук голодної смерті і може бути, товариші, кілька мільйонів зроблено працездатними членами нашої Радянської республіки»⁶.

З величезною настійністю М. І. Калінін захищав і втілював в життя генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, особливу увагу приділяв проведенню в життя ленінської національної політики на місцях. У березні 1923 р. він брав участь в роботі V з'їзду Комуністичної партії Азербайджану, в травні разом з К. Є. Ворошиловим — на Північному Кавказі, на Далекому Сході. Влітку брав участь в четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей. У грудні — побував на Середньому Поволжі і Башкирії.

М. І. Калінін був великим другом трудящих Радянської України. В складний період становлення і зміцнення Радянської влади на Україні, в 1919—1922 рр., він не раз приїздив сюди за дорученням В. І. Леніна. У 1921 р. він був представником ЦК РКП(б) на Харківській губернській партійній конференції і допоміг більшовикам України в боротьбі проти троцькістських та інших антипартійних елементів.

У лютому — березні 1922 р. В. І. Ленін направив його на Україну для роботи по боротьбі з голодом. М. І. Калінін побував в Запоріжжі, Києві, Полтаві, Харкові та інших містах. Виступив з промовою на II Всеукраїнському з'їзді комітетів незможних селян. У грудні 1925 р. М. І. Калінін — представник ЦК РКП(б) на IX з'їзді КП(б)У, де він виступив з доповіддю про роботу ЦК партії, в якій поставив ряд важливих

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 218.

³ Там же.

⁴ «Красный архив», 1938, № 1 (86), стор. 97.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 294.

⁶ РСФСР. ЦИК. 9-й созыв, сессия 3-я. Стенографический отчет, М., 1922, стор. 5.

завдань господарського і культурного будівництва, викрив антиленінські погляди прихильників троцькістів і «нової опозиції» на Україні. І в наступні роки Всесоюзний староста бував на Україні. У жовтні 1932 р. М. І. Калінін відвідав найвидатніші споруди п'ятирічки — Дніпровську гідроелектростанцію і Харківський тракторний завод.

У січні 1938 р. на першій сесії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна обрали Головою Президії Верховної Ради Союзу РСР.

У грізні роки Великої Вітчизняної війни, вже будучи тяжко хворим, М. І. Калінін самовіддано працював на посту керівника верховного органу Радянської держави, брав участь в роботі ЦК ВКП(б) і Президії Верховної Ради СРСР. Всі свої сили, величезний досвід, енергію віддавав він справі перемоги над фашизмом.

М. І. Калінін був невтомним пропагандистом марксизму-ленінізму, багато зроби в справі комуністичного виховання радянських людей, особливо молоді, в дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, сприяв формуванню комуністичного світогляду, залишив для наступних поколінь велику літературну спадщину.

Кожний свій крок Михайло Іванович пов'язував з інтересами партії, з інтересами народу і заслужив велику любов і глибоку всенародну подяку. Відповідаючи на привітання з нагоди десятирічного перебування на посту Голови верховного органу Радянської держави, Михайло Іванович казав: «Дозвольте мені зупинитись на тих якостях, завдяки яким я користуюсь деяким впливом і популярністю. Основна причина в тому, що не формально, а по суті, я виконую рішення партії», яка «мене народила і тому я не тільки член Комуністичної партії, але й є її сином. Я вважаю головним святом обов'язком бути вірним членом нашої партії»⁷.

Батьківщина високо оцінила заслуги М. І. Калініна: двічі його нагороджено орденом В. І. Леніна, двома орденами Червоного Прапора, присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

На якому б посту не працював Михайло Іванович, він завжди лишався скромною, простою і чуйною людиною, для якої найвищою метою в житті було найвідданіше служіння своєму народові. Життя і діяльність М. І. Калініна є взірцем для радянських людей і всього передового прогресивного людства.

Л. О. УСИК

⁷ Известия, 1929, № 74; М. П. Калінін. Виступлення на зборах виборців Ленінграда, М., 1938, стор. 4.

25-РІЧЧЯ
II ВСЕСВІТНЬОГО КОНГРЕСУ
ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ
I СТВОРЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ
РАДИ МИРУ

16 листопада 1975 р. все прогресивне людство відзначатиме чвертьвіковий ювілей Всесвітньої Ради Миру (ВРМ).

25 років тому у Варшаві Фредерік Жоліо-Кюрі, відкриваючи Другий Всесвітній конгрес прихильників миру, який тривав з 16 по 22.XI 1950 р., говорив:

«Наш конгрес привертає зараз до себе величезну увагу у всьому світі. Мета нашої роботи полягає у тому, щоб зробити силу, яку ми представляємо, ще дійовішою, перетворити її у вищу міжнародну інстанцію, здатну примусити правителів поважати волю народів щоразу, коли мир перебуватиме у небезпеці, коли органи, покликані оберігати його, стануть нездатними справитись з цим завданням»¹. На конгресі були представники від 81 країни.

Перед прихильниками миру стояла важка, але благородна мета — організаційно об'єднати свої зусилля в масштабах світу. Першою перешкодою на цьому шляху була заборона урядом Великобританії провести у м. Шеффільді конгрес прихильників миру. Це були спроби зарозумілих реакціонерів, трубадурів «холодної війни» затулити рота прихильників миру, які, проте, «лише додали енергії борцям за мир і відкрили очі багатьом людям, які ще вчора були нерішучими, а тепер стануть до величезних лав прихильників миру»².

Але ці намагання реакціонерів були марними. Уряд Польської Народної Республіки у терміново короткі строки забезпечив успішну роботу конгресу.

На час скликання Другого Всесвітнього конгресу, який заснував ВРМ, рух прихильників миру уже мав певні організаційні успіхи. Він став популярним серед сотень мільйонів людей. У більшості країн світу було створено національні комітети, які

¹ Второй Всемирный конгресс сторонников мира, М., 1951, стор. 7.

² Там же, стор. 6.

щоденно міцніли і поширювали сферу своєї діяльності. Національні комітети все інтенсивніше шукали контактів, виявляли зацікавленість у спільних діях проти апологетів «холодної війни», за збереження і зміцнення миру.

Як відомо, спроби відвернути війну були і в минулому. В історії боротьби людства за мир відомі «Пакт Реріха», антивоєнні конгреси в Антверпені у 1932 р., Чикаго — 1934 р., Парижі — 1935 р., Брюсселі і Львові — 1936 р. Але в той час сили війни були ще надто сильними. Розгром гітлерівської Німеччини показав усьому людству, що конче назріла необхідність об'єднати миролюбні сили у єдиний всесвітній орган з конкретною програмою дій, щоб відвернути нову світову війну. Початок організованому руху борців за мир поклав 1-й Всесвітній конгрес прихильників миру (20—25 квітня 1949 р., Париж—Прага).

Уже на час свого заснування ВРМ змогла об'єднати 64 національні організації. Її зміцненню сприяв і прийнятий нею Статут. З політичної точки зору позитивним у статуті ВРМ було те, що її членами могли бути як країни — члени ООН, так і країни, які ще не стали членами ООН. Саме це дало можливість залучити до руху прихильників миру багато країн — тодішніх колоній, які самовіддано боролися за свою національну незалежність. Великим здобутком Всесвітнього руху за мир був і той факт, що в ньому були представлені найрізноманітніші верстви населення, найрізноманітніші політичні течії і партії, представники всіх релігійних вірувань. В цьому була сила і перспектива розвитку молодого міжнародної організації.

500 млн. підписів під Стокгольмською відозвою про заборону атомної зброї (1950 р.) довели, що нова міжнародна організація спирається на підтримку найширших кіл населення. ВРМ зразу визначила конкретну програму дій.

Другий Всесвітній конгрес прихильників миру прийняв такі документи (крім організаційних): «Звернення до Організації Об'єднаних Націй», «Резолюція з питань жертв агресії», «Резолюція про визначення агресії», «Резолюція про заборону атомної зброї і про роззброєння», «Резолюція про зміцнення і розвиток економічних зв'язків між державами», «Резолюція про зміцнення і розвиток зв'язків між країнами».

У «Маніфесті до народів світу», прийнятому на Другому конгресі прихильників миру, говорилось: «...ми вимагаємо заборони атомної зброї, загального роззброєння, контролю над здійсненням цих заходів... Запропонуємо нашим парламентам, нашим урядам та Організації Об'єднаних Націй пропозиції про захист миру, розроблені Другим Всесвітнім конгресом прихильників миру».

Сили миру у світі досить великі, голос вільних людей звучить досить голосно для того, щоб загальними зусиллями ми домоглися зустрічі представників 5 великих держав»³.

Про те, що авторитет нової міжнародної організації зростає з кожним днем, переконливо свідчить уже перша сесія ВРМ, яка відбулася у Берліні 21—26 лютого 1950 р. На сесії були підбиті підсумки роботи по виконанню рішень Другого Всесвітнього конгресу. Всі виступаючі одноставно підкреслили, що рух прихильників миру шириться і міцніє. В цей час миролюбні сили світу боролися за підписання Пакту миру між 5-ма великими державами. Цій боротьбі активно сприяла і ВРМ, яка прийняла Звернення про закінчення Пакту миру між 5-ма великими державами.

На той час національні комітети, виконуючи рішення ВРМ, встигли провести величезну кількість заходів — конференцій, зборів, мітингів. Борці за мир розгорнули активну роботу у профспілкових, молодіжних, клерикальних організаціях, у пресі, серед творчої і наукової інтелігенції, організували демонстрації і походи та інше. Головна мета цієї діяльності — сприяти зміцненню і розширенню миролюбного руху, рішень Другого конгресу — була досягнута.

Велику роль у русі прихильників миру відіграв Радянський комітет захисту миру, створений у серпні 1949 на 1-й Всесоюзній конференції прихильників миру. В кінці 1950 — на початку 1951 рр. всі соціалістичні країни прийняли закони про захист миру (в СРСР 12 березня 1951 р.).

Створення ВРМ сприяло мобілізації регіональних миролюбних сил і їх консолідації у світових рамках. У Федеративній Республіці Німеччини набув широкого розмаху рух проти ремілітаризації, за підписання угоди з Німецькою Демократичною Республікою, але потрібно було ще понад 20 років невпинних зусиль прогресивної громадськості, щоб у грудні 1972 р. було підписано угоду про основи відносин між двома німецькими державами.

В Англії набув популярності рух колишніх військових проти війни. У Скандинавії, США організувалися знамениті «походи» миролюбних сил. ВРМ встигла встановити контакти з міжнародними та регіональними організаціями «Рух за створення всесвітнього уряду» («мондалісти»), американським «Комітетом прихильників мирного шляху», рухом квакерів у різних країнах, рухами за нейтралітет у Франції, Італії та ін. ВРМ, висловлюючи готовність співробітничати з усіма цими організаціями, поклала в основу своїх стосунків з ними здатність підтримувати конкретними акціями зусилля

³ Второй Всемирный конгресс сторонников мира, стор. 514.

світової миролюбної громадськості, хоч інколи вона і мала певні розходження з названими організаціями.

Перша сесія ВРМ, на якій виступило близько 70 делегатів, була новим етапом історичного розвитку руху борців за мир. Вона довела, що ВРМ дійсно стала організаційним центром цього великого руху. Прийняті на сесії документи красномовно свідчать про їх важливість і актуальність: «Звернення Всесвітньої Ради Миру про укладення пакту миру», «Резолюція про ООН», «Про мирне розв'язання німецького питання», «Про мирне розв'язання корейського питання», «Резолюція про боротьбу за мир у колоніальних і залежних країнах», «Резолюція про міжнародні премії миру».

Так почала діяти ВРМ, яка стала загальноновизнаною високоавторитетною організацією, членом ООН на правах міжнародної громадсько-політичної організації. Чільне місце в її лавах належить радянським борцям за мир, які були в числі ініціаторів її створення.

1975 рік, ювілейний рік Всесвітньої Ради Миру, для радянських людей особливий. Це завершальний рік 9-ї п'ятирічки і водночас рік, коли все прогресивне людство відзначило 30-річчя Перемоги над фашизмом. Боротьба за мир — принциповий, свідомо визначений курс Радянської держави, одним з проявів якого було прийняття XXIV з'їздом КПРС Програми миру. Завдяки Радянській Програмі миру світ став значно ближчим до міцного і тривалого миру. Завдяки їй міжнародний рух за мир останнім часом отримав чимало вагомих перемог: припинено війну у В'єтнамі, досягнуто певного поліпшення відносин між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки, зміцнів мир у Європі. Конструктивна зовнішня політика КПРС і Радянського уряду сприяє утвердженню принципів мирного співіснування як загальноновизнаних норм стосунків між державами з різними соціальним устроєм.

Величезне значення для зміцнення миру, зокрема в Європі, мала нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, заключний етап якої на найвищому рівні відбувся наприкінці липня 1975 р. в Хельсінкі. Активну участь в роботі цієї наради брала радянська делегація на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим. У постанові Політбюро ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про підсумки наради з питань безпеки і співробітництва в Європі» говориться:

«Домовленості, досягнуті в результаті наради, відповідають тим принципам мирного співіснування і міжнародного співробітництва, миру і свободи народів, які були зироблені В. І. Леніним і які Радянська держава відстоює протягом усього свого історичного шляху»⁴.

Гідно зустрічаючи чвертьвіковий ювілей Всесвітньої Ради Миру, радянські люди з повним правом можуть говорити, що в успіхах миролюбних сил є вагомим і їх внесок, що можливості збереження миру не були втрачені.

Б. С. ЗРЕЗАРЦЕВ

---

⁴ «Радянська Україна». 7 серпня 1975 р.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОРГАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ СПРАВИ НА УКРАЇНІ

За роки Радянської влади склались ефективна організація культурно-освітньої роботи і система керівництва нею з боку партійних, радянських та громадських організацій. Уже з перших років існування Країни Рад культосвітня робота, яка спочатку називалася позашкільною освітою, стала важливою ланкою соціалістичного будівництва. «Позашкільна освіта,— підкреслював В. І. Ленін,— важлива для перебудови всього життя»¹.

Відомо, що Комуністична партія у своїй діяльності завжди спиралася на широку мережу культурно-освітніх закладів. Для культурно-освітньої роботи характерним є своєрідне поєднання партійності, політичної заостреності з широким освітницьким змістом. «В партійній роботі,— вказував В. І. Ленін,— ми виробили свої навички широкого впливу на маси, але їх треба з'єднати з методами культурно-освітніми, зокрема, шкільними і особливо позашкільними...»²

Розвиток і вдосконалення державного керівництва В. І. Ленін вважав однією з вирішальних умов побудови соціалізму. «...Питання про наш держапарат і його поліпшення,— писав він у праці «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», — є дуже важким, далеко не розв'язаним і в той же час надзвичайно насущним питанням»³. Наголошуючи на важливості залучення трудящих до керівництва державою, Володимир Ілліч говорив, що це — «чудовий засіб», який має вдесятеро збільшити ефективність роботи державного апарату⁴. А залучити маси до державного управління можна було не інакше, як через широку мережу громадських організацій.

Вивчення кола питань, пов'язаних із становленням і розвитком керівництва культурним будівництвом взагалі і культурно-освітньою роботою зокрема, має велике науково-пізнавальне та практичне значення. Без цього історія радянської культури буде, безумовно, вивчена недостатньо.

За роки Радянської влади вийшло чимало праць, автори яких порушували різні аспекти культурного будівництва в нашій країні, в тому числі і в Українській РСР. В останнє десятиріччя було опубліковано ряд праць історіографічного характеру, присвячених ролі теоретичної спадщини В. І. Леніна у дослідженні розвитку української радянської культури⁵, аналізові окремих етапів і напрямів культурного будівництва на Україні⁶.

В цей же час вийшли перші історіографічні монографії, в яких, зокрема, йдеться і про висвітлення радянськими істориками питань культури⁷. Триває публікація матеріалів з історії культурної революції на Україні на сторінках збірників історіо-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 441.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 363.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 297.

⁵ С. К. Гутянський. Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури.— «УІЖ», 1965, № 4; І. О. Гуржій, С. К. Гутянський. Теоретична спадщина В. І. Леніна і радянська історіографія культурної революції на Україні.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, К., 1970, стор. 7—29.

⁶ А. А. Кугот. Дослідження з історії української радянської культури.— «УІЖ», 1968, № 1, стор. 25—31; Г. М. Шевчук. Етапи розвитку української радянської культури.— «УІЖ», 1968, № 5, стор. 31—41.

⁷ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, К., 1973.

графічних досліджень в Українській РСР⁸. Проблемі історіографії радянського культурного будівництва в нашій республіці у 20—30-ті роки присвячена дисертація Є. П. Тамма⁹, в якій розглядаються питання культури, пов'язані з народною освітою та культурно-освітньою роботою.

В усіх згаданих тут працях висвітлюються, як правило, загальні питання розвитку культури Радянської України. Їх автори не ставили завдання історіографічного дослідження власне культурно-освітньої роботи. Але і в цьому напрямі вже зроблені перші кроки¹⁰. В історіографічному аспекті вивчено питання культурно-освітньої роботи на селі, підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу і участі в цьому процесі культурно-освітніх закладів, розповідається про ступінь вивчення шляхів розвитку музейної справи.

Детальне ознайомлення з названою літературою показує, що проблема розвитку системи керівництва культурно-освітньою справою на Україні висвітлена в радянській історіографії ще далеко не повністю. При цьому зауважимо, що історики приділяли значно більше уваги розробці питань партійного керівництва культурно-освітньою роботою і менше — державного.

Деякі з аспектів зазначеної проблеми знайшли відображення в літературі 20-х—початку 30-х років¹¹. У ній ідеться, насамперед, про агітаційно-пропагандистську діяльність партії, боротьбу партійних організацій за ліквідацію неписьменності в армії та серед різних верств трудящих у місті й на селі, про перебудову апарату керівництва культурно-освітньою роботою. Автори робили спроби не тільки узагальнити перший досвід діяльності різних керівних органів, а й виявити взаємозв'язки, що існували між ними, визначити їх роль у соціалістичній перебудові республіки. Хоч ці праці й позначені певною декларативністю та недостатньою джерелознавчою базою, вони дають загальне уявлення про шляхи і форми становлення й розвитку керівних культурно-освітніх органів.

Збагатили джерелознавчу базу з досліджуваної проблеми й публікації збірників документів та матеріалів різних нарад, на яких, зокрема, обговорювалися й питання керівництва культурно-освітньою роботою¹².

В наступні періоди ці питання не привертало уваги науковців, і лише з другої половини 50-х років знову почалося їх досить активне вивчення.

Партійне керівництво, його роль у культурному розвитку республіки в загальних рисах знайшли відображення майже в усіх працях з історії культури Радянської України, але спеціальних досліджень про керівну роль Комуністичної партії в культурному будівництві ще мало¹³. Автори деяких монографій з історії розвитку радянської культури як у країні в цілому, так і, зокрема, в УРСР, торкаються питань держав-

⁸ Я. С. Калакура. Висвітлення радянською історіографією діяльності Комуністичної партії України в галузі культурного будівництва в післявоєнний період.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 5, К., 1972, стор. 20—30.

⁹ Е. П. Тамма. Культурное строительство на Украине в советской историографии (20-е — начало 30-х годов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Харьков, 1969.

¹⁰ А. Санцевич. Важлива ділянка комуністичного виховання (Огляд брошур про досвід культурно-освітньої роботи на селі).— «Комуніст України», 1963, № 4, стор. 92—95; Р. А. Худяк. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946—1969 рр.).— «УІЖ», 1971, № 1, стор. 124—128; А. С. Василенко. Історіографія народних музеїв України.— «УІЖ», 1972, № 10, стор. 118—124.

¹¹ Ю. Озерський. Десять років політосвітньої роботи на Україні.— «Політосвітробота», зб. 6-й, Харків, 1927; Комуністична партія і політосвітробота.— «Порядник політосвітньої роботи, ч. 1, Харків, 1927; О. Полоцький. Реорганізація органів народної освіти на громадських підвалинах.— «Шлях освіти», 1930, № 5—6, стор. 75—76; А. Хвиля. Про реорганізацію апарату НКО.— «Комуністична освіта», 1933, № 9, стор. 60—70.

¹² Матеріали 2-ї окружної наради політосвітробітників Київщини. (Тези доповідей). Видання окресельбудинку, 1926; Матеріали III Всеукраїнської наради у справі політосвітроботи на селі, Харків, 1926; М. Константиновскій. Всеукраїнський съезд сільських політпросветчиков.— «Коммунистическое просвещение», 1930, № 2; Всеукраїнський з'їзд сільських політосвітників.— «Шлях освіти», 1930, № 1—2, стор. 156; Постанова партії та уряду про політосвіту (Основні директиви партії та уряду з питань політосвітньої і, зокрема, клубної роботи на селі), К., 1940; та ін.

¹³ И. И. Шевченко. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за культурное строительство в период 1946—1952 гг. (На материалах Украины). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1954; И. Е. Трофимчук. Завоевания культуры — народу. (Из истории руководства партиорганизаций Украины культурным строительством в деревне в 1951—1955 годах), Одесса, 1959.

ного керівництва культурно-освітньою справою. Так, І. Д. Золотоверхий, поряд з багатьма іншими питаннями, висвітлює й процес становлення і розвитку системи керівництва культурним будівництвом в усій країні¹⁴. Що ж до керівництва культосвітньою роботою на Україні, то це питання в книзі тільки поставлено. Не з усім, що пише автор, можна погодитися. Так, у книзі сказано, що першим заходом Радянської влади було створено Народний комісаріат освіти (Наркомос) на чолі з видатним діячем нашої партії А. В. Луначарським (стор. 18). Це не зовсім так. Майже протягом року після перемоги Жовтневої революції загальне керівництво культурною роботою здійснювала Державна комісія з освіти. Наркомос, який у цей час формувався, повинен був стати вищим виконавчим органом. Про це, зокрема, свідчить затверджене Раднаркомом РРФСР 18 червня 1918 р. «Положення про організацію справи народної освіти в Російській Республіці»¹⁵, в якому були розроблені головні принципи організації освітньої роботи в Радянській країні, конкретизувалися структура і функції вищих та місцевих органів керівництва культурним будівництвом. В «Положенні», до речі, прямо вказувалося, що загальне керівництво справою народної освіти в РРФСР «належить Державній комісії, головою якої є народний комісар по освіті». І тільки наприкінці 1918 р., коли в основному склався апарат Наркомосу, необхідність в існуванні цієї комісії відпала, і вся повнота державного керівництва у галузі культури перейшла до Народного Комісаріату освіти РРФСР¹⁶.

У 1967 р. вийшла колективна монографія, в якій було зроблено першу і в цілому вдалу спробу комплексного дослідження процесу становлення, розвитку та розквіту української радянської культури за 50 років Радянської влади¹⁷. Однак питання удосконалення системи керівництва культурно-освітньою справою майже не потрапили в поле зору її авторів. Та це й зрозуміло, адже вони не ставили за мету досліджувати саме цю проблему. З контексту книги можна зрозуміти, наприклад, що Головополітосвіта, створена з метою об'єднання керівництва усіх відомств і організацій у галузі культурно-освітньої роботи, дійсно виконала покладене на неї завдання. Насправді ж Головополітосвіти республік переважно у зв'язку з труднощами непевського періоду не змогли відразу стати центрами організаційного об'єднання культурно-освітньої роботи. Головополітосвіта РРФСР практично стала таким центром лише в 1928 р. (велика заслуга у цьому належить Н. К. Крупській)¹⁸, а Управління політосвіти УРСР* — тільки з 1930 р.¹⁹

У становленні та проведенні культурно-освітньої роботи в нашій країні вирішальну роль відігравали і відіграють партійні організації. Саме завдяки керівництву Комуністичної партії були втілені в життя ленінські настанови щодо перетворення цієї роботи у справжнє знаряддя комуністичного виховання трудящих.

Боротьбі Комуністичної партії України за піднесення ролі культурно-освітніх установ у звершенні культурної революції в республіці в роки перших п'ятирічок, питанням політико-освітньої роботи парторганізацій серед населення України під час Великої Вітчизняної війни та в повоєнний період (головним чином, у 50-ті роки) присвячено чимало праць. Є серед них статті про партійне керівництво культурно-освітньою справою в окремих областях республіки²⁰. Ці праці вносять певний вклад у розробку культурно-освітньої історіографії. Деякі питання в них розглянуто досить ґрунтовно, та є й недоліки: недостатня увага до історіографічного аспекту, поверхове висвітлення форм керівництва партійних організацій культурно-освітньою роботою, недооцінка ролі культурно-освітніх закладів у пропагандистсько-агітаційній роботі партійних органів. Окремі дослідження, особливо ті, що вийшли до середини 50-х років, позначені декларативністю. Слабо вивчені в цих питаннях про керівну роль Комуністичної партії у боротьбі за суцільну письменність на Україні. У деяких працях з цієї тематики має місце недооцінка значення культурно-освітніх закладів у цій справі, особ-

¹⁴ І. Д. Золотоверхий. Історія радянської культури. (Короткий нарис), К., 1966.

¹⁵ Декреты Советской власти, т. 2, М., 1959, стор. 451—456.

¹⁶ Див. про це: М. Б. Кейрим-Маркус. Государственная комиссия по просвещению (1917—1918 гг.).— «История СССР», 1969, № 6, стор. 123—135.

¹⁷ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967. (Ред. колегія: П. П. Гудзенко—відповідальний редактор, С. К. Гутяпський, М. В. Коваль, К. З. Литвин, Л. А. Шевченко, Г. М. Шевчук).

¹⁸ «Коммунистическое просвещение», 1928, № 4, стор. 5; Центральний державний архів (далі — ЦДА) РРФСР, ф. 2306, оп. 69, спр. 1863, арк. 45; спр. 1901, арк. 154.

* На той час Головополітосвіта УРСР була перебудована і називалася Управлінням політосвіти. (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 8, спр. 346, арк. 87).

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 1079, арк. 9.

²⁰ Н. Волков. Из опыта партийного руководства культурно-просветительной работой в Харьковской области.— «Культурно-просветительная работа», 1951, № 5, стор. 19—24; М. П. Тесленко. Пропагандистська та агітаційно-масова робота партійних організацій західних областей України в 1939—1941 рр.— «УІЖ», 1971, № 12, стор. 22—31.

ливо на селі, применшення труднощів у її проведенні та перебільшення досягнутих успіхів на тих або інших етапах²¹.

Зовсім мало опубліковано праць про керівництво партійних організацій підвищенням ідейно-політичного та культурно-технічного рівня робітничого класу²². Значно більше досліджень присвячено керівництву Комуністичної партії України політико-освітньою і виховною роботою серед колгоспного селянства республіки, питанням будівництва культурно-освітніх закладів на селі на різних етапах соціалістичного та комуністичного будівництва тощо²³.

Статті, автореферати кандидатських і докторських дисертацій та невеликі окремі книжки з цієї тематики не обмежуються вузькими територіальними рамками. Написані вони переважно в 60-ті — на початку 70-х років на основі широкого кола архівних та інших матеріалів. Ці праці, безумовно, збагатили радянську історіографію з питань культурно-освітньої роботи. Однак майже всі автори мало уваги приділяють культурно-освітнім закладам — своєрідним вогнищам агітаційно-пропагандистської та ідейно-виховної роботи партії на селі.

²¹ І. Е. Петрунін, наприклад («УІЖ», 1970, № 1, стор. 47), без вказівок на джерела твердить, що в 1926 р. процент письменних на Україні досягав 63,6, тимчасом, як він становив — 57,5% (Див.: Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М.—Л., 1940, стор. 7).

²² Н. Мілюкова. Борьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.), К., 1960; Н. Е. Довбня. Харьковская партийная организация в борьбе за подъем культурно-технического уровня трудящихся в период развернутого строительства коммунизма (1959—1961 гг.).— Ученые записки Харьковского государственного университета, вып. СXXXIX, т. 2. Харьков, 1963, стор. 250—259; М. Р. Плющ. Агітаційно-масова робота КП(б)У серед робітничого класу в період між XIV та XV з'їздами партії.— «УІЖ», 1968, № 11, стор. 122—124; В. П. Шкурва. Діяльність партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню молодих робітників у 1951—1955 рр.— «УІЖ», 1971, № 2, стор. 61—65.

²³ В. И. Логвинова. Борьба КП(б)У за восстановление и развитие деятельности культурно-просветительных учреждений Советской Украины в 1943—1950 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1951; В. Ф. Мольченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за восстановление и развертывание деятельности культурно-просветительных учреждений на селе в послевоенный период (1944—1950 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1955; Г. П. Булкин. Коммунистическая партия Украины в борьбе за усиление массово-политической работы на селе в период четвертой пятилетки (1946—1950 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1959; А. Г. Горбунов. Формы и методы массово-политической работы в партийных организациях Украины на селе (1929 — начало 1930 гг.). — Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства, К., 1961; А. М. Шарапа. Массово-политическая работа партийных организаций Украины на селе в послевоенный период (1945—1950 гг.). — Сборник научных трудов Днепропетровского инженерно-строительного института, вып. 17, Днепропетровск, 1961; Н. И. Ткач. Діяльність партійних організацій України по розгортанню масово-політичної роботи серед колгоспного селянства (1934—1937 рр.).— «УІЖ», 1962, № 4, стор. 41—51; І. М. Груц. Компартия України — організатор підвищення культурно-технічного рівня селянства в роки другої п'ятирічки.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 10, К., 1966, стор. 101—112; В. П. Мольченко. Комуністична партія України в боротьбі за відновлення і розгортання діяльності культурно-освітніх закладів на селі в післявоєнний період (1944—1950 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 10, К., 1966, стор. 148—158; М. П. Недо. Сільська інтелігенція — активний помічник Комуністичної партії в культурно-виховній роботі на селі.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 10, К., 1966, стор. 199—211; М. П. Тесленко. Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию культурно-просветительской работы на селе в 1956—1961 гг., Днепропетровск, 1967; Е. Я. Безпалко. Деякі питання масово-політичної роботи сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.).— «УІЖ», 1967, № 8, стор. 38—44; М. А. Портянко. Партийные организации Украины в борьбе за повышение уровня культурно-просветительной работы на селе в годы семилетки, М., 1967; І. Х. Ткачук. Діяльність парторганізацій України по підвищенню культурно-освітньої роботи серед колгоспників (1959—1965 рр.). (На матеріалах УРСР).— «УІЖ», 1968, № 2, стор. 85—87; П. А. Рудик. З досвіду ідейно-виховної роботи сільських партійних організацій України (1953—1958 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 41, К., 1970, стор. 84—91; А. А. Соловйова. Діяльність Комуністичної партії України по посиленню політосвітньої роботи на селі в 1929—1932 рр.— «УІЖ», 1971, № 7, стор. 53—60; В. П. Хижняк. З досвіду агітаційно-масової роботи сільських партійних організацій України (1961—1970 рр.).— «УІЖ», 1971, № 6, стор. 48—55.

У ряді перелічених праць йдеться про керівництво партійних організацій України політико-освітньою роботою на селі в період здійснення ленінського кооперативного плану. Розв'язуючи це складне завдання, Комуністична партія керувалася постановою В. І. Леніна про те, що «...культурна робота в селянстві, як економічна мета, переслідує якраз кооперування»²⁴. Автори підкреслюють, що партія і уряд постійно дбали про розширення мережі культурно-освітніх закладів. Адже бібліотеки і хати-читальні, як говорив В. І. Ленін, тривалий час залишалися головними джерелами і майже єдиними закладами, особливо на селі, для політичного виховання мас²⁵. Але на підтвердження цієї, безумовно, правильної тези не наводиться потрібних матеріалів і фактів.

У статті А. А. Соловйової, поряд з іншими питаннями, висвітлено окремі аспекти партійного керівництва підготовкою кадрів культосвітніх працівників, зміцненням матеріальної бази та розширенням мережі клубів, бібліотек, хат-читальень тощо. Автор торкається й такої малодослідженої теми, як організація на Україні у 1929 р. пересувних газет-друкарень з метою посилення масово-політичної роботи на селі (стор. 59). Показові керівної ролі Комуністичної партії України у боротьбі за відновлення і розгортання діяльності культурно-освітніх закладів на селі у післявоєнний період присвячені праці В. П. Мольченка та В. І. Логвинової. На жаль, їх працям властиві недоліки спеціальної літератури 30—40-х років. Вони декларативні, ілюстративні, виконані без належного аналізу матеріалу, мають вузьку джерелознавчу базу.

Огляд названих вище праць свідчить, що діяльність Комуністичної партії України в 20-ті—40-ві роки в галузі культосвітньої роботи на селі вивчена ще дуже мало і чекає дальшого висвітлення. Значно повніше в цьому відношенні досліджені 50—60-ті роки. Хоч частина цих праць і хвибує на описовість та фрагментарність, вони загалом дають певне уявлення про керівну роль партійних організацій у розгортанні культурно-освітньої роботи на селі, особливо в післявоєнні роки. Водночас потрібно зауважити, що в окремих працях є деякі фактичні неточності. Так, у статті М. П. Недо народні університети названо новою формою громадської діяльності інтелігенції по поширенню знань, що виникла наприкінці 50-х років (стор. 205). Тимчасом народні університети як стабільна форма позашкільної освіти склалися значно раніше, ще в 1905 р.²⁶ У даному випадку, очевидно, правильніше буде говорити про новизну змісту їх роботи, характеру і т. п.

Слід вітати вихід праць про керівництво партійних органів налагодженням шефської допомоги робітничого класу селянству в піднесенні культурно-освітньої роботи²⁷.

Велику організуючу роль у виконанні завдань культурного будівництва на Україні, зокрема й у галузі культурно-освітньої справи, відігравали та відіграють органи Радянської держави. Досвід державного керівництва розвитком такої важливої ланки культурного будівництва, якою є культосвітня робота, становить великий науково-пізнавальний і практичний інтерес.

Цієї тематики торкаються М. І. Павлюк, Е. І. Лозова та І. М. Гальчук²⁸. Але в їх статтях питання державного керівництва культурно-освітньою справою по суті лише поставлені. І. М. Гальчук, наприклад, досліджує маловивчену тему про співробітництво народів нашої країни в культурно-освітній галузі у перше п'ятиріччя Радянської влади, використовуючи при цьому й матеріали Української РСР.

Проблеми державного керівництва мистецькими і культурно-освітніми установами УРСР в 1917—1967 рр. присвячено повідомлення Л. І. Носова²⁹. Його спроба заслуговує всілякої підтримки, оскільки, як уже зазначалося, ця тема майже не розроблена. Однак невеликий обсяг повідомлення не дав авторові змоги належним чином висвітлити 50-річний шлях розвитку системи державного керівництва культурно-освітнім фронтом. Праця вийшла схематично-ретроспективною, переважно описовою. В ній не тільки відсутній аналіз, але й не названо причини реорганізації керівних органів у 1920—1921, 1925, 1930 та інших роках. Про деякі реорганізації системи керівництва (наприклад, у 1927 р.) не згадується взагалі, як не згадується ні про причини лікві-

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 358.

²⁵ Дня. про це: Н. К. Крупская. Что писал и говорил В. И. Ленин о библиотеках, М., 1966, стор. 11—12.

²⁶ А. П. Виноградов, С. А. Пиналов, Г. И. Чернявский. История: культурно-просветительной работы в СССР, ч. 1, Харьков, 1969, стор. 204.

²⁷ Г. М. Шалай. Комуністична партія — організатор шефської допомоги робітничого класу селянству в піднесенні культурно-освітньої роботи на селі (1929 — весна 1930 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 10, К., 1966, стор. 46—56; та ін.

²⁸ М. І. Павлюк. Заходи Всеукрревкому в галузі культури і культурно-освітньої роботи. — Культурно-освітня робота, вип. 4, Харків, 1967; Е. І. Лозова. Участь міських і селищних Рад України в культурному будівництві (1926—1929 рр.). — «УІЖ», 1968, № 2, стор. 89—92; І. Н. Гальчук. Сотрудничество народов в культурно-просветительной работе (1917—1922 гг.). — Из истории советского содружества. Народов, М., 1971, стор. 27—49.

²⁹ Л. І. Носов. Система державного керівництва мистецькими і культурно-освітніми установами УРСР (1917—1967 рр.). — «УІЖ», 1967, № 9, стор. 22—28.

дації Управління політосвіти УРСР (стор. 25), ні про перебудову позашкільного відділу Наркомосу України влітку 1920 р.³⁰ У листопаді 1920 р., пише автор (стор. 24), була створена Головополітосвіта. Так, але ж це в РРФСР³¹, а на Україні це сталося в грудні³². Нічого не сказано й про дальшу долю цих органів. В цілому розвиток системи державного керівництва показано надто нерівномірно. Повніше висвітлено перші роки Радянської влади й зовсім схематично, в декількох словах,—інші періоди.

Заслуговує на увагу стаття А. А. Кугота, яка присвячена діяльності Головополітосвіти і хронологічно охоплює 1920—1930 рр.³³ На жаль, дещо незрозуміла точка зору автора відносно функцій Головополітосвіти, як об'єднуючого, координаційного центру керівництва культурно-освітнім фронтом. З контексту випливає, нібито вона стала таким центром з самого початку свого існування, хоч насправді, як уже говорилося, це відбулося в РРФСР наприкінці 20-х років, а в УРСР на початку 1930 р. А. А. Кугот пише, що в 1930 р. «була проведена реорганізація Наркоматів освіти союзних і автономних республік, Головополітосвіти республік були розукрупнені на окремі функціональні управління та відділи наркомосів — клубні, освіти дорослих, музейні, мистецькі, видавничі і т. д... Ці новоявлені органи успадкували кращі традиції Головополітосвіт, продовжили боротьбу за перетворення в життя ленинських настанов про політосвітню роботу» (стор. 133). Але ж, по-перше, Головополітосвіта існувала під такою назвою в РРФСР, а на Україні було Управління політосвіти (на 1930 р.), а, по-друге, Головополітосвіта РРФСР та Управління політосвіти УРСР були не розукрупнені, а ліквідовані. До того ж, замість Головополітосвіти РРФСР, наприклад, було створено сектор масової політико-освітньої та шкільної роботи³⁴. Щоправда, на Україні після реорганізації Наркомосу в 1930 р. керівництво культурно-освітньою та шкільною справами здійснювали два сектори — соціального виховання і масової комуністичної освіти³⁵. Як показала практика, це рішення було правильнішим, оскільки налагодити ефективне керівництво одночасно двома такими великими ділянками роботи було дуже важко. Згодом Наркомос РРФСР змушений був також організувати окремі сектори для кожної галузі³⁶. Замість Головополітосвіти РРФСР та Управління політосвіти УРСР створювалися не функціональні управління й відділи, а сектори. Відділи та підвідділи, навпаки, були скасовані, а сама реорганізація проводилася за функціональним принципом, атрибутом якого й був сектор³⁷. Пізніше управління і відділи дійсно існували, але їх створили після реорганізації Наркомосів у 1933, а не в 1930 р., як повідомляє А. А. Кугот. Отже, автор сплутав дві різні реорганізації. До того ж, у перелік вказаних управлінь та відділів вкрасили огріхи*. І останнє зауваження. Створені у 1930 р. органи керівництва культурно-освітньою роботою дуже слабо успадкували кращі традиції Головополітосвіти РРФСР та Управління політосвіти УРСР, особливо у справі об'єднання розпорошеного керівництва культурно-освітньою роботою.

Важливу роль у проведенні культурно-масової роботи серед трудящих відіграють громадські організації, насамперед комсомол та профспілки. Висвітленню їх участі у керівництві цією справою присвячено ще мало досліджень. А. Ф. Гордеев, наприклад, використовуючи головним чином архівні матеріали, показує, як комсомольські організації Донбасу під керівництвом партійних організацій боролися за розгортання культосвітньої роботи в 1943—1945 рр. Зокрема, комсомольці виступили іні-

³⁰ Див. про це: М. С. Андреева, А. П. Виноградов, С. А. Пиналов, Г. И. Чернявский. История культурно-просветительной работы в СССР, ч. II, Харьков, 1970, стор. 87.

³¹ Собрание узаконенный и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства (далі — СУ) РСФСР, 1920, № 91, ст. 475.

³² ЗУ УРСР, 1920, № 27, ст. 585.

³³ А. А. Кугот. До 50-річчя ленинського декрету про Головополітосвіту. — «УІЖ», 1970, № II, стор. 132—134.

³⁴ «Коммунистическое просвещение», 1930, № 7—8, стор. 24—25.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 881, арк. 10; оп. 6, спр. 10 961, арк. 380.

³⁶ Див.: А. С. Бубнов. О политической перестройке школ и методическом руководстве. — «Коммунистическое просвещение», 1931, № 17, стор. 20.

³⁷ II Всесоюзное партийное совещание по народному образованию. Стенографический отчет, М., 1931, стор. 208, 222; ЦДА РРФСР, ф. 406, оп. 1, спр. 1112, арк. 19; «Народное просвещение», 1930, № 6, стор. 12—13.

* А саме: 1) клубного відділу не існувало, а був відділ хат-читалень, клубів, будинків культури і парків культури та відпочинку; 2) правильна назва відділу освіти дорослих була: відділ шкіл та курсів для дорослих; 3) мистецьких відділів не існувало, а був відділ театральних і видовищних установ; 4) видавничих ні управління, ні відділів не створювалося, бо ці органи за реорганізацією 1933 р. залишалися у Наркомосах без змін. (СУ РРФСР, 1933, I отд., № 52, ст. 227).

ціаторами відбудови мережі культурно-освітніх установ, створення в них художньої самодіяльності тощо³⁸.

Про політико-виховну роботу комсомольських організацій підприємств важкої індустрії західних областей України на рубежі 50—60-х років пише у своїй замітці П. С. Федорчак³⁹. Він, зокрема, торкається діяльності агітколективів, лекторських груп, самодіяльних колективів.

Ролі профспілок у підвищенні загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітничого класу, в проведенні культурно-освітніх заходів переважно в 1925—1937 рр. присвячено кілька праць⁴⁰. Позитивним є те, що автори статей водночас показали місце культурно-освітніх закладів у здійсненні культурних перетворень у період побудови соціалізму в нашій країні. Щоправда, М. А. Гінзбург та П. І. Бакуменко певною мірою недооцінюють труднощі в організації культурно-освітньої роботи у 1921—1923 рр., зокрема, зовсім не приділяють уваги боротьбі з ліквідаторськими настроями, які були особливо поширені у перші роки непу і загрожували існуванню культурно-освітніх установ. Крім того, П. І. Бакуменко і М. А. Гінзбург у своїй загалом змістовній статті пишуть, що підготовка достатньої кількості кваліфікованих робітників, потрібних для відбудови промисловості і переходу до соціалістичної індустріалізації, створила одну з важливих передумов культурної революції в СРСР (стор. 18). Далі (стор. 33) зазначається, що завдяки виробничій пропаганді профспілок відбулося значне зростання технічного і загальноосвітнього рівня робітників і виникли важливі передумови культурної революції в СРСР. Виходить, що до 1926 р. були створені лише передумови культурної революції. Але ж добре відомо, що вона розпочалася з перших років Радянської влади. До речі, підготовка кадрів була одним з головних завдань культурної революції, а підвищення загальноосвітнього та культурно-технічного рівня трудящих входило до компетенції культурно-освітніх установ.

І, нарешті, зупинимося на характеристичні посібники з історії культурно-освітньої роботи. Саме вони мають сприяти виробленню найповніших комплексних уявлень про всі етапи розвитку культурно-освітньої справи на Україні та про систему керівництва нею. Звичайно, це складне питання. Адже донедавна не було праць, присвячених ґрунтовному висвітленню бодей одного з напрямків культурно-освітньої роботи, розвитку його протягом усіх років Радянської влади. Розпорошеність матеріалу та складність завдань, що стояли перед дослідниками, протягом тривалого часу стримували появу узагальнюючих монографій та навчальних посібників.

Першим у 1968 р. з'явився посібник В. В. Афанасьєва, В. О. Ветрова і С. А. Канавенка⁴¹. В ньому відбилася майже 25-річна історія культурно-освітньої роботи на Україні з 1917 р. до початку Великої Вітчизняної війни. Автори порушили такі головні питання цієї роботи, як її організація; становлення і розвиток мережі культ-установ; діяльність культ-установ у справі політичної та антирелігійної пропаганди; боротьба за ліквідацію неписьменності населення; художньо-масова робота; підвищення культурно-технічного рівня трудящих та ін. При цьому на всіх етапах розвитку культурно-освітньої справи в республіці показано, хоч і не досить повно, керівну роль Комуністичної партії.

Щодо розвитку системи державного керівництва культосвітньою роботою, то цей процес показано поверхово і нерівномірно. Якщо відносно періоду громадянської війни та іноземної інтервенції він висвітлений краще (є окремий розділ), то при характеристиці наступних періодів питання, пов'язані з ним, лише подекуди згадуються. При цьому є недоліки та неправильні положення, про які вже неодноразово говорилося вище*. До того ж, не можна погодитися з однозначною оцінкою реорганізації 1930 р., яка, крім позитивних, мала й ряд негативних наслідків.

³⁸ А. Ф. Гордєєв. Культурно-масова робота комсомолу Донбасу в 1943—1945 рр.— «УІЖ», 1972, № 10, стор. 86—90.

³⁹ П. С. Федорчак. Політико-виховна робота комсомольських організацій підприємств важкої індустрії західних областей України (1959—1961 рр.).— «УІЖ», 1964, № 3, стор. 82—83.

⁴⁰ М. А. Гінзбург. Боротьба профспілок України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1921—1925 рр.).— «УІЖ», 1962, № 6, стор. 99—105; П. І. Бакуменко, М. А. Гінзбург. Роль профспілок України в підвищенні загальноосвітнього та культурно-технічного рівня робітничого класу (1921—1925 рр.).— Наукові праці з історії КІРС, вип. 10, К., 1966, стор. 18—33; М. І. Горлач. Роль профспілок України у здійсненні культурних перетворень у період побудови соціалізму (1925—1937 рр.).— Наукові праці з історії КІРС, вип. 10, К., 1966, стор. 57—72.

⁴¹ В. В. Афанасьєв, В. А. Ветров, С. А. Канавенко. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917—1941 рр.), Харків, 1968.

* Зазначається, наприклад, що влітку 1920 р. позашкільний відділ Наркомосу УРСР був реорганізований у Головополітосвіту (стор. 17). Насправді ж цей відділ був перебудований спочатку (влітку 1920 р.) в політико-освітній, а вже потім стало питання про створення Головополітосвіти. З тексту виходить, що Головополітосвіта з самого початку свого існування стала координуючим центром культурно-освітньої справи (стор. 60, 100).

Іноді автори непослідовні у викладі матеріалу. З книги, наприклад, важко зрозуміти, коли ж все-таки склалася система культурно-освітніх закладів: з одного боку, це нібито відбулося ще в роки промадянської війни та іноземної інтервенції (стор. 21, 55), а з другого, — автори пишуть про її відсутність навіть у 1921—1925 рр. (стор. 59, 65).

У 1970 р. вийшов з друку навчальний посібник з історії культурно-освітньої справи для студентів інститутів культури (у двох частинах). Перша охоплює дожовтневий період, друга — 1917—1969 рр.⁴² Ми не будемо тут всебічно характеризувати цієї праці, зупинимся лише на деяких аспектах її другої частини, які не знайшли висвітлення в рецензіях*. Для написання посібника автори використали багатий і різноманітний матеріал, що дало їм змогу зробити першу по-справжньому вдалу спробу комплексного і систематичного висвітлення найважливіших напрямків організації та розвитку культурно-освітньої роботи на всіх етапах Радянської влади як по країні в цілому, так і по окремих республіках (особливо широко використані матеріали УРСР). Та не обійшлося й без окремих недоліків. Один з них полягає в тому, що не всі питання в посібнику дістали достатньо повне розкриття. Крім цього, автори припустилися деяких неточностей. Вони, зокрема, пишуть, що напередодні реорганізації 1930 р. органи Політосвіти несли відповідальність за політико-виховну роботу закладів мистецтва і кінофікації (стор. 118). Потрібно уточнити: так було тільки до квітня 1928 р., коли створили Головне управління у справах художньої літератури і мистецтва⁴³. Подібна перебудова відбулася й на Україні, але тут створили Управління мистецтв⁴⁴.

Після реорганізації 1930 р. апарат наркомосів було перебудовано не за галузевим принципом, а, навпаки, за функціональним⁴⁵. Це означало синтезування в ланках Наркомосу організаційної, методичної, планово-фінансової та інших функцій, розпорешених при галузевому принципі побудови апарату по управліннях, які відтепер мали здійснювати тільки оперативне керівництво відповідними ланками. Зауважимо, що функціональний принцип дав змогу швидше вирішувати актуальні проблеми культурного будівництва, зокрема й у галузі культурно-освітньої справи. Водночас він мав і деякі негативні наслідки. Реорганізація 1930 р. призвела до посилення розпорешеності в керівництві культурно-освітньою роботою. Крім того, функціональний принцип не виправдав себе як головний принцип побудови апарату керівництва культурною роботою. Наркомос постійно поєднував у своїй структурі галузевий та функціональний принципи. Якщо перший був головним більше десяти років (від часу реорганізації 1920—1921 рр.), то другий — менше трьох (у 1933 р. апарат Наркомосів знову став будуватися за галузевим принципом)⁴⁶.

Отже, аналіз літератури, присвяченої становленню й розвитку системи керівництва культурно-освітньою роботою, показує, що найповніше досліджено жерівну роль КПРС у розвитку окремих ділянок цієї роботи. Більше уваги автори приділили загальним організаційним питанням, пов'язаним з ліквідацією неписьменності та проведенням культурно-освітньої роботи серед селянства, менше — серед робітничого класу і зовсім мало — налагодженню культурного шефства міста над селом.

Що ж до становлення й розвитку апарату управління культурно-освітньою справою та участі в керівництві нею громадських організацій, то розробка цих питань тільки розпочалася. Це свідчить про необхідність ґрунтовного, широкого і всеохоплюючого дослідження проблеми, насамперед, стосовно найменш вивчених її аспектів та періодів.

В. М. Шейко

⁴² А. П. Виноградов и другие. Назв. праця, ч. I, Харьков, 1969; М. С. Андреева и другие. Назв. праця, ч. II, Харьков, 1970.

* Див. рец. І. В. Бохана і В. Т. Єрмакова. — «УІЖ», 1972, № 8, стор. 140—143.

⁴³ СУ РСФСР, 1928, I отд., № 41, ст. 313; № 125, ст. 796.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 449, арк. 41.

⁴⁵ «Народное просвещение», 1930, № 6, стор. 12—13; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 9, спр. 881, арк. 21.

⁴⁶ СУ РСФСР, 1933, I отд., № 52, ст. 227.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

*СОВЕТСКИЙ НАРОД — НОВАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЩНОСТЬ ЛЮДЕЙ.
СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ,
изд-во «Наука», М., 1975, 520 с.*

Нещодавно вийшла у світ фундаментальна колективна монографія, присвячена становленню і розвитку радянського народу — нової історичної спільності людей. Поява такої спільності — видатна подія сучасної епохи, основним змістом якої є перехід людства від капіталізму до соціалізму. І те, що Радянський Союз дав світові першу таку спільність трудящих, є закономірним, історично зумовленим явищем, яке могло виникнути тільки в умовах соціалістичного ладу. Соціально-класова, міжнародна, інтернаціональна спільність є переконливим свідченням того, що в умовах соціалізму розвиток суспільства піднявся на вищу ступінь і набув нової якості.

Радянський народ, народ-герой, творець першого у світі соціалістичного суспільства, народ-переможець над фашизмом у другій світовій війні, народ-борець за мир і соціальний прогрес, завоював заслужене визнання і щире повагу прогресивних людей всесвіту. В єдності радянського народу прогресивні сили всього світу вбачають прообраз майбутнього, що має наступити для всього людства. Саме тому серед проблем історії соціалістичного суспільства важливе місце належить питанням, пов'язаним з становленням і розвитком нової історичної спільності — радянського народу.

Радянські вчені-суспільствознавці, глибоко вивчаючи і творчо використовуючи теоретичну спадщину класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів Комуністичної партії, пленумів ЦК КПРС, на основі багатого фактичного матеріалу створили праці, присвячені питанням, пов'язаним із становленням і розвитком радянського народу.

Великий колектив науковців, очолюваний членом-кореспондентом АН СРСР М. П. Кімом і В. П. Шерстобитовим, створив комплексну за характером працю, присвячену формуванню і розвитку нової історичної спільності людей — радянському народові. У написанні рецензованої монографії взяли участь історики, економісти, філософи, соціологи, етнографи, мовознавці, мистецтво-

знавці та літературознавці. Це дало можливість глибше, по-новому розглянути ряд питань цієї проблеми.

Ми вже згадували, що проблемі «радянський народ» вчені (в тому числі автори рецензованої монографії) вже присвятили значну кількість праць. Про це дають уявлення посилання в тексті та подана в кінці книги досить повна бібліографія.

Рецензована праця не тільки підбиває підсумки того, що вже зроблено, але й дає ряд нових трактовок проблеми. І потрібно було б про це згадати, звернути увагу на питання, які слід ще розробляти з цієї проблеми. У «Вступі» досить переконливо сказано про прийняту періодизацію, яка визначається всім ходом соціалістичного будівництва. У першому розділі монографії показано процес становлення нової історичної спільності, що продовжувався з часу перемоги Великого Жовтня до побудови соціалізму в нашій країні. В ньому також висвітлено ряд питань теоретичного характеру, зокрема, поняття, що включає в себе термін «народ». У главі «Передісторія радянського народу як спільності» розповідається про традиції класової та інтернаціональної солідарності народів Росії, про їх економічні і культурні взаємозв'язки. Наведено найбільш характерні факти та приклади, що дають наочне уявлення про минуле нашого народу. Можна висловити деякі побажання. Слід було б серед революціонерів середини XIX ст. згадати революціонера-демократа, поета Т. Г. Шевченка. В оцінці поглядів С. Подолінського та М. Драгоманова краще спиратися на праці радянських дослідників, ніж на досить авторитетних авторів XIX ст.

Вирішальною політичною передумовою формування радянського народу була перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цьому присвячена спеціальна глава, в якій показано народний характер революції, провідну роль диктатури пролетаріату в єднанні народних мас, спаяних інтересами побудови соціалізму. Великий Жовтень став вихідним рубежем формування нової історичної спільності.

У її виникненні велику роль відіграв соціально-економічний фактор. Йдеться про створення соціалістичного господарства як вирішальної умови єдності всіх трудящих

у виробничому процесі, про побудову матеріальної бази соціалізму, ліквідацію економічної нерівності, що дісталась у спадщину від минулого. Потрібно було добитися утворення соціалістичних суспільних відносин. Робітничий клас відіграв провідну роль у цих нових, складних умовах, шляхи для вирішення яких визначалися Комуністичною партією.

Становлення радянського народу як міжнародної спільності мало важливе значення для нашої багатонаціональної країни. Ленінська національна політика мала виключне значення у ході побудови соціалістичного суспільства. Безумовно, важливу роль відіграло створення на принципах повної рівноправності і суверенності народів союзної багатонаціональної держави, яка стала політичною основою формування нової історичної спільності. Була ліквідована фактична нерівність радянських націй та народностей в усіх галузях життя.

Значні зміни відбувалися у процесі становлення духовного обличчя радянських націй та народностей, важливу роль почали відігравати культурні взаємозв'язки і формування єдиної за своїм змістом соціалістичної культури. Це знайшло своє відображення на сторінках монографії в главах першого розділу. Її автори використали значну кількість фактів, зробили висновки та узагальнення, які являють собою новий крок у радянській історіографії.

Перший розділ охоплює події, що відбувалися в нашій країні від Великого Жовтня до переддня Великої Вітчизняної війни. Але потрібно, щоб у цьому розділі знайшли своє відображення такі важливі події 1939—1940 рр., як воз'єднання Західної України та Буковини з Радянською Україною, а Західної Білорусії — з Радянською Білорусією, приєднання Бессарабії і створення Молдавської РСР, прийняття в 1940 р. Литовської, Латвійської та Естонської радянських республік до складу СРСР. Все це має пряме відношення до проблеми, якій присвячена рецензована монографія. Ці приєднання заслуговують спеціального висвітлення і не слід було обмежуватися конспективною підрядковою приміткою на стор. 266—267.

У другому розділі книги йдеться про розвиток нової спільності в умовах будівництва та зміцнення зрілого соціалізму. Він відкривається главою про єдність радянського народу і підвищення його монолітності в роки Великої Вітчизняної війни. Це яскраво проявилось в соціально-класовій і політичній згуртованості радянських людей, інтернаціональній єдності народів нашої країни в захисті Батьківщини. Перемога ра-

дянського народу у Великій Вітчизняній війні продемонструвала непорушність політичних підвалин нової історичної спільності — радянського суспільного і державного ладу.

Спеціальна глава присвячена ролі економічної єдності радянських республік у розвитку нової, соціалістичної спільності людей. Факти, наведені у цій главі, переконливо говорять про посилення монолітності радянського народу.

На стор. 276—277 рецензованої монографії мимохідь згадано про вплив на історичний процес науково-технічної революції, яка відбувається в нашій країні. Може скластися враження про неврахування цієї обставини, що в наш час науково-технічна революція вносить значні, а в багатьох відношеннях корінні зміни в усі галузі народного господарства та людського життя. НТР за своєю суттю належить до соціальних факторів. Все це безпосередньо впливає і на таку спільність, якою є радянський народ. Авторам слід було б зосередити більше уваги на цій проблемі.

У рецензованій книзі досить ґрунтовно висвітлюються такі питання, як підвищення соціальної однорідності радянського народу, зміни в його структурі і авангардна роль робітничого класу. Значна увага приділена питанням, пов'язаним з розвитком і зміцненням державно-політичної єдності радянського народу.

Читач знайде багато нового у главах, присвячених духовній єдності радянського народу, розквіту, зближенню та взаємобогаченню національних культур народів СРСР. Безумовним досягненням колективної монографії є те, що в ній показано, як соціалістична спільність людей зміцнювалась завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії Радянського Союзу.

Всі процеси, що відбуваються в нашій країні, не ізольовані від зовнішнього світу, зокрема, від зарубіжних соціалістичних країн. Тому хочеться висловити побажання, щоб надалі при висвітленні цієї проблеми не були обійдені її міжнародні аспекти.

Колективна праця, підготовлена Інститутом історії СРСР АН СРСР, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку як за ґрунтовністю дослідження актуальної проблеми, так і за викладом великої кількості важливих питань. Цінність рецензованої книги полягає також у тому, що в ній пам'ячено дальші шляхи дослідження нової історичної спільності людей — радянського народу.

*Н. В. Коларенко, А. В. Лихолат,
Ф. П. Шевченко*

Н. Н. МАСЛОВ, З. В. СТЕПАНОВ.
ОЧЕРКИ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ
И ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КПСС.
 Издательство Ленинградского университета,
 1974, 164 с.

Історія партії — наука порівняно молода, і це зумовило певне запізнення у становленні і розвитку її допоміжних дисциплін, зокрема джерелознавства й історіографії. Досить сказати, що й досі нема єдиних учбових програм для спецкурсів з цих дисциплін, які нещодавно розпочали читати студентам деяких історичних факультетів вузів, відсутні усталені підручники й учбові посібники, є чимало не розв'язаних, спірних і дискусійних питань. Правда, останнім часом справи поліпшились в галузі джерелознавства в зв'язку з виходом посібника М. Я. Варшавчика, який дістав схвальні відгуки наукової громадськості¹. Але щодо загальних проблем історіографії КПРС, то тут можна відзначити появу лише окремих науково-популярних розвідок². Рецензовані нариси лєнінградських професорів М. М. Маслова і З. В. Степанова — це перша узагальнююча праця з двох основних допоміжних історико-партійних дисциплін. В основу нарисів покладено конспекти їх лекцій з аналогічних спецкурсів, що читаються з 1967 р. в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Лєнінградському університеті ім. А. О. Жданова (М. М. Маслов запрошувався для читання цикла лекцій з історіографії КПРС і в Київському ІПК). В них, звичайно, стисло викладені загальні питання історіографії (9 лекцій М. М. Маслова) і джерелознавства (4 лекції З. В. Степанова), але на їх базі, після відповідного доопрацювання, можна буде підготувати більш повний курс з цих актуальних і малодосліджених проблем історико-партійної науки.

Заслугою нарисів є передусім чіткий виклад питання про предмет і метод цих допоміжних дисциплін, про основні методологічні принципи історико-партійних досліджень. У нарисах справедливо наголошується на значенні двох основних методологічних принципів: партійності й історизму. Справа в тому, що раніше М. М. Маслов виділяв окремо і третій принцип — об'єктивності, але після критичних зауважень

¹ М. А. Варшавчик. Источниковедение истории КПСС, М., 1973. Див. рец. в «Вопросах истории КПСС», 1974, № 2; «УИЖ», 1974, № 3.

² А. И. Зевелев. Некоторые вопросы историографии истории КПСС, М., 1970; А. Зевелев, А. Педосов, А. Угрюмов. Актуальные проблемы историографии истории КПСС. — «Коммунист», 1972, № 2; Н. Маслов. Основы историографии истории КПСС. — «Политическое самообразование», 1972, № 3; П. М. Шморгул. Питання історіографії в історико-партійній науці. — «Комуніст України», 1975, № 1.

журналом «Вопросы истории КПСС» (1965, № 6, стор. 132) на перше видання його праці «Ленин как историк партии» він став характеризувати об'єктивність не як самостійний принцип, а як такий, що впливає з більш загального принципу — партійності (стор. 18—19). Адже без об'єктивності взагалі не може бути ніякого наукового пізнання і тому говорити про об'єктивність як самостійний принцип марксистського історичного дослідження навряд чи правомірно.

Думається, що таке уточнення цілком вмотивоване і доцільне, бо, на жаль, в нашій історико-партійній літературі і досі зустрічається різнобіб в трактуванні цієї проблеми. Одні автори продовжують виділяти принцип об'єктивності при оцінці й аналізі суспільних процесів, інші вичленюють ще принципи наступності, наукової достовірності, єдності теорії і практики тощо³. Зрештою, історикам партії пора вже домовитися про визначення основних методологічних принципів наукового дослідження, а головне — підготувати спеціальну наукову працю, присвячену цій актуальній проблемі.

Потребує дальшого вивчення і таке порушене в нарисах питання, як співвідношення загальної і часткової (або проблемної) історіографії. Авторі розглядають їх як два самостійних розділи цієї наукової дисципліни, хоч і відзначають при цьому їх взаємозв'язок (стор. 3—4). Між тим було б правильніше розглядати часткову (проблемну) історіографію не як окремий самостійний розділ, а як складову частину загальної історіографії, оцінювати їх як співвідношення частки і цілого.

Чітке визначення предмета і методу допоміжних історико-партійних дисциплін допомагає краще зрозуміти, і той обсяг обов'язкових джерел, на яких мають базуватися наукові дослідження з історії КПРС. При аналізі джерел З. В. Степанов скориствовав тією схемою їх класифікації, яка запропонована у книзі М. Я. Варшавчика (стор. 123). Там виділено таких 10 груп джерел: праці основоположників наукового комунізму; документи партійних органів; документи радянських державних органів і організацій трудящих; твори діячів партії і Радянської держави; партійна і радянська преса; спогади; матеріали міжнародного комуністичного і робітничого руху; дані конкретних соціальних досліджень; кінофотодокументи; матеріали органів влади і установ експлуататорських класів⁴. Але

³ Див. П. Н. Поспелов. В. И. Ленин и историко-партийная наука. — В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968, стор. 17; В. Иванов. В. И. Ленин о роли методологических принципов в историческом познании. — «Политическое самообразование», 1971, № 8, стор. 51; Курс лекций по истории КПСС, ч. I, Изд-во Ленинградского университета, 1971, стор. 8 та ін.

⁴ М. А. Варшавчик. Назв. праця, стор. 166—358.

при розгляді джерел з історіографії М. М. Маслов відійшов від цієї схеми і на перше місце поставив, як «основний вид джерел», наукові праці істориків партії, а потім назвав архівні матеріали історико-партійних установ, праці В. І. Леніна, партійні і державні документи (стор. 4—5). Звичайно, найбільш масовим історіографічним джерелом є праці істориків партії, але основоположними документами і для історіографії завжди були, є і будуть твори В. І. Леніна, документи партії, праці керівних діячів Комуністичної партії, бо саме ці джерела визначають етапи розвитку історико-партійної науки, дають оцінку найважливіших явищ і подій історії КПРС.

Ми не пропонуємо повторювати схему класифікації джерел з історії КПРС під час аналізу історіографічних джерел. Історіографія має свою специфіку, яку не можна ігнорувати, але й тут потрібно враховувати значення кожного джерела і відповідно до цього давати йому оцінку, визначати місце в схемі класифікації. В літературі вже робились спроби їх класифікації⁵. Авторам нарисів необхідно було висловити своє ставлення до них, внести відповідні уточнення і запропонувати свою схему, включивши всі групи історіографічних джерел.

Одним з складних завдань є визначення періодизації розвитку історико-партійної науки. На сторінках журналу «История СССР» ще у 1960—1962 рр. проводилась дискусія з приводу періодизації історії радянської історичної науки, в результаті якої було встановлено такі три періоди: 1917—середина 30-х років; середина 30-х років—середина 50-х років; з середини 50-х років до наших днів. Оскільки історія партії нерозривно зв'язана з історією СРСР, то переважна більшість істориків партії корист-

ується цією ж періодизацією і при визначенні етапів розвитку історико-партійної науки, додаючи ще один період — дожовтневий. Зустрічаються в літературі й інші пропозиції щодо хронологічних рамок цих чотирьох періодів, зокрема встановити рубіж між другим і третім то 1931, то 1934 чи 1938 рік, сучасний період починати з 1959 р. і т. п. Зрозуміло, що наявність цих дискусійних питань не повинна відвертати уваги від основного: історико-партійна наука пройшла в цілому чотири періоди свого розвитку і їх характеристики відводяться чільне місце в рецензованих нарисах. Варто лише закинути авторам, що вони не завжди дотримуються якоїсь однієї точки зору на визначення хронологічних рамок періодів. В одному місці вони говорять про початок 30-х років (стор. 7), в іншому — про середину 30-х (стор. 8, 78), відповідно, середину 50-х років (стор. 8) і про кінець 50-х (стор. 78, 91). Не завжди вмотивований і відбір основної історико-партійної літератури для характеристики стану історіографії на тому чи іншому етапі її розвитку, зокрема це особливо відчувається при переліку видань України. Очевидно, авторам слід було скористатися тут історіографічними оглядами науковців республіки, де зроблено більш ґрунтовний аналіз літератури⁶.

В цілому нарис М. М. Маслова і З. В. Степанова дають правильну загальну характеристику двох основних допоміжних історико-партійних дисциплін і заслуговують позитивної оцінки. Це, безперечно, цінний учбовий посібник і його вихід приверне увагу вчених, викладачів вузів республіки до дальшої розробки актуальних проблем історіографії і джерелознавства історії КПРС.

П. М. Шморгун

⁵ М. А. Варшавчик. Основы источниковедения истории партии. — «Политическое самообразование», 1971, № 12; його ж. Об источниках изучения историографии истории КПСС. — «Вопросы истории КПСС», 1973, № 11.

⁶ Див. А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки в Украинской ССР, К., 1970, та ін.

В. І. КУЧЕР.
**ПАРТИЗАНСЬКІ КРАЇ І ЗОНИ
НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.**

*Видавництво «Наукова думка»,
К., 1974, 142 с.*

За 30 років, що минули з дня перемоги радянських народів у Великій Вітчизняній війні, створена значна історична література про безсмертний подвиг воїнів Радянських Збройних Сил, учасників партизанського підпілля і партизанської боротьби, героїзм трудівників тилу.

Проте багато аспектів з даної проблематики ще недостатньо висвітлені у вітчизняній історіографії. У рецензованій праці на широкій джерельній базі розповідається про утворення й існування в тилу ворога на Україні партизанських країв і зон та їх географію. В ній автор дає чітке визначення понять країв і зон, зазначаючи, що утворення їх в тилу гітлерівських військ було прямим наслідком розвитку і піднесення масової, всенародної боротьби радянського народу проти іноземних поневолювачів (стор. 5).

У великий партизанський край перетворилися північні райони Сумщини і суміжні з

нею райони Орловської області. Уже в червні 1942 р. тут нараховувалося 24 партизанські загони та 127 груп і загонів місцевої самооборони (стор. 11). Зусиллями партизанів Київщини і Чернігівщини була утворена велика партизанська зона в районі межиріччя Десни і Дніпра, а також на стику Чернігівської та Гомельської і Орловської областей. На Правобережжі перша партизанська зона виникла в північно-західній частині Житомирщини та суміжних з нею районах Білоруської РСР (стор. 15, 17). В чотирикутнику Олевськ — Овруч — Мозир — Туров утворився великий партизанський край, який охопив 14 районів з населенням близько 200 тис. чол. (стор. 21). За короткий час партизанський рух охопив всі райони північної і частину середніх районів Ровенської області. До літа 1943 р. на території Ровенщини утворився партизанський край, який охоплював територію в 10 тис. км². Тут було близько тисячі сіл і хуторів з населенням понад 300 тис. чол. (стор. 23). Партизанський край на Волині охоплював територію Маневницького, Ратнівського, Камінь-Каширського, Цуманського, Любешівського і Ковельського районів (стор. 26). На території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області партизани утримували під своїм контролем райони Шелетівки—Славути і Проскурова (стор. 28). В результаті активної діяльності партизанів Вінниччини на території Гайсинського, Теплицького, Джулинського, Дашівського та інших районів виникла партизанська зона (стор. 30). Зона партизанської діяльності народних месників Кіровоградщини охоплювала понад сто кілометрів від Знам'янки до Чигирина. В кримських лісах діяли 27 партизанських загонів. Територія, де діяли народні месники, була умовно поділена на п'ять районів (стор. 32). В різний час протягом війни на Україні партизани утримували окремі території, які були їх базами, і відіграли значну роль у розгортанні боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників (Дніпровські плавні в районі Нікополя, лісові масиви Гадяцького району на Полтавщині, трикутник Канів — Сміла — Черкаси та інші) (стор. 35—36).

Другий розділ книги — «Военно-політичне значення партизанських країв і зон». В ньому показано роль партизанських країв і зон у розвитку боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників, постачання партизанам матеріально-технічних засобів з радянського тилу, захист населення та зрив планів окупантів економічного пограбування України і збереження народного майна. Привертають увагу сторінки, які розповідають про роль партизанських країв і зон

у наступальних операціях радянських військ.

У третьому розділі вперше в нашій республіці висвітлено суспільно-політичне, господарське життя і побут на території партизанських країв і зон.

У монографії показано, як Комуністична партія, згуртовуючи радянський народ на захист своєї соціалістичної Батьківщини, приділяла величезну увагу розгортанню агітаційно-масової роботи серед населення на тимчасово окупованій території. Виховання глибокої впевненості в непереможності соціалістичного ладу, героїзму і стійкості в боротьбі з жорстоким і підступним ворогом становило суть і головне завдання ідейно-політичної роботи комуністів і комсомольців, які діяли в тилу ворога. Чільне місце в цій роботі відводилося пресі. У 1943 р. на тимчасово окупованій території України видавалось понад 60 газет українською, російською і польською мовами (стор. 104).

Важливим напрямом ідеологічної роботи партійних організацій партизанських формувань і підпілля на окупованій ворогом території було виховання населення в дусі дружби народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму. У рецензованій праці це питання висвітлено докладно.

Привертають увагу сторінки, які розповідають про відновлення Радянської влади і про всенародну підтримку партизанського руху, про діяльність місцевих Рад.

В цілому хороше дослідження не позбавлене окремих недоліків. Автор чомусь обійшов мовчанням історіографію цієї важливої проблеми. Відомо, що окремі питання її уже висвітлювались в працях вітчизняних істориків, зокрема Білорусії та Брянської і Орловської областей. Дещо збіднено у висвітленні аспект дружби народів СРСР у спільній боротьбі з ворогом. На наш погляд, треба було розширити показ зв'язків підпілля і народних месників партизанських країв і зон з учасниками підпільної і партизанської боротьби Білорусії, Брянської, Орловської та інших областей Російської Федерації, Молдавії.

Слід було б приділити належну увагу і аналізові карти на стор. 32. Адже подібна карта уже з'являлась на сторінках і окремих фундаментальних дослідженнях і хотілося б знати, чим саме відрізняється його карта.

В цілому ж широкі кола читачів одержали ще одне цікаве дослідження про самовіддану боротьбу радянських людей в тилу ворога за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни.

М. О. Буцько

Д. М. ЩЕРБАКОВ.
 ДІЯЛЬНІСТЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ
 СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ
 ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
 ПО ПОЛІТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ
 ПРОЛЕТАРИАТУ ТА КЕРІВНИЦТВУ
 РОБІТНИЧИМ РУХОМ (1894—1904).

Видавництво «Вища школа»,
 Київ — Одеса, 1975, 198 с.

Початковий період в історії більшовицької партії та її місцевих організацій вже давно привертає увагу радянських дослідників. І все ж, незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених цьому періоду, окремі питання історії революційних соціал-демократичних організацій України ще залишаються мало вивченими або й зовсім не дослідженими. До них належить і питання про діяльність революційних соціал-демократів по політичному вихованню робітничого класу України — одного з великих і бойових загонів всеросійського пролетаріату.

Свого часу проблема зростання революційної свідомості та політичної активності пролетаріату вслякко перекручувалась М. Грушевським та його «школою». Нині вона фальсифікується зарубіжними буржуазно-націоналістичними писачами з антикомуністичного табору. Та й ревізійністі різних мастей докладають чимало зусиль, щоб заплямувати робітничий клас, принизити його керівну роль у революційному процесі.

Цілком очевидна правомірність, політична актуальність і наукова значимість обраної Д. М. Щербаковим теми монографічного дослідження.

План монографії не викликає заперечень. Автор обрав таку структуру, яка цілком відповідає основним етапам формування політичної свідомості пролетаріату України за десятиріччя перед першою російською революцією.

В історіографічному вступі дається короткий огляд основної літератури і джерел про соціал-демократичний рух і класову боротьбу пролетаріату України та визначаються завдання дослідження. У книзі автор вдало аналізує процес поєднання робітничого руху з науковим соціалізмом, показано значення в цьому процесі створеного В. І. Ленінінм петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», роль київського і катеринославського «Союзів боротьби» у здійсненні переходу від пропаганди до масової агітації. В монографії розглядаються листівки і брошури цих «Союзів боротьби», газети «Вперед» і «Робочей газети», розповідається про розповсюдження творів В. І. Леніна, проведення зборів і масовок, страйкові виступи робітників, називаються імена І. В. Бабушкіна, І. Х. Лалаянца, Г. І. Петровського та інших діячів соціал-демократичного руху на Україні.

Проте не всі питання розвитку соціал-демократичного руху в 90-ті роки висвітлені

рівноцінно. Не можна погодитися з твердженням автора, нібито соціал-демократи України наприкінці 90-х років прагнули до об'єднання в «Південноросійський робітничий союз» (стор. 43—44, 47). Хоч таке твердження зустрічається в жандармських документах і працях окремих істориків, воно давно спростоване¹. Причина цієї помилки в тому, що жандарми, помітивши в 1897—1898 рр. активізацію контактів між соціал-демократичними організаціями України, не зрозуміли, що вона була зв'язана з підготовкою I з'їзду РСДРП, і приписали її спробам утворення «Південноросійського робітничого союзу».

Така назва неввірна і для окремих соціал-демократичних організацій — Миколаївської та Єлисаветградської (стор. 45, 47, 65). До речі, як уже було відзначено на сторінках нашого журналу, самі миколаївські соціал-демократи того часу називали себе «Союзом миколаївських робітників»².

Щодо Донбасу, то в цьому районі соціал-демократичну роботу розпочав так званий «Донський комітет РСДРП» — легуча група катеринославських і київських соціал-демократів, утворена влітку 1898 р. Автор глухо і неточно говорить про неї на стор. 97, а про це треба було сказати чіткіше і раніше. Тоді стало б цілком зрозумілим виникнення в 1899 р. «Маріупольської секції Донського комітету РСДРП» (стор. 50).

З науковою глибиною висвітлюється в монографії діяльність соціал-демократичних організацій іскрівського напрямку, їх боротьба проти «економістів», за дальше підвищення політичної свідомості і революційної активності робітничого класу України на початку ХХ століття — від утворення ленінської «Искры» до скликання історичного II з'їзду РСДРП. При цьому справедливо наголошується на діяльності революційних соціал-демократів провідних центрів — Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Миколаєва.

Добре показано у книзі керівну роль соціал-демократичних організацій в забезпеченні переходу до політичної агітації і політичних форм боротьби пролетаріату, в розгортанні революційного руху робітників України в 1900—1903 рр. Автор не обійшов увагою жодного страйку або вуличної демонстрації, про які йшлося на сторінках ленінської «Искры» чи збереглися поліцейські документи в республіканських і центральних архівах. Однак, можливо, не слід було згадувати дрібних страйків, у керівництві якими не показана роль соціал-демократів. При висвітленні літнього 1903 р. політичного страйку робітників Півдня Росії автор згадав про страйк робітників Житомира, Чернігова, «ряду міст Донбасу» (стор. 128, 129). Але така згадка, коли нічого не говориться про страйк, нема посилять на документи, мало що дає читачеві.

¹ «УІЖ», 1963, № 2, стор. 71; 1968, № 4, стор. 115—116.

² Там же.

До того ж, ні в Житомирі, ні в Донбасі тоді страйків не було.

В монографії розповідається про страйк селян у с. Криве на Київщині (стор. 130). Але це був страйк сільськогосподарських робітників.

Даючи загальну оцінку революційної активності робітників у 1901—1903 рр., автор пише, що в політичних формах боротьби брала участь «основна маса пролетаріату» (стор. 131). Ця оцінка розходиться з статистичними даними про політичні страйки, опублікованими на тій же сторінці. Фактична неточність допущена в цифрових даних про кількість страйкарів у 1903 р. (стор. 172).

З великим інтересом читається розділ про боротьбу більшовиків за перетворення робітничого класу на вождя визвольного руху на Україні напередодні першої російської революції. Автор кваліфіковано проаналізував стан партійних організацій України після II з'їзду РСДРП, назвав ряд активних працівників більшовицького підпілля, показав політичну роботу більшовиків серед пролетарських мас в умовах російсько-японської війни. Йому вдалося також показати даліше згуртування пролетаріату і піднесення його авангардної ролі у суспільно-політичному житті України наприкінці 1903 — у 1904 рр. Під цим кутом

зору розглядається і революційна робота більшовиків серед селян, солдатів і студентів.

Потребує уточнення лише характеристика Луганської організації РСДРП 1903—1904 рр. На стор. 139 автор пише, що вона «твердо стала на позиції більшовиків після II з'їзду РСДРП». На стор. 156 він визначає, що ця організація перебувала під впливом меншовицького Донецького союзу РСДРП і стала більшовицькою влітку 1904 р. Відомо, що в той час Луганська організація не становила винятку серед інших організацій Донецького союзу РСДРП, була об'єднаною, і на позиції більшовизму перейшла лише весною 1905 р. напередодні III з'їзду РСДРП³.

Незважаючи на відзначені окремі недоліки, рецензована монографія Д. М. Щербаківа — оригінальна праця, в якій показано діяльність революційних соціал-демократів по політичному вихованню пролетаріату України напередодні першої російської революції. Вона є корисним вкладом у дослідження актуальної наукової проблеми.

П. Л. Варгатюк

³ «УІЖ», 1965, № 1, стор. 20—21; 1967, № 11, стор. 134—136.

А. К. ВОЛОЩЕНКО.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ
В 70-х—НА ПОЧАТКУ 80-х років XIX ст.,
вид-во «Наукова думка», К., 1974, 222 с.

Протягом останнього часу українська радянська історіографія збагатилася кількома працями, присвяченими окремим аспектам історії суспільно-політичного руху на Україні 70-х — початку 80-х років XIX ст.¹ Проте спеціальної монографії, в якій ґрунтовно висвітлювалася б ця важлива тема, ще не було. Рецензована книга певною мірою заповнює цю прогалину.

Суспільно-політичний рух 70-х — початку 80-х років відбивав усю складність обстановки в країні, в тому числі й на Україні, після реформи 1861 р., коли за умов бурхливого розвитку капіталізму проходив процес формування нових класів — буржуазії

та пролетаріату. Однак, як відомо, і після реформи в Росії ще тривалий час зберігалося дворянсько-поміщицьке всевладдя, царське самодержавство. Існування в країні різних класів — дворянства, буржуазії, селянства, робітників — зумовило появу багатьох течій у суспільно-політичному русі. В книзі правильно підкреслюється, що основними з них були революційно-демократична і ліберально-буржуазна, які «розвивалися все ясніше, виразніше, рішучіше» (стор. 6).

Реформа 1861 р. не розв'язала головного питання — аграрного. Тому боротьба селян за землю не тільки не вщухала, а навпаки набирала ще ширшого розмаху. Оскільки в цей час пролетаріат ще не склався як клас, селянство залишалося головною силою визвольного руху. Ідеологами широким експлуатованим мас, зокрема селянства, були революційні демократи, насамперед революційні народники.

Проти залишків кріпосництва і самодержавного ладу, зазначає автор, виступала вся передова суспільна думка Росії і, зокрема, України. Опозиційні настрої зростали в середовищі дворянства, інтелігенції, різних прошарків буржуазії (стор. 5). Розвивалася ліберальна опозиція, що відбивала інтереси прогресивних кіл дворянства та буржуазії.

Ці течії проявлялися і в суспільно-політичному русі України, хоча він мав певні

¹ В. С. Жученко. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні, К., 1969; Л. Я. Корнійчук. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст., К., 1971; М. П. Рудько. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.), К., 1973; В. С. Дмитріченко. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст., К., 1974.

особливості, адже народні маси України зазнавали не тільки соціального, а й національного гноблення. Тому тут, поряд з визвольним рухом, розвивався національно-визвольний рух. На нашу думку, авторів слід було глибше розкрити характер і рушійні сили національно-визвольного руху на Україні, дати йому класову оцінку.

Рецензована праця складається з трьох розділів: у першому розглядається народницький рух, другому — ліберально-опозиційний, у третьому — висвітлюється поширення марксизму на Україні.

У монографії на значному архівному та опублікованому матеріалі показано соціально-економічні та політичні умови формування народництва, правильно наголошено на тому, що «з самого початку його формування намітились дві тенденції — революційно-демократична і ліберальна», а в 70-х роках переважачим було революційне народництво (стор. 24). Автор підкреслює спадкоємність ідей революційних демократів 60-х років і революціонерів-різочинців 70-х років.

У книзі ґрунтовно висвітлено діяльність народників на Україні, зокрема серед селян, робітників і солдатів, а також еволюцію їх поглядів, що спричиняла зміни в програмі і тактиці. Проте деякі аспекти діяльності народників на Україні, у тому числі їх ставлення до національно-визвольного руху, чомусь не розкриті в рецензованій праці.

Описуючи роботу народників серед пролетарів, процес створення робітничих гуртків, автор іноді не враховує того факту, що такі гуртки і організації виникли не тільки завдяки зусиллям народників, а й внаслідок розвитку робітничого руху. Інколи члени перших робітничих організацій навіть виступали проти народників. Автор вимушена визнати, що народники докладали немало зусиль, щоб зберегти свій вплив у робітничих гуртках (стор. 102). Отже, показуючи вплив ідей народників на робітників, необхідно було підкреслити, що діяльність перших робітничих організацій свідчила про прагнення пролетаріату звільнитися з-під впливу дрібнобуржуазної народницької ідеології. Бажано було б також докладніше зупинитися на протиріччях серед народників, ідейних розходженнях між членами окремих гуртків.

У другому розділі праці висвітлюється ліберально-опозиційний рух. Намагаючись удавати з себе захисника народу, українська буржуазія всіляко вип'ячувала національне питання. Але її позиція була непослідовною, боязкою, мала націоналістичне забарвлення. Автор правильно підкреслює, що «позиція української ліберальної буржуазії, по суті, зводилась до певної опо-

зиційності щодо самодержавства та запровадження з трудящими масами, ... що вона не була здатна на будь-які рішучі дії» (стор. 111).

Основною формою діяльності української ліберальної буржуазії були громади. В книзі розповідається про їх організацію на Україні та склад. Переважна більшість українських громадівців перебувала на ліберально-буржуазних позиціях, ліве ж крило наближалось до передової демократичної інтелігенції, а окремі його представники — навіть до революційних народників. Автор неодноразово зазначає, що діяльність громад мала в основному культурно-освітній характер, що було характерним для всіх національних рухів. Однак, на нашу думку, бажано було б ґрунтовніше висвітлити роботу громад у 60-х роках XIX ст., глибше розкрити суспільно-політичні погляди молодогромадівців.

Окремий параграф книги присвячений виступам студентів, їх участі в суспільно-політичному русі. Але, нам здається, недоцільно було виділяти це питання, адже серед студентів були і революційні демократи, і ліберали, і монархісти. Тому студентський рух являв собою складову частину суспільно-політичного руху. Загалом структура другого розділу не зовсім чітка. Очевидно, тут треба було після загальної характеристики лібералізму спочатку висвітлити земський рух, а потім діяльність громад.

Чільне місце в книзі займає питання про розповсюдження марксистських ідей на Україні. А. К. Волощенко правильно підкреслює, що соціально-економічний розвиток Росії та весь хід розвитку її передової суспільної думки підготували ґрунт для сприйняття марксистських ідей. В книзі переконливо показано, як під впливом діяльності I Інтернаціоналу та марксистської літератури представники передової інтелігенції виробляли програмні документи перших робітничих організацій, багато уваги приділено поширенню ідей марксизму на Україні. В. І. Ленін підкреслював, що буржуазно-демократичний, або різночинський, етап визвольного руху в Росії підготував ґрунт для розвитку пролетарського етапу. Автор висвітлює роль групи «Визволення праці» в поширенні та популяризації марксизму, теоретичній підготовці марксистської партії в Росії.

Незважаючи на вказані недоліки, в цілому рецензована книга А. К. Волощенко заслуговує позитивної оцінки і є певним вкладом у дослідження суспільно-політичного руху на Україні в другій половині XIX ст.

М. А. Литвиненко

А. С. ШОФМАН.

ФЕДОР ГЕРАСИМОВИЧ МИЩЕНКО.

Издательство Казанского университета,
Казань, 1974, 111 с.

Радянська література з історіографії античної історії поповнилась невеликою, але цікавою і корисною книгою професора А. С. Шофмана про члена-кореспондента Російської Академії наук Ф. Г. Мищенка (1847—1906), ім'я якого залишило помітний слід у розвитку вітчизняного антикознавства. Як історик античності і перекладач творів грецьких авторів Ф. Г. Мищенко зробив значний внесок у розробку питань історіографії та джерелознавства історії стародавньої Греції та Риму, деяких питань еллінізму і давньої історії Півдня Росії. Він також невтомно пропагував знання з археології та етнографії. Його наукова, педагогічна та громадська діяльність була тісно пов'язана з історією двох університетів — Київського та Казанського.

Рецензована праця є першим дослідженням про Ф. Г. Мищенка. До цього часу в літературі давалась лише загальна характеристика його творів та короткі біографічні дані. А. С. Шофман висвітлює не лише сторінки життя і творчості Ф. Г. Мищенка, а й основи його світогляду, ідейно-політичні погляди, майстерність його як дослідника і глибокого знавця історії античного рабовласницького суспільства. В основу праці автор поклав архівні матеріали, рукописи, які ще не використовувалися, а також статті, рецензії й інші твори вченого, опубліковані за його життя.

Книга знайомить читача з життєвим шляхом Ф. Г. Мищенка, починаючи з його років навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету (1866 р.) і до того часу, коли хвороба примусила вченого залишити кафедру класичної філології Казанського університету (1903 р.). Автор показує, що Ф. Г. Мищенко як вчений-антикознавець сформувався у Київському університеті. У 1870 р. Рада університету рекомендувала його стипендіатом для підготовки на професорське звання по кафедрі грецької словесності. Працюючи у Київському університеті, Ф. Г. Мищенко захистив магістерську (1874 р.) і докторську (1881 р.) дисертації, які принесли йому славу вченого. У 1884 р., звинувачений у політичній «неблагонадійності» за публіцистичні статті з критикою царизму, Ф. Г. Мищенко був вимушений покинути рідний університет і лише через п'ять років одержав призначення на посаду ординарного професора кафедри класичної філології Казанського університету, з яким і був пов'язаний другий період його творчої, педагогічної і громадської діяльності.

В книзі доведено, що Ф. Г. Мищенко належав до числа прогресивних буржуазних вчених Росії другої половини ХІХ століття. Цікаві дані наведено про вплив на погляди Ф. Г. Мищенка праць В. Г. Белінського та М. Г. Чернишевського. А. С.

Шофман прийшов до висновку, що з питань розуміння мети, завдань і змісту мистецтва, відношення мистецтва до дійсності в поглядах Ф. Г. Мищенка і М. Г. Чернишевського спостерігається особлива близькість. У висвітленні історичного процесу в цілому Ф. Г. Мищенко виходив з ідеалістичної філософської теорії, а історична концепція античного суспільства визначалась буржуазно-ліберальним характером його політичних поглядів.

Особливу увагу в книзі приділено характеристиці наукової спадщини Ф. Г. Мищенка. Для цього автор проаналізував ранні твори вченого, його дисертації, праці з джерелознавства та історіографії. Він доводить, що коло наукових інтересів Ф. Г. Мищенка було широким, ним розроблялись питання відповідності трагедій Софокла та історичної дійсності Афин, торговельні зв'язки Афинської республіки з Боспором, «Афинська політія» Аристотеля, причини політичного занепаду стародавньої Греції і ще багато інших проблем. Ф. Г. Мищенко вперше в російській історіографії докладно дослідив історію виникнення і діяльності Ахейської та Етолійської федерацій, проливши світло на одну із складних сторінок історії Греції в період еллінізму.

Великою заслугою Ф. Г. Мищенка російському антикознавству, говориться в книзі, була його перекладацька діяльність. Творами Геродота, Фукидіда, Полібія та Демосфена в його перекладі широко користуються і в наш час. А спеціальні примітки про цих стародавніх авторів та епоху, в яку вони жили, що ними супроводжував Ф. Г. Мищенко свої переклади, мали самостійне наукове значення для розвитку античного джерелознавства.

Цікавими є ті сторінки рецензованої книги, де розглядається ставлення Ф. Г. Мищенка до праць з історії античного суспільства західноєвропейських істориків. Своє критичне ставлення він висловив до деяких праць Фюстель де Куланжа, Е. Мейєра, Г. Бузолята та інших, відстоюючи більш вірні і прогресивні погляди з таких питань, як антична община, рабство у стародавньому світі, виникнення та розвиток релігії. Ф. Г. Мищенко засуджував модернізацію античної історії.

На великому і цікавому матеріалі висвітлюється в книзі педагогічна, редакторська та громадська діяльність Ф. Г. Мищенка.

Завершує книгу список творів Ф. Г. Мищенка, в якому вичерпно відображено наукову спадщину історика.

Книга написана гарною мовою, містить в собі багато маловідомих фактів і документів. Немає сумнівів, що історіографічне дослідження А. С. Шофмана прислужиться не лише тим, хто вивчає історіографію античної історії, а й більш широким колам читачів, які цікавляться розвитком історичної науки та минулим таких наукових центрів як Київський та Казанський університети.

В. С. Шиловецва

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА СЕСІЯ

3—7 червня в Тбілісі проходила наукова сесія вчених-істориків з участю представників братніх соціалістичних країн. Вона була скликана Науковою радою АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції» у зв'язку з постановою ЦК КППС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років в Росії» й присвячена темі «Перша російська революція — генеральна репетиція Великої Жовтня».

На відкритті сесії був присутній перший секретар ЦК Компартії Грузії тов. Е. А. Шеварднадзе.

З доповідями і повідомленнями виступили понад 50 провідних представників радянської історичної науки і зарубіжних країн.

З особливою увагою учасники прослухали доповіді головного редактора журналу «Вопросы истории КПСС» О. П. Косулникова (Москва) — «В. І. Ленін і революція 1905—1907 рр.», акад. О. Л. Нарочницького (Москва) — «Історіографія революції 1905—1907 рр. Підсумки вивчення і завдання дослідження», акад. І. І. Мінца (Москва) — «Міжнародне значення першої російської революції».

На пленарних засіданнях сесії з повідомленнями виступили історики з України: В. Л. Харитонов (Харків) — «Перша російська революція — основа революційно-

го досвіду робітничого класу України», Ю. М. Гамрецький (Київ) — «Ради України в трьох революціях», П. М. Шморгуни (Київ) — «Більшовики України в боротьбі за солдатські маси в революції 1905—1907 рр.» і М. Ю. Раковський (Одеса) — «Непереможна територія революції».

Одночасно під головуванням директора Інституту історії СРСР АН СРСР, акад. О. Л. Нарочницького відбулася нарада директорів і провідних учених республіканських Інститутів історії Академії наук, де обговорювалися питання планування наукових досліджень, проведення сесій і конференцій та створення праць з історії певних регіонів. На нараді виступив директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв.

Сесія звернула увагу дослідників на необхідність комплексного підходу у вивченні історії першої російської революції, на дальше поглиблене розкриття в своїх працях спадкоємності між першою російською і Великою Жовтневою соціалістичною революціями та підкреслила значення розробки даної проблеми в сучасній ідеологічній боротьбі.

Учасники сесії виступили перед колективами трудящих різних міст республіки.

Ю. М. Гамрецький

ЛЕОНІД ДМИТРОВИЧ АЛЕКСЕЄВ

16 липня 1975 р. в розквіті творчих сил раптово помер Леонід Дмитрович Алексеєв — начальник кафедри історії КППС, марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму Київської вищої школи МВС СРСР, доктор історичних наук, професор, полковник внутрішньої служби, заслужений працівник МВС СРСР, член КППС з 1944 р.

Л. Д. Алексеєв народився 17 червня 1918 р. в м. Ворошиловграді в сім'ї робітника. Трудовий шлях почав у 1936 р. робітником паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. 1941 р. закінчив Луганський педагогічний інститут. З початку

Великої Вітчизняної війни Леонід Дмитрович — в рядах Радянської Армії, спочатку в артилерійських частинах 1-го та 11-го Українських фронтів, брав участь в боях проти німецько-фашистських загарбників, звільняв Румунію, Польщу, Чехословаччину.

Після демобілізації з лав Радянської Армії в 1946 р. Л. Д. Алексеєв працював в редакції Луганської обласної газети «Прапор перемоги», згодом вчився у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України. Після закінчення школи працював заступником завідуючого відділом пропаганди і агітації в апараті ЦК Компартії України. 1963 р. у складі делегації УРСР

брав участь в роботі XVIII сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.

У 1964 р. тов. Алексеев Л. Д. за рішенням ЦК Компартії України переведений в Київську вищу школу МВС СРСР.

Л. Д. Алексеев, автор близько 70 наукових праць, в основному з історії радянської преси: «Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.)», «Коммунистическая партия Украины в борьбе за дальнейшее развитие промышленности и технический прогресс», «Творческое обогащение марксистско-ленинской теории в решениях XX съезда КПСС», «Работу печати и радио — на уровень задач семилетки», «Повышать роль печати, радио и телевидения в идеологической работе», «Печать народа — строителя коммунизма» та ін.

У 1973 р. Леонід Дмитрович захистив докторську дисертацію на тему: «Преса

більшовиків України в період реакції (1907—1910 рр.)».

Л. Д. Алексеев брав активну участь в громадсько-політичному житті столиці України і республіки, багато виступав з лекціями і доповідями перед трудящими. Велику роботу він вів по підготовці і вихованню висококваліфікованих кадрів для органів МВС.

На всіх посадах, які займав Л. Д. Алексеев виявляв високе почуття відповідальності за доручену справу, був людиною високої принциповості.

За бойові і трудові заслуги Леонід Дмитрович був нагороджений орденами: Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, Знак пошани та багатьма медалями.

Світла пам'ять про Л. Д. Алексеева, талановитого вченого, чуйну людину, назавжди залишиться в наших серцях.

ІВАН ДМИТРОВИЧ КУНДЮБА

20 липня 1975 р. раптово помер відомий радянський історик, доктор історичних наук, професор Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка Іван Дмитрович Кундюба.

І. Д. Кундюба народився у 1909 р. в с. Тертишники Носівського району Чернігівської області в селянській родині. Підлітком розпочав свою трудову діяльність пастухом у радгоспі, а з 1925 р. працював на комсомольській роботі. Протягом 1926—1935 рр. закінчив педагогічний технікум, Ніжинський інститут соцвиховання та аспірантуру при Державній академії досліджень матеріальної культури в Ленінграді. З 1935 р. І. Д. Кундюба — на науковій роботі. В 1937—1939 рр. служив у лавах Червоної Армії. У передвоєнні роки працював старшим викладачем у Київському педагогічному інституті.

Іван Дмитрович Кундюба — учасник Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. У післявоєнні роки працював у Міністерстві закордонних справ УРСР, а в 1949—1955 рр. був завідуючим кафедрою історії Київського педагогічного інституту. З 1956 р. до останніх днів свого життя І. Д. Кундюба працював доцентом та професором кафедри нової та новітньої історії Київського університету.

Вчений вніс значний вклад у розвиток вітчизняної та зарубіжної історії. Ним було опубліковано близько сотні наукових праць, у тому числі ряд монографічних досліджень, серед яких найбільш відомою є книга «Радянсько-польські відносини 1939—1945 років».

І. Д. Кундюба — один з авторів таких колективних наукових досліджень, як «Великий Жовтень і міжнародний робітничий і національно-визвольний рух», «Економіка капіталістичних країн в епоху імперіалізму», навчальних посібників з новітньої історії тощо.

Все своє свідоме життя, великий досвід, талант ученого і педагога Іван Дмитрович Кундюба віддав справі комуністичного виховання трудящих, служінню партії, радянському народові.

За заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений орденами і медалями Радянського Союзу, був відзначений також нагородами Польської Народної Республіки.

Світла пам'ять про відомого вченого-педагога, вірного сина Комуністичної партії, чуйну людину, назавжди збережеться в серцях тих, хто знав його і працював разом з ним.

Технічні редактори Л. Б. Молдавська, О. В. Дивуля.

Коректор О. М. Медведєва.

БФ 01090. Здано до складання 25.VIII 1975 р. Підписано до друку 15.X 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70x108/16. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,61. Тираж 6390. Зам. К-164. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 10, 1975 г. (на украинском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-1, ул. Кирова, 4. Издательство «Наукдумка», Киев, ул. Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. физ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,61. Тираж 6390. Зак. К-16. Цена 40 коп.

РЕЗЮМЕ

В. П. Шкварец, Э. Т. Соломко. **Организационное укрепление колхозных парторганизаций в условиях развитого социализма.**— В решении важных задач, поставленных перед труженниками сельского хозяйства, значительную роль играют первичные партийные организации. В статье на широком фактическом материале освещается организационное укрепление низовых звеньев партии на селе, расширение сферы их деятельности, повышение активности коммунистов в условиях развитого социализма.

В. Ф. Литвиненко. **Деятельность Компартии Украины по коммунистическому воспитанию молодежи (1959—1970 гг.).**— В статье освещаются основные направления деятельности Компартии Украины по коммунистическому воспитанию молодежи, подчеркивается большое значение в ее идейном укреплении борьбы против буржуазной идеологии.

В. П. Сидоренко. **Торжество марксистско-ленинских идей равноправия женщин.**— В статье на большом фактическом материале показана деятельность Коммунистической партии и Советского правительства по воплощению в жизнь марксистско-ленинских идей о равноправии женщин, освещается активное участие советских женщин в экономической, социальной и политической жизни Советской страны, в борьбе за мир.

Н. Ф. Закревский. **Формирование общественно-политических взглядов декабристов.**— В статье анализируются важнейшие факторы, способствовавшие формированию общественно-политических взглядов декабристов.

SUMMARIES

V. P. Shkvarets, E. T. Solomko. **Organizational Consolidation of the Kolkhoz Party Organizations Under Conditions of Developed Socialism.**— The primary Party organizations play an essential part in solution of important problems facing the workers of agriculture. On a great number of facts the paper elucidates organization consolidation of the Party rural links, expansion of the sphere of their activities, an increase in the activity of the communists under conditions of developed socialism.

V. F. Litvinenko. **Activities of the Communist Party of the Ukraine Aimed at Communist Education of Youth (1959—1970).**— The paper deals with the main trends in the activities of the Communist Party of the Ukraine aimed at communist education of youth. It is emphasized that the struggle against the bourgeois ideology is of great significance for the Party ideological consolidation.

V. P. Sidorenko. **The Triumph of Marxist-Leninist Ideas of Equality of Rights for Women.**— On the basis of numerous facts the paper shows the activities of the Communist Party and Soviet Government aimed at realization of Marxist-Leninist ideas of equality of rights for women. The active participation of Soviet women in economical social and political life of the Soviet country in the struggle for peace is dealt with.

N. F. Zakrevsky. **Formation of Social and Political Views of Decembrists.**— The most important factors which contributed to the formation of social and political views of Decembrists are analyzed in the paper.

ПОПРАВКИ

У № 8 «Українського історичного журналу» за 1975 р. на стор. 45 у 20-му рядку знизу слід читати: «Політичне двоушництво...» і далі за текстом.

На стор. 52 у 22-му рядку знизу слід читати: «...департа КПЧ» і далі за текстом.